

Уч. пос. 010

П 24

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ЗМІСТУ І МЕТОДІВ НАВЧАННЯ**

**ПЕДАГОГІЧНО-ПРАВОВА ПРОФІЛАКТИКА
ПРАВОПОРУШЕНЬ СЕРЕД УЧНІВСЬКОЇ МОЛОДІ**

Науково-методичний збірник статей

Київ 1997

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ЗМІСТУ І МЕТОДІВ НАВЧАННЯ

ПЕДАГОГІЧНО-ПРАВОВА ПРОФІЛАКТИКА
ПРАВOPУШЕНЬ СЕРЕД УЧНІВСЬКОЇ МОЛОДІ

Науково-методичний збірник статей

Рекомендовано
комісією з проблем виховання
студентської молоді
Науково-методичної Ради
Міністерства освіти України
Протокол № 3 від 07.03.97

Київ 1997

€19153 *ред. з.*

скан

Педагогічно-правова профілактика правопорушень серед учнівської молоді: Науково-методичний збірник статей /За загальн. ред. В.П.Пас-тухова. - К.: ІЗМН, 1997. - 248 с.

Розглянуто комплекс соціальних, правових та педагогічних проблем, пов'язаних з профілактикою правопорушень серед неповнолітніх /учнівської молоді/; організаційні та правові основи профілактики правопорушень серед них в умовах ринкових відносин; формування у неповнолітніх поваги до закону; завдання, структуру, зміст та особливості правового виховання учнівської молоді; роль сім'ї, навчальних закладів і правоохоронних органів в їх правовому вихованні; кримінальний захист та відповідальність неповнолітніх; правові проблеми працевлаштування та правове регулювання праці неповнолітніх учнів тощо.

Призначено для педагогів, студентів, учнів, батьків, працівників органів та служб у справах неповнолітніх для організації і проведення правових робіт серед учнівської молоді.

Рецензенти: Д.А.Олександров, канд.юрид.наук, УАВС;
І.К.Туркевич, д-р юрид.наук, КНУ ім. Т.Г.Шевченка

Відповідальна за випуск: О.А.Удалова

Державний архів
Київська область

619153

ПЕРЕДМОВА

Політична та соціально-економічна ситуація у державі і суспільному житті України має сьогодні складний та суперечливий характер. Реформа політичної системи, входження країни до ринкових відносин - принципово нові форми державного устрою і господарювання, а тому складні і важкі, особливо для молоді. Криміногенна ситуація, яка склалася в країні, перетворилася у найнебезпечніше лихо, що створює серйозну загрозу розбудові незалежної держави, а небувале зростання злочинності зумовлене кризовими явищами в політичному і економічному розвитку, в усіх сферах суспільного життя, правовим нігілізмом, фактичною безконтрольністю за підприємницькою, кредитно-фінансовою та банківською діяльністю.

Розбалансованість економіки, спад виробництва та прогресуюче зростання цін призвели до різкого падіння життєвого рівня і, як наслідок, втягнення молоді у незаконне підприємництво. Спад виробництва та пов'язане з ним зростання безробіття зумовили стрімке зростання крадіжок, грабунків, розбійних нападів, убивств. За останні п'ять років серед неповнолітніх злочинність зросла більше як на 40 %. За 1996 р. негативну тенденцію не переломлено - підлітками скоєно злочинів на 2,4 % більше, ніж у 1995 р. Злочинність серед молоді дедалі більше набуває групового характеру. Питома вага злочинів, учинених групами, становить понад 70 відсотків. У них бере участь понад 20 тис. підлітків. Щодня підлітки вчиняють понад 100 злочинів, у тому числі одне вбивство або злочин із заподіянням важких тілесних ушкоджень, два-три розбійних напади, вісім пограбувань, 70 крадіжок приватного й державного майна /у тому числі 20 квартирних крадіжок/, зґвалтування.

За підрахунками фахівців, в Україні понад 20 тис. молодих людей вживають наркотики. За останні три роки більше тисячі юнаків і дівчат вмерли від передозування наркотиків.

Поширеним явищем серед молоді стало пияцтво. Дослідження показують, що практично кожен учень одинадцятого, кожен четвертий - восьмого і кожний п'ятий учень п'ятого /! / класу схильні до вживання алкоголю.

Практично відсутня раніше дитяча проституція, так само як проституція загалом, нині стала звичайним явищем. Протягом останніх трьох років кількість дівчат, хворих на сифіліс, зросла майже в три рази. У два рази зросла кількість дівчат в віці до 14 років з цим захворюванням. Кожна четверта з числа неповнолітніх, які переохворіли на гонорею, не досягла віку 14 років. Розпад системи державних і громадських інститутів профілактики правопорушень призвів до занепаду моралі і створення сприятливих умов для поглиблення антисоціального явища. Великою мірою цьому сприяє майже відверта пропаганда порнографії, жорстокості та насилля, що ведеться на фоні недоступно високих цін багатьох форм дозвілля, скорочення кількості спортивних шкіл, клубів, молодіжних таборів. Державний контроль за діяльністю існуючих зазначених установ для неповнолітніх відсутній. Як би там не було, але донедавна налічувалося майже 600 комісій у справах неповнолітніх, близько 7 тис. громадських інспекторів, тисячі педагогів-вихователів за місцем проживання та інших осіб, які так чи інакше займалися підлітками. Тепер їх фактично немає. Кожний другий підлітковий клуб в Україні зачинено, їх приміщення передано комерційним структурам. Протягом останніх п'яти років понад 2 тис. підліткових позашкільних закладів припинили свою діяльність.

Нині в Україні понад 3 тис. населених пунктів не мають жодного закладу культури, 6,5 тис. зачинено, 500 - в аварійному стані. Протягом останніх років ліквідовано 1,5 тис. профспілкових палаців і будинків культури, зачинено кожен третій з колишніх парків культури й відпочинку, кожного другого їх працівника звільнено /див.: "Голос України", - 1996 р., - 30 травня/.

За останні п'ять років у два рази скоротилася в Україні кількість спортивних споруд, майже вдвічі - кількість спортклубів за місцем проживання. Кожного другого фізкультурного працівника звільнено.

Гострою соціальною проблемою сьогодні стала незайнятість моло-

ді. За останні роки не знайшли собі роботи сотні тисяч випускників шкіл, профучилищ та вузів. Питома вага безробітних серед молоді сягає 50 %. За три роки /1993-1995 рр./ кількість молодих безробітних зросла у 50 разів. Кожний третій випускник школи і ПТУ, кожний п'ятий випускник вузу - безробітні. Підприємства відмовляються брати їх на роботу. Закон України "Про сприяння соціальному становленню та розвитку молоді в Україні" від 5 лютого 1993 р. майже не виконується. Чого ж тоді дивуватися стрімкому зростанню злочинності серед неповнолітніх. 7 грудня 1996 р. сесія Верховної Ради України провела парламентські слухання "Про становище молоді в Україні", де зазначалось, що сьогодні близько 1 млн. юнаків і дівчат ніде не працюють і не навчаються, 40 % випускників не можуть працевлаштуватися. Наводились жальливі факти злочинності, наркоманії. За даними соціологічних опитувань, 60 % молодих людей бажать виїхати для проживання за кордон, 80% - переконані, що основна причина такого становища молоді полягає в тому, що економіка перебуває в кризі і ніколи з неї не вийде.

Виступаючи на Всеукраїнській нараді з питань дитинства, Президент України Леонід Кучма наголосив: "... ми вважаємо зкрай нагальною ділову і вимогливу розмову щодо проблем підростаючого покоління, визначення підходів до виконання Національної програми "Діти України". А необхідність цього невідкладна, якщо не сказати кричуща... Хочу запитати керівників усіх рівнів: ви що, так ставитеся до своїх дітей? Займаєтесь споглядальництвом і підписуєте папірці, які нічого не варті... Якщо й далі будемо сидіти склавши руки, то вона швидко трансформується і в площину національної безпеки держави. Що турбує найбільше мене?... Вже чотири роки в Україні немає природного приросту населення, тобто рівень смертності перевищує рівень народжуваності. Остання знаходиться на критичній межі - 9,6 народжених живими на 1000 чоловік населення. Це на 25 відсотків менше, ніж у 1990 році. Якщо не здолати цю тенденцію, Україна стане державою, що вмирає... Аналізуючи стан справ, можна сказати, що в нас суттєво знижені можливості для повноцінної освіти і виховання значної частини дітей. Протягом лише останніх трьох років кількість дошкільних закладів в Україні зменшилася на 1,3 тисячі..., минуло півтора року, як Президент підписав розпорядження "Про заходи щодо запобігання перепрофілювання дошкільних і середніх загальноосвітніх закладів". І що ви думаєте? Після цього 924 дитячих садочки втрати-

ли свій статус. 499 з них закрито і не використовується /здебільшого на селі/, 206 використовується не за призначенням – перетворені у гуртожитки, їдальні, кафе, контори тощо... В той же час не вистачає приміщень для організації позашкільної роботи, багато міських шкіл працюють у дві зміни..., майже у половині населених пунктів, у тому числі у трьох тисячах сіл з населенням понад 300 жителів, майже зовсім немає шкіл. Не в змозі забезпечити школи педагогічними кадрами... На середину цього навчального року були не замішеними 5,5 тис. посад вчителів та вихователів, а 21 тис. посад була зайнята залученими до роботи студентами й пенсіонерами... Нині нараховується понад 50 тис. дітей, які залишилися без піклування батьків, та дітей-сиріт..., не прикрашають наше суспільство дитяче жебрацтво, безпритульність. Позбавлені постійної батьківської опіки, діти все частіше попадають у сферу інтересів кримінальних осіб. Минулого року неповнолітніми та за їх участю скоєно понад 40 тис. злочинів... Не можу обійти увагою і необхідність наукової розробки основ сучасної виховної політики, всієї системи роботи з дітьми. На мій погляд, ми не зовсім розумно поступили з минулим досвідом, відкинувши не тільки непотрібне, шкідливе, що деформувало особистість дитини, а й те, що допомагало її становлення та розвитку". /Див.: "Урядовий кур'єр".-1996.-І червня/.

В основу нової системи цінностей покладено долар, особисту вигоду, ідею збагачення за всяку ціну. Не те погано, що збагачення, а те, що – за всяку ціну... Трудівника дискредитовано. Людину праці за рівнем життя відкинуто до межі бідності. На порозі – масове безробіття. Молода людина, сповнена сил і енергії, поставлена перед вибором: чесна праця за копійки, безробіття, або... То що ж оберіє молода людина?

Тому майбутнє України хвилює сьогодні всі владні структури, громадські організації, освітян тощо та вимагає вжиття комплексних заходів з боку держави для подолання такого становища серед молоді України.

Основну роботу в цій справі виконує кримінальна міліція у справах неповнолітніх органів внутрішніх справ, яка була створена на базі інспекцій у справах неповнолітніх відповідно до Закону від 24 січня 1995 р.

У зв'язку з цим автори збірника звертають увагу на те, що в цій роботі живаються назви тих структур і органів у справах непов-

нолітніх, які діяли до прийняття Закону від 24 січня 1995 р. Але форми, методи і зміст роботи, як старих, так і новоутворених служб і органів /там де вони діють/ не втратили значення. Більше того, там, де робота з профілактики правопорушень серед неповнолітніх ведеться за цими формами і методами, вона дає реальні наслідки.

Н.М.Онищенко

ФОРМУВАННЯ ПОВАГИ ДО ЗАКОНУ ЯК СОЦІАЛЬНО-ПРАВОВА ПРОБЛЕМА

Повага до права і правомірна поведінка учнівської молоді

Одне з основних місць в арсеналі засобів держави з духовного розвитку молоді посідає право, яке не тільки відображає досягнутий рівень духовної культури суспільства, а є її активним, творчим компонентом, у тому числі чинником визначення найважливіших параметрів поведінки молодих людей у структурі суспільних зв'язків.

Проте все більшу стурбованість суспільства викликає той факт, що престиж права взагалі і законодавства зокрема значно знизилися в сучасних умовах.

Важливість правовиховної роботи немає потреби доводити. Не є таємницею, що результати правового виховання в нашій країні є досить скромними, а робота, яка проводиться в цьому напрямі, ще не відповідає бажаному ідеалу. Адже однією з найскладніших проблем, яку доводиться вирішувати нині правовому вихованню, є подолання правового нігілізму, який сьогодні досить поширений серед молоді.

Недооцінка юридичної освіти молоді деформує правову орієнтацію конкретного суб'єкта. Проте багатьом фахівцям-юристам усе ще притаманні недостатні уявлення і знання про цінності права, його можливості для кожної людини і суспільства в цілому. Ця риса є найхарактернішою для правосвідомості молоді, особливо неповнолітніх, що пояснюється їхнім особистим життєвим досвідом. Вони менше, ніж батьки, уявляють роль права в житті, а тому і оцінюють його нижче, ніж дорослі. Така особливість правосвідомості спостерігається і у повнолітніх молодих людей, якщо їхній спосіб життя, світосприймання

достатньо не позначені соціальною широтою. В цьому разі значна частина правового масиву залишається не використаною і, отже, не працює.

Правовий нігілізм не виникає на порожньому місці. Саме по собі його виникнення не є якимось новим, несподіваним феноменом. Так, після Жовтневої революції в країні дуже популярною стала теорія "правового негативізму". І хоча на словах від неї відмовились, та по суті неповага до права у вищих ешелонах влади ніколи не зникала.

З огляду на це неправильним є твердження, що право досить високо цінувалось у суспільній свідомості вже в ті часи. Негативне ставлення до старого права, і насамперед до його соціально-класового змісту і призначення, переносилося на право взагалі.

Існує достатньо причин непопулярності права серед молоді і в наші дні. Це і "тіньова економіка" з її розкладаючим впливом на людей, і болочий процес переходу до ринку, і наявність у законодавстві ряду застарілих норм, які в нинішніх умовах втратили реальне регулююче значення, і наявність норм, дефектних в техніко-юридичному відношенні. Все це і багато іншого є значною перешкодою у формуванні поваги до права. У зв'язку з цим створюються передумови недооцінки значення права і несприйняття позитивних правових установок.

До наведених негативних явищ належать й завищені несправедливі і нереалістичні вимоги до норм /свого роду правовий ригоризм/, коли законам приписуються неіснуючі недоліки, до них пред'являються необгрунтовані ті або інші претензії, зумовлені елементарним незнанням законів, створенням і застосуванням правових норм.

У сучасних умовах недосконалий розподіл соціальних благ породжує незадоволення частини громадян, особливо молоді. А оскільки розподіл треба робити засобами права, воно переадресовується на нього /наприклад, незадоволення умовами праці дістає вираження в критиці законодавства про працю, станом суспільного порядку - в кримінальному ригоризмі та ін./.

Перша і основна умова дієвого переконання молоді у доцільності, соціальній необхідності права полягає в тому, щоб довести, що воно не тільки є системою норм, що забороняють певні дії, а й є засобом утвердження в суспільстві передових, доцільних суспільних відносин, в яких зацікавлена домінуюча частина населення. Зрозуміло, що атмосфера застою, нерішуча боротьба з негативними явищами - вседозволеністю, послабленням дисципліни, пияцтвом, проявами

агресивного екстремізму - не могли не вплинути і на буденну свідомість людей. Девальвувалося чимало цінностей соціалістичного суспільства, посилюлися прояви бездуховності і скептицизму. Ось чому одним з рішучих заходів із здійснення переходу на якісно новий рівень суспільного оздоровлення є активна боротьба за моральне очищення, зміцнення норм і принципів соціального буття.

Слід зазначити, що у правовому вихованні молоді право не є засобом обмеження позитивних можливостей людини у тій чи іншій сфері діяльності, а, навпаки, створення нормативної бази є основою системи гарантій розкриття індивідуальних здібностей, продуктивних дій у рамках дійсної необхідності і це сприятиме усвідомленню особою реального співвідношення свободи і необхідності в сфері її взаємовідносин із суспільством і державою.

Закріплюючи права молоді особи, правові норми мають також стимулюючий вплив на розвиток суспільної моралі, є ефективним засобом орієнтування людей щодо змісту, цілей і цінностей життя, відповідальності за дотримання обов'язкових вимог, адресованих державою громадянам.

Уособлюючи в собі загальнолюдські поняття про добро і зло, право впливає на свідомість, психологію молодої людини, стає тим критерієм, додержуючись якого, вона має жити "за совістю". Певна річ, не усі відносини регулюються правовими нормами. Багато особистих відносин, таких як дружба, любов, не підвладні праву. Є певна межа, за якою діє не право, а мораль. Але опосередкований правовий вплив належить практично до всіх сфер суспільного життя.

Процеси, що відбуваються нині, на жаль, торкаються не тільки матеріальної сфери. Вони негативно впливають на моральні принципи /у сфері праці, поведінки, способу мислення/. Протидіяти цьому також повинно право. Воно має стати дійовим гарантом соціальної справедливості, утвердження її принципів, удосконалення розподільних й обмінних відносин, наведення порядку і підвищення вимогливості, організованості і дисципліни в трудових колективах. Будь-які порушення, збоїв в економічній і соціальних структурах, відхилення від правильного шляху мають бути тривожним сигналом для законодавця, обумовлювати реакцію, суть якої - повернення до норми і нормального для даного суспільства стану справ, поновлення порушеного, випеделеного з рівноваги балансу сил і дій та ін.

Молода людина повинна усвідомити, що право пронизує усе наше

життя: політику, працю, дозвілля, шлюбні відносини та ін. Для вдосконалення правової підготовки підростаючого покоління важливо підвищити рівень його інтелектуальності в юридичній сфері. Це залежить від двох факторів: рівня підготовки правових кадрів та рівня правового виховання молоді. А оскільки правова культура молодої людини починає формуватися за шкільною партою, слід проаналізувати деякі проблеми вивчення юридичних дисциплін саме у педагогічному вузі та відношення до їх розв'язання самих студентів.

Здається, введення в загальноосвітній школі курсу "Основи держави і права" не повністю виправдало надії, що на нього покладалися. Незважаючи на значне розширення обсягу ознайомлення з правом, соціологічні дослідження показують на явди та упущення в правовій освіті підлітків.

Для виявлення ефективності правовиховної роботи серед учнівської молоді поряд з анкетуванням учнів використовується і опитування викладачів. Так, з 618 слухачів республіканського інституту підвищення кваліфікації працівників профтехосвіти 63% оцінюють правовиховну роботу в училищах як таку, що проводиться систематично, 37% впевнені, що вона проводиться від випадку до випадку. Найвищу активність у правовому вихованні виявляє дирекція /70%/, потім - майстри /19%/ і працівники правоохоронних органів /11%/. Оцінюючи загальний рівень ефективності правовиховної роботи учнів, більшість /63%/ опитуваних вважають його середнім, 30% - низьким і лише 6% - високим. Цьому сприяє подекуди недостатній професіоналізм у викладанні зазначеного курсу права. Чи слід цьому дивуватися, якщо зважити на те, що в деяких школах і ПУ за рішенням органу самоврядування даний предмет взагалі виключений з програми, що часто-густо редує цей курс викладачі, які переважною більшістю не мають спеціальної підготовки. Хоча справа поліпшується: підготовка вчителів права для шкіл, що розпочалася вузами України, вже суттєво поліпшує стень викладання цієї важливої дисципліни в школі. Сьогодні виникає потреба в організації шкіл /лицейів/ з поглибленим вивченням правових дисциплін чи спеціальних факультативів у загальноосвітніх школах.

Як відомо, останнім часом був розроблений і прийнятий цілий пакет законодавчих актів, що мають деякою мірою розв'язати проблеми вдосконалення системи освіти України. І хоча серед них є такі важливі нормативні акти, як закон "Про освіту" та "Концепція розвитку національної вищої освіти України", у практичному розв'язанні проблем,

що стосуються вдосконалення юридичної освіти, є ще чимало прогалин. Наведемо як приклад деякі дані соціологічного дослідження, яке нещодавно проводив Інститут держави і права АН України на правовому відділенні історичного факультету Українського державного педагогічного університету ім. М.П.Драгоманова. Серед причин низької правової культури громадян та зростання правопорушень студенти назвали в першу чергу незнання законів /65%/ та їх недосконалість /88%/. Усі 100% студентів визначають недостатню юридичну інформацію, яку вони отримують на сьогодні.

Юридична неосвіченість значною мірою пояснюється відсутністю в Україні єдиної науково обгрунтованої програми викладання правових дисциплін у вузах. Це стосується як правових відділень педвузів, так і читання курсу "Основи права". Сьогодні кожен викладач складає таку програму на свій власний розсуд, що не може не позначитися певним негативним чином на результативності засвоєння матеріалу. Доречі, наведемо такий цікавий факт. У грудні 1917 р. Центральна Рада розглядала проект закону про тимчасове шкільне правління і ще тоді, в скрутний час, одним з пунктів було встановлення особливого контролю секретаріату освіти за затвердженням планів та програми, в тому числі і в школах, що були підпорядковані правничому відомству¹.

Наступною, вкрай невідкладною проблемою, є видання підручників з окремих галузей права України. На сьогодні немає таких необхідних підручників, як "Теорія та історія держави і права України", "Державне право України". Не можуть похвалитися наявністю відповідючих сьогодні підручників і більшість галузевих дисциплін /приємні виключення - трудове, кримінальне право/. Вважаємо, що не варто доводити, що будь-яка державність немислима без вивчення принципів її організації і функціонування рідною мовою. Закон про мову діє вже декілька років, проте його втілення в правовій сфері неможливе без детального і професійного відпрацювання основних термінологічних значень та визначень. Проте, зусиль лише наукових працівників у справі підготовки та видання підручників замало. Практика свідчить, що на їх друкування витрачається сил і часу більше, ніж на написання. Тому вважаємо, що ця проблема може бути розв'язана лише шляхом розробки державної програми розвитку національної освіти і науки. Доречі, науковці університету вже приступили до написання де-

¹ Див.: "Народна воля". - 1917. - 11 грудня.

кількох галузевих правових посібників. Наукові співробітники, викладацькі кадри в даному випадку в боргу перед майбутніми практичними працівниками і невідкладним нашим завданням має стати забезпечення майбутніх працівників науковою базою.

З урахуванням всього викладеного хотілось би лише зауважити, що більш "економічний", по-справжньому доцільний погляд на розвиток права саме в тому, щоб сьогодні забезпечити вдосконалення правничих структур, навчальних закладів, наукових установ, їх розвиток, функціонування, стабільність в опублікуванні праць, що вже найближчим часом не може не позначитися на зміцненні законності в державі. А це, у свою чергу, сприятиме підвищенню авторитету права серед молоді, а отже, підвищенню рівня правовиховної роботи.

Соціально-психологічні механізми формування поведінки учнівської молоді

Психологія старшого школяра, студента - це перш за все психологія юнацтва. Психологи підкреслюють особливе значення цього етапу в розвитку особи, оскільки він охоплює період найактивнішого розвитку моральних і естетичних почуттів, становлення і стабілізації характеру, і що особливо важливо, - оволодіння повним комплексом соціальних функцій дорослої людини, в тому числі цивільних, суспільно-політичних, професійно-трудова.

Суттєва психологічна особливість молоді, що навчається, - його готовність до інтенсивної інтелектуальної праці, до набуття глибоких знань.

Соціальні перетворення, залежно від їх глибини, так чи інакше торкаються всіх сфер індивідуальної свідомості, проте найбільш піддана впливу соціальних змін сфера правової свідомості молоді, основна функція якої полягає в забезпеченні відповідності поведінки індивіда вимогам суспільства.

Говорячи про психологічні установки, треба мати на увазі, що в психологічному вивченні свідомості молоді значне місце належить потребам, мотивам, що стимулюють і направляють її діяльність. Якщо молода людина знає, що певні правові норми відкривають /забезпечують/ його соціальний захист, можливість для задоволення основних потреб, то відношення до них складається позитивне і навпаки. Тому

досить правомірно і доцільно, з точки зору права, виділяти такі характеристики: якщо у молоді людини позитивна спрямованість особи, то і відношення до норми може очікуватися позитивне, нестійка спрямованість особи може бути свідченням того, що її відношення до норми права негативне. Злочинна спрямованість може виражати дієве негативне відношення до права, а стійка кримінальна спрямованість - не просто більш чи менш негативне ставлення до існуючих в суспільстві законів, але й своєрідне "правотворче" відношення, що виражатиметься в намаганні створити свою протилежно-правову систему замість існуючої.

Проте слід мати на увазі, що психологічне вивчення проявів протиправомірної поведінки молодих людей дозволяє виявити поряд з випадками збігання спрямованості особи з відношенням до права, суттєві розходження і, навіть, протиріччя між ними. Так, досить часті випадки сьогодні /в тому числі і в учнівському середовищі/, коли підлітки, що відчувають гостру потребу в "престижних" речах, намагаються задовольнити її незаконним шляхом. У даному випадку не мета, а засоби її досягнення вступають в конфлікт з правом.

Спостерігаються деформація правосвідомості деякої частини молоді й існуюче в їхній "філософії" уявлення про те, що мета виправдовує всі засоби, включаючи і ті, які гостро протирічять моралі будь-якого цивілізованого суспільства, аби досягти своєї мети. Конфлікт нормативних цінностей в свідомості молоді людини в багатьох випадках можна пояснити психологічними протиріччями з існуючими тепер болісними процесами, що відбуваються в економіці, духовній, соціальній сферах, дисгармонією потреб і можливостей, цілей і засобів їх досягнення. Не розв'язаність цих конфліктів призводить до зловживання алкоголем, застосування наркотичних засобів, протиправних дій.

Специфічне відношення має бути до відхилень у поведінці молоді особи, для багатьох з яких акт порушення є одним із способів встановлення допустимих меж відхилення від тієї чи іншої правової норми. Доцільно тому виявити в функціональній структурі правосвідомості оціночний компонент, що містить в собі систему критеріїв і прийомів оцінювання. Психологічними перепонами тут можуть виступати неадекватна самооцінка юнака, школяра, завищена чи навпаки занижена критичність, копіювання негативних зразків, еталонів, схильність підганяти мету під результат і т.д.

Правосвідомість молодшої особи не тільки забезпечує її розвиток, але й сама має розвиватися. Психологічним механізмом, за допомогою якого акт діяльності перетворюється в факт розвитку особи, є механізм збереження, фіксації, закріплення в правовій свідомості людини сукупності набутих правових знань, переконань, установок, способів свідомої регуляції і кореляції правової діяльності, тобто набуття нового змісту і нових форм правосвідомості.

Наявність стійких переконань в сфері моралі і права свідчить про соціальну зрілість особи, про перетворення її в реального суб'єкта свідомої правової діяльності. Як же проходить процес переходу індивіда до рівня переконаної особи? На це запитання дати відповідь можна лише проаналізувавши розвиток правосвідомості в онтогенезі особи. Тут дуже важливо викладачам і вчителям не забувати про таку особливість. Якщо молодші школярі, за свідченням психологів, відносяться до думки свого вчителя як до істини в останній інстанції, то далі здатність до саморегуляції вступає в соціально-психологічний конфлікт з фіксованою управлінською установкою педагогів і батьків - регламентувати кожний крок дитини, все вирішувати за неї, звирлячи з своїми вказівками всі прояви її активності.

Найбільш гостро це відчувається саме серед старших школярів та вузівської молоді, в якій формується мета - завоювати право на самостійність рішення. Психологічні наслідки тут бувають різні. Раціональна позиція педагогів, батьків, що розуміють вікову специфіку, дозволяє відносно безболісно пройти цю фазу, і молодій людині надається право участі в прийнятті рішень, що стосується, наприклад шкільного життя. В іншому ж випадку може виникнути конфлікт за право рішення, наслідком якого може бути або відкритий опір педагогічним вимогам, протест, агресивна реакція протидії, або повна втрата бажання самостійно вирішувати свої проблеми, невпевненість в собі і т.д. Можлива і третя форма - конформного реагування, невідкорення нормам при зовнішньому лояльному відношенні до них.

До того ж слід пам'ятати, що представник молодого покоління звик до того, що всі скільки-небудь суттєві рішення в його житті з дитинства приймають за нього батьки, педагоги, хто завгодно, тільки не він сам. Соціологами і психологами встановлено, що право прийняття самостійних рішень виступає одним з найефективніших

засобів стимулювання праці. До речі, досить дивний факт: якщо формами дозволя учнівської молоді займалися на всіх рівнях і наслідком цього є вироблення надзвичайної кількості методичної і популярної літератури з цього приводу, то формами "серйозної" зайнятості молоді на сьогодні не займається майже ніхто. Тому може корінь усіх проблем в тому, що є простір без діла - замість простору для діла. В результаті цього, в сферу, так би мовити, негативу, втягуються величезні запаси суспільної енергії. І все тому, що в сфері позитиву, тобто на ниві благородних, корисних справ молодь часто опиняється зайвою. І мова йде не про окремих невдах, а про цілі покоління учнівської молоді. В цих вікових межах - мільони осіб, переважна більшість яких підприємливі, грамотні, енергійні. Не маючи, де б можна було себе застосувати, вони починають створювати течії та угруповання, що у своїй більшості виникають із вічного нічогонероблення. До того ж таке відкладання "справжнього життя" на потім означає недооцінку сучасності. Виходить, що людина не живе, а весь час тільки готується до наступного етапу життєвого шляху. Це спричиняє у молоді почуття протесту.

Проте педагогам слід пам'ятати, що із визнання самоцінності кожного індивідуального існування і кожного етапу життя можна зробити різні висновки. Це може бути і "гедоністичний нарцисизм", і індивідуалістичне споживання.

У молодіжній свідомості представлені всі ці тенденції. Для педагогів надзвичайно важливо пам'ятати, за яких умов виховання перетвориться в самовиховання, яке за точним визначенням В.А. Сухомлинського, є "людська гідність в дії".

Регулятивна функція правосвідомості

Удосконалення правового регулювання відносин з участю молоді являє собою базу, на якій має будуватися вся правовиховна робота. Внаслідок величезної регулюючої властивості права, як в фокусі концентруються можливості прояву нахилів і здібностей особи, визнані можливості задоволення потреб людей. Право займає важливе місце у всіх сферах життєдіяльності людини: сімейній, виробничій, науковій і культурній. Від того, наскільки досконала правова форма різноманітних суспільних відносин, наскільки вона відображає загальнолюдсь-

кі цінності, моральні установки, кінець-кінцем, виправдовує соціальні вимоги особи, залежить ступінь правової переконаності, рівень правової свідомості молоді. Саме тому об'єкт правовиховної роботи - правова свідомість молоді, яка має регулюючий характер і може впливати на відношення до оточуючої правової дійсності на вибір конкретної поведінки в різних життєвих ситуаціях.

Регулюючий характер правової свідомості проявляється по-різному в різні історичні моменти. Так, під час стабільної, впорядкованої течії суспільного життя, коли існує стійка і розгалужена система законодавства, розвинуті засоби її реалізації, регулятивна функція правосвідомості проявляється не так явно, як в періоди соціального напруження, кардинальних перетворень в соціальній, економічній і політичній структурах суспільства.

Як показали дослідження, функції правосвідомості не обмежують-ся регуляцією поведінки. Відомі випадки, коли молодь допускає серйозні помилки при оцінці своїх вчинків і вчинків інших людей. При цьому можливі будь-які несподівані комбінації: протиправна дія може розцінюватися як правомірна /про що свідчить відношення, скажімо, до кругової поруки в антисоціальних угрупованнях як до єдиної правильної форми поведінки/ і, навпаки, правомірна - не схвалюється /хто перестав красти, той зазнає осуду з боку осіб, що продовжують це робити/.

Доцільно тому виділити в функціональній структурі правосвідомості оцінювальний компонент, що містить систему критеріїв і прийомів оцінювання. Психологічними перепонами тут можуть виступати неадекватна самооцінка підлітка, юнака, молодого чоловіка; занижена чи завишена критичність; схильність до вибору негативних еталонів; схильність підганяти мету під результат і т.ін.

Без здатності до збереження результату пізнання і переживання, оцінювання і прийняття рішення, тобто без накопичення їх у пам'яті, їх актуалізація і реалізація, взагалі осмислення, і на цьому ґрунті ціленапрявлена і успішна діяльність - були б неможливими. Більш того, без функцій збереження неможливий був би взагалі розвиток особи, сутність суб'єкта як єдності його минулого, сучасного і майбутнього.

Таким чином, розглядаючи структуру правосвідомості в її динаміці, слід виділити компонент, "відповідальний" за фіксацію, збереження і збільшення в індивідуальному досвіді особи нових правових знань, відносин і способів їх одержання.

Крім того, в структурі правосвідомості необхідно зазначити такі психологічні функції, як інтеріоризація - присвоєння правових знань, відношень, установок, способів дії та екстеріоризація - актуалізація, відтворення їх в діяльності індивіда.

Своєрідну структуру і динаміку формування має зміст правосвідомості. До неї належать емпіричні знання, почуття, оцінки, приклади способів дії, які формуються у молодих людей безпосередньо під впливом повсякденних умов навчальної, дозвільної, трудової діяльності, при розв'язанні побутових питань. Носієм такого роду свідомості є тією чи іншою мірою кожна людина, але домінуюче місце вона займає у підлітків, а також у людей, які не здобули певної освіти і виховання. Подібні правові уявлення і дії, що з них випливають, як правило, носять несистематизований характер, можуть у чомусь збігатися чи розходитися зі змістом соціальної правосвідомості.

Не можна ігнорувати і той факт, що великий вплив на правосвідомість молоді мали дисфункції розвитку нашого суспільства, розрив між проголошеними принципами, їх втіленням в законодавство і реалізацією на практиці. В цьому і полягає, на наш погляд, протиріччя юридичної форми регулювання суспільних відносин, у тому числі і за участю учнівської молоді. Негативні явища, що спостерігалися в багатьох сферах соціальної дійсності, сприяли падінню регулятивного значення принципів права, деформації суспільної свідомості.

Нині в Україні іде переорієнтація соціальної політики в бік більшої турботи про молодь, що спричинило нарешті переосмислення ролі і місця молоді в суспільстві, її завдань у його прогресивному перетворенні. Це потребує нового дієвого законодавства, що регулює відносини з участю учнівської молоді. Серцевиною такого законодавства на сьогодні можна вважати Закон України "Про сприяння соціальному становленню і розвитку молоді в Україні" і "Декларацію про загальні засади державної молодіжної політики в Україні". Ці нормативні акти без перебільшення можна віднести до найавторитетніших державно-правових підтверджень нової соціально-політичної та економічної програми щодо молоді, які дозволять нашому суспільству переоцінити існуючі погляди і підходи до розв'язання молодіжних питань.

В основі цінності юридичних норм, їх впливу на правосвідомість, згідно з думками вчених, лежить їх позитивна значимість у задово-

¹ Див.: Голос України. - 1993, 3 березня. - № 40.

ленні потреб суб'єктів. Одним з позитивних впливів на правосвідомість молоді можна вважати розв'язання проблеми участі молоді у суспільному виробництві. Право молоді на працю /див. розд. III Закону "Про сприяння соціальному розвитку молоді в Україні"/ - це право, надане молоді законодавством. Проте принципи залучення молоді до праці, як здається, недостатньо конкретизовані, що може привести на практиці до складності в їх реалізації. Дуже важко долається, на наш погляд, стереотип, за яким діло школярів - тільки навчання. Звідси і дуже повільне відродження принципу матеріальної зацікавленості, обов'язкової оплати праці учнів відповідно до її кількості і якості.

Особливе значення має бути надане поліпшенню життєвих умов молоді, сприянню підвищенню їхнього рівня життя /це і регулювання стипендій, і додаткових виплат до них, пільги на проїзд, поліпшення життєвих умов та ін./.

Інший комплекс молодіжних проблем пов'язаний з її участю в соціальному управлінні. Надзвичайною підтримкою в молодіжному середовищі користуються сьогодні ідеї самоуправління, самоорганізації, які відповідають рівню свідомості сучасної молоді, її потребам і інтересам, курсу молодіжної соціальної політики, а також демократизації всіх сфер життя самого суспільства. Вільне і самостійне розв'язання молоддю багатьох власних проблем, свідоме вироблення нею орієнтирів і програми поведінки створюють передумови для прискореного формування зрілих у громадському відношенні та активних у соціальному плані осіб.

Проте ця робота ще тільки починається і потребує серйозної допомоги з боку держави, суспільних організацій, шкіл, вузів. Ще раз звернемо увагу на проблему шкільного і вузівського самоуправління, яка, на жаль, ще перебуває "в віці немовляти". Одна з головних перепон на його шляху - це звстаріла система взаємовідносин учнів і вчителів, студентів і викладачів, що базується на авторитарному, командному стилі взаємовідносин.

Все це не може позначитися негативно на формуванні правосвідомості учнівської та студентської молоді. Між тим, саме право має стати "червоним світлом" для всіх заборон, перешкод, що не дають реалізуватись на практиці новим формам життя молоді. Тільки тоді може йти мова про будівництво правової держави, коли саме молодь,

що так схильна до всього нового, стане визнавати авторитет права, законодавства, активно використовувати його в своєму житті, спираючись на свою правову обізнаність.

В.В.Головченко

ЗАВДАННЯ, СТРУКТУРА ТА ЗМІСТ ПРАВОВОГО ВИХОВАННЯ УЧНІВСЬКОЇ МОЛОДІ

Структура, мета та завдання правового виховання учнів

Забезпечення поваги до законів, правомірної поведінки, правового виховання молоді - важливий напрям діяльності і головна мета будь-якого суспільства, яке зацікавлене у забезпеченні правопорядку.

На сьогодні ми ще далекі від розв'язання цих проблем. Не можна не погодитись з М.Плав'юком, який, зокрема, зауважив: "Ми знаємо, що протягом десятиліть, століть наші земляки не шанували державні закони, бо держава була їх поневолювачем. І сьогодні важко очікувати, що вони відразу почнуть це робити. Такого не буває. Ось чому в даній ситуації досить вільно почуватись себе кримінальні, мафіозні структури. Люди в Україні, особливо чиновники, ніяк не можуть /чи не хочуть?/ звикнути до того, що закон обов'язковий для всіх, що перед ним усі рівні. А правовий нігілізм може призвести до небажаних наслідків"¹.

Правове виховання не слід змішувати з процесом правової соціалізації підлітка, до якої належать всі фактори соціального впливу на правосвідомість оточуючого середовища. До правового виховання належать лише ті з факторів соціалізації, які створюються суспільством свідомо і мають серед інших функцій цілеспрямоване формування правосвідомості. Наприклад, такі заходи правового характеру як законотворча діяльність, удосконалення чинного законодавства, зміцнення правопорядку, усунення недоліків в праві мають і регулятивне, і правовиховне значення.

¹ Плав'юк М. Нас усіх має об'єднати любов до України. - Голос України . - 1993. - 13 березня.

Виховний вплив, як відомо, - процес єдиний, взаємопов'язаний і взаємопроникаючий. Адже в реальній дійсності важко відокремити, скажімо, правове виховання від морального; розмежування виховного процесу на трудове, естетичне, фізичне, моральне, патріотичне досить умовне. Неможливо виконувати правовиховну роботу, не приділяючи уваги формуванню почуття чудового, поваги до природи, її ресурсів тощо. З іншого боку, стан розвитку підлітка, його здоров'я, волі, навичок визначають міру здатності виконувати правові вимоги /права та обов'язки/.

З урахуванням психічних та вікових особливостей людини законодавство встановлює межі її діяльності та правоздатності. Тобто зв'язок об'єктивних і суб'єктивних правових і неправових явищ, які впливають на стан правосвідомості учня, очевидний.

У нашому сьогоденні витоки неповаги до закону часто слід шукати у правовому невігластві. Але для того, щоб людина поважала закон, що є однією з ознак демократичного суспільства, вона повинна не тільки його знати і розуміти, виконувати правові приписи, а й мати відповідні особисті переконання щодо необхідності цього закону - тобто володіти правовою культурою.

Існує два види правової культури: правова культура суспільства і правова культура особи.

Правова культура суспільства - це перш за все торжество досконалих законів, таких, що відповідають інтересам людини; відповідальність держави перед громадянами і громадян перед державою; гарантованість прав особи; її надійна захищеність від беззавладдя, від посягань на неї іншою людиною, державою, натовпу, тощо. А правова держава - це держава високої правової культури, в якій перед законом рівні всі її громадяни, а закон є єдиною панівною силою.

Правова культура суспільства в цілому залежить від правової культури громадян, тобто кожної людини окремо. Правова культура особи - це рівень знання юридичних норм, переконаність в їх необхідності, правильне розуміння своїх прав і обов'язків, уміння користуватися правовими знаннями, суворе дотримання чинного законодавства, осудження протиправних вчинків тощо.

Найважливішим елементом правової культури особи є правосвідомість - сукупність правових поглядів, ідей, уявлень, переконань, почуттів. Це фактичне відношення людини до права, законності, правосуддя. Отже джерелом правової культури як суспільства, так і окремої особи, є право.

Правова культура тісно пов'язана з моральними нормами і без моралі не може існувати. У свою чергу правова культура впливає на стан моралі, є необхідною умовою формування духовного світу людини.

Проте самій людині, навіть дуже освіченій, не під силу знати хоча б загальні вимоги всіх законів, яких дуже багато. Щоб якось розв'язати цю проблему, суспільство і повинно реалізовувати спеціальну діяльність, спрямовану на розвиток правосвідомості громадян, підвищення їхньої правової культури. Така діяльність з формування у громадян демократичної правосвідомості, високої правової культури, яка забезпечує поведінку відповідну до потреб, інтересів і цінностей гуманного суспільства, і є правовим вихованням. Сьогодні воно має значні особливості порівняно з минулим часом. Якщо, скажімо, раніше участь у масових акціях з елементами протесту могла розглядатись як антирадянська агітація, то сьогодні критичні виступи на мітингах, у пресі, по радіо стали звичайним явищем. Згідно зі ст. 8 Декларації прав і свобод людини, громадяни мають право збиратися мирно і без зброї, проявляти свою громадську активність у формі мітингів, зборів, вуличних походів та демонстрацій, відповідно до чинного законодавства. Це велике досягнення нашого народу. Нині люди розуміють, що згасити полум'я демократичних реформ за допомогою заборон неможливо. Надійний захист демократії можливий лише за умови поваги до закону всіх громадян, не виключаючи і членів уряду.

Справжній громадянин формується сім'єю, школою, трудовим колективом, засобами масової інформації, художньою літературою тощо. Правова вихованість людини - це перш за все загальнолюдська цінність, це необхідний елемент загальної вихованості людини будь-якої цивілізованої країни, без якої про правову державу не може бути й мови.

Отже правове виховання у широкому розумінні - це орієнтована на людину спеціальна педагогічна діяльність за участю педагогів, батьків, юридичної громадськості, державних органів та громадських організацій. Її головна мета - формування у громадян демократичного суспільства високої правової культури та правосвідомості.

Як і будь-яке інше, правове виховання розпочинається з дитинства. За правову вихованість дитини несуть моральну відповідальність передусім її батьки. Адже саме вони першими ліплять характер дитини.

¹ Див.: Декларация прав и свобод человека // Правда Украины. - 1991. - 9 сентября.

Проте у сучасних умовах, коли і мати, і батько часто вимушені за- надто багато часу віддавати роботі, далеко не завжди мають можли- вість приділяти достатню увагу вихованню, зокрема правовому, своїх дітей.

Можливо, що в правовій державі, коли пануватиме закон і будуть вирішені економічні проблеми, пов'язані з підвищенням рівня життя людини, сімейне виховання стане головним засобом формування особис- тості. Але то справа далекого майбутнього, коли воно стане реальні- стю. А поки що великого значення у розвитку навичок правомірної поведінки, правосвідомості молоді більше, ніж раніше набуває вихов- на діяльність дошкільних закладів, загальноосвітніх шкіл, техніку- мів, коледжів, ліцеїв тощо.

Правове виховання в школі має стати нині одним з головних зав- дань освіти, адже розв'язати цю проблему означає і забезпечити тру- дову дисципліну майбутніх працівників, а отже - й матеріальний доб- робут суспільства.

Правове виховання у школі - це творчий процес засвоєння моло- дим поколінням схвалених суспільством правових цінностей і норм, які підтримують нормальні правові відно- сини.

Під час пошуку шляхів підвищення правовиховного впливу на пра- восвідомість молоді неминуче виникають питання, не розв'язані ні в загальній теорії, ні в самій правовиховній практиці. Це пояснюєть- ся тим, що правове виховання - проблема складна і багатопланова. Вона містить такі аспекти, як діяльність юристів і юридичних уста- нов, взаємодія численних державних органів, громадських організацій, трудових, навчальних колективів, громадян, батьків. До неї належить не тільки власне правовиховна робота як особлива функція державних органів, а й організаційна, координаційна, управлінська діяльність, від ефективності кожної з яких окремо і разом узятих значною мірою залежить забезпечення якості та ефективності правовиховного впливу.

Ось чому правове виховання слід здійснювати систематично не тільки педагогами, а й педколективам у цілому, громадським органі- заціям, державним органам, батькам. Діяльність з правового вихован- ня учнівської молоді - це надання молодим громадянам соціальних, педагогічних, правових послуг педколективами, громадськими та бла- годійними організаціями, правоохоронними органами, батьками, пов'язаних з інформуванням і консультуванням з питань їх прав і можливо-

стей у всіх сферах життя, а також педагогічна, наркологічна та юри- дична допомога, інша діяльність з формування у молоді правової культури та правосвідомості. Важливо зазначити, що до діяльності з правового виховання учнівської молоді бажано залучати таких осіб, які мають відповідну освіту та професійну підготовку.

Отже в сучасних умовах правове виховання слід розглядати під кутом зору надання учням безкоштовної соціально-правової допомоги. Тобто правове виховання - це не тільки правова освіта, поширення правових ідей, але й важлива соціальна послуга, без якої молодій людині важко орієнтуватися в оточуючому середовищі, обстоювати свої інтереси, діяти в межах закону.

Відповідно до ст. 6 Закону "Про сприяння соціальному станов- ленню та розвитку молоді в Україні" для подання практичної соціаль- ної допомоги Міністерство України у справах молоді і спорту разом з іншими центральними органами державної виконавчої влади та об'єд- наннями громадян створює соціальні служби для молоді. Ці служби по- дають молодим людям інформаційну, правову, психолого-педагогічну, медичну та інші форми соціальної допомоги, реалізують необхідні заходи з метою запобігання негативним явищам у молодіжному середо- вищі /правопорушенням, алкоголізму, наркоманії, проституції тощо/ та їх подолання, здійснюють соціальну спіку окремих категорій моло- ді, зокрема, інвалідів, дітей-сиріт.

Типове положення про соціальні служби для молоді затверджуєть- ся Кабінетом Міністрів України.

Законом передбачені не тільки завдання соціальних служб, але й джерела їх фінансування /за рахунок державного та місцевого бюдже- тів, молодіжних фондів, а також з інших джерел/.

Важливим положенням даної норми є те, що для роботи в системі соціальних служб для молоді на посади соціальних працівників прийн- маються особи, які мають відповідну освіту і професійну підготовку. За ними зберігаються професійні пільги, встановлені законодавством України.

Статус спеціалістів з соціальної роботи встановлюється Мініс- терство праці України спільно з Міністерством України у справах мо- лоді і спорту¹.

¹ Закон України "Про сприяння соціальному становленню та роз- витку молоді в Україні" /від 5 лютого 1993 р./ // Голос України. - 1993. - № 40. - 3 березня.

Норми закону про соціальну службу для молоді по суті розкривають зміст і головні напрями правового виховання, ставлять на нормативну основу порядок залучення спеціалістів до правовиховної роботи з молоддю.

Щодо правового виховання в навчальних закладах, то воно передбачає: викладання основ права в школі і позакласну роботу. Чільне місце у реалізації цієї діяльності звичайно займають педагоги.

Правильне і чітке визначення цілей та завдань правового виховання зумовлює характер певних виховних методів та ефективність роботи в цілому. Слід зазначити, що правовиховна діяльність – багатопланова. Тому її цілі можна класифікувати за різними напрямками: за обсягом – на конкретні, загальні, стратегічні; за терміном їх здійснення – на найближчі, довгострокові, перспективні; за змістом – на профілактичні, освітні, агітаційні. Вказані цілі конкретизуються залежно від специфіки правосвідомості певної групи вихованців, форм правовиховного впливу, а також органів або окремих осіб, які здійснюють його.

Головна мета правового виховання учнів полягає в тому, щоб спираючись на наявні в них знання, вплинути на інтелектуальну, емоційну і волюву сфери свідомості на цій основі сформулювати правильну правову орієнтацію, поважне ставлення до законів і моральних норм суспільства, усвідомлений вибір правомірних варіантів поведінки, почуття особистої відповідальності й розуміння невідворотності покарання за правопорушення, переконаність у необхідності законів для нормальної життєдіяльності суспільства і його членів, звичку додержувати чинного законодавства, брати участь у боротьбі з правопорушеннями.

Іншими словами, з допомогою правового виховання вчинки особи регламентуються певними рамками вимог законності. Отже поряд з формуванням правової свідомості, підвищенням правової культури молоді досягається і мета запобігання правопорушенням.

Формуючи правосвідомість, педагог має чітко розуміти, що її визначає та складає. Правосвідомість – непросте соціальне явище.

Вона обумовлюється економічною та політичною структурою суспільства, є поєднанням об'єктивних і суб'єктивних факторів, належить до свідомості і до правової дійсності. Тобто правосвідомість характеризується як рівнем знання права, так і певними навичками поведінки у правових сферах. Перше визначає стан та якість правово-

го виховання і навчання, воно – педагогічне джерело виникнення і розвитку правосвідомості; друге – правові навички і переконання у відносинах між людьми, вони відіграють роль стабілізуючого фактора у правовому регулюванні поведінки учня.

Правосвідомість становлять: правові знання, переконання, уявлення, ідеї, настрої, ставлення до правової дійсності. У правосвідомості так чи інакше відбивається право як засіб регулювання суспільних відносин, тобто правосвідомість – це право у тому вигляді, яким воно розуміється людиною. А те, як саме розуміється, – визначається характером і рівнем пізнання правових явищ, які залежать від якісного змісту правових знань та стану духовної культури.

Оскільки найголючішими компонентами правосвідомості є знання і розуміння законів, то правовиховна робота серед учнів передбачає передусім ознайомлення їх з чинним законодавством. Від обсягу та глибини правових знань значною мірою залежать поведінка учнів, використання ними демократичних прав і свобод, виконання юридичних обов'язків, уміння розбиратися у різноманітних явищах правового життя суспільства.

На сьогодні треба вважати, що кожна людина якоюсь мірою має бути адвокатом для самої себе, тобто мати певний мінімум правових знань і вміння користуватись ними у повсякденному житті. Вирішити це завдання певною мірою має виявлення в школах та вузах курсу "Правознавство". Викладання цього предмету в навчальних закладах має стати невід'ємною частиною правового виховання учнівської молоді.

Мета вивчення курсу правознавства – досягти комплексу таких пізнавальних, загальнокультурних і вчинкових цілей, як становлення у свідомості учня основ знань про головні принципи правової держави, шляхи її розбудови, взаємозв'язки права і моралі, норм права і норм етики, права і політики, права і економіки, законодавчої, виконавчої та судової влад, демократії та дисципліни.

Учень, як і кожний громадянин України, повинен мати уявлення про державу, її тип, форми права, про галузі права і його джерела, державний і національний суверенітет, політичну незалежність, еволюцію українського права і національної державності.

Учень, якому не може бути байдуже наше сьогоднішнє і майбутнє, не залишиться осторонь від вивчення основ державного устрою України, її політичного та правового режиму, законодавчих актів про судоустрій та судочинство, правовий статус органів юстиції, прокуратури, міліції, адвокатури, судів тощо.

Правове виховання учнів має на меті формування навичок нормативного мислення, несприйняття ідей геноциду, расизму та шовінізму, непримиренності до будь-яких правопорушень, вміння активно захищати в установленому законом порядку свої права та інтереси, права і свободи інших громадян.

Головна ж мета правового виховання учнів нині полягає у профілактиці серед них правопорушень, підготовці їх до найкращого виконання своїх професійних обов'язків, випереджаючому озброєнні молоді первинною довідково-правовою інформацією, блокуванні стихійного формування викривленої правосвідомості за випадковими критеріями та взірцями, в орієнтації мислення на морально-правові та етичні категорії, володінні правовими нормами у повсякденному житті.

Отже першочерговим завданням правового виховання є надання учням певного мінімуму правових знань.

Критерій "знання права" містить: а/ активне знання чинного законодавства, з яким учень найчастіше зустрічається і зустрічатиметься в майбутньому; б/ загальну освідженість з правом як соціальним та культурним явищем.

До активного знання права належать ті галузі та норми, які регулюють правові відносини учня в навчальному закладі, побуті, сім'ї. Це перш за все деякі норми кримінального, адміністративного, цивільного, трудового, шлюбно-сімейного законодавства, а також норми, які регламентують відносини в галузі охорони природи, громадської безпеки, освіти, охорони здоров'я тощо.

Загальна обізнаність учня про право являє собою найбільш загальні знання, як-то правові принципи, ідеї, процесуальні норми тощо.

Перелік необхідних правових знань потребує конкретизації залежно від віку, поведінки, сімейного стану, інтересів, схильностей, загального розвитку молодої людини тощо. Категорія "знання права" - це також знання і деяких неправових явищ в області релігії, медицини, фізіології, етики, моралі тощо. Адже, скажімо, в релігійних книгах є чимало норм, які мають безпосереднє значення до правосвідомості, правового виховання молоді.

Розуміння права з позицій загальнолюдських цінностей, співвідношення норм права з конкретною поведінкою, розкриття дії законів на прикладах із життя може призвести до переконання, що жодний нормативний акт не може бути абсолютно справедливим для кожної окремої

людини. Навіть досконалий, хороший закон в якийсь момент може стати несправедливим, таким, що не враховує чиїсь особисті інтереси. Це аж ніяк не означає, що діючий закон слід ігнорувати. Адже конституційний обов'язок кожного - виконувати вимоги законів України.

Правові знання, таким чином, дають можливість мнакові чи дівчині свідомо, зважено брати участь у громадському і політичному житті. Від знання права, правової інформації починається правові погляди, переконання, дії. Це особливо важливо в наш час, коли бурхливі події в країні крім позитивних паростків демократії породжують і багато негативних явищ - демагогію, ультимативність вимог, заміну зважених дій емоційними, неправомірними вчинками та ін.

Системно оволодівати правовими знаннями молодь починає у школі. Обізнаність учнів щодо своїх прав та обов'язків про дозволене і заборонене правом у житті мають велике значення для формування їхньої поведінки. На жаль, останнім часом серед педагогів і юристів стала поширеною точка зору, нібито у більшості випадків знання правових норм не стримує людину від правопорушення. Мовляв, найчастіше причиною правопорушень аж ніяк не є незнання конкретних правових приписів.

Частково це дійсно так, бо правомірна поведінка не завжди буває результатом лише правової інформованості, а протиправні дії не завжди є результатом правової необізнаності. Не можна забувати, що в нашому суспільстві наявно чимало різного роду об'єктивних причин, перш за все економічних, які сприяють правопорушенням. Проте помилково вважати, що досить добре нагодувати, одягти людей, і вони перестануть вчиняти протиправні дії.

Крім того, слід враховувати і те, що різні правові знання мають неоднакове значення у різних ситуаціях і що кожна людина оцінює правові норми і конкретні обставини по-своєму, оскільки правосвідомість має суто індивідуальні властивості. Так, одна людина може діяти у рамках закону і без правових знань, інтуїтивно, а інша не може. Дехто в своїх діях спирається на норму права, дехто на мораль, проте є й такі, що керуються при цьому лише емоціями. Але у цілому суспільство не може бути цивілізованим, якщо значна частина його членів юридично неосвічена. Трагічним наслідком такого становища може стати суспільний хаос, панування диктату, вседозволеність.

У цілому вивчення права у школі потребує вдосконалення. Ознайомлювати дітей з морально-правовими нормами, на наш погляд, слід

значно раніше, ніж це робиться нині. Адже як свідчить правозастосовна практика, до досягнення 13 років чимало підлітків уже встигають вчинити суспільно небезпечні дії.

Практичне підвищення рівня правових знань молоді пов'язане також з цілою низкою нерозв'язаних поки що методологічних та методичних проблем. Так відсутня єдина думка про те, в якому обсязі людина повинна знати право. Сьогодні діє така кількість нормативних актів, що знати їх всі не може навіть кваліфікований юрист.

Ми є свідками оновлення майже всіх галузей права, прийняття урядом десятків нових законодавчих актів, які закріплюють докорінні зміни у політичній, економічній та правовій системах. Це означає, що і рівень знання права різними категоріями населення, життя якого тією чи іншою мірою пов'язано з новими законами, повинен відповідати діючому законодавству. Тобто, існує якийсь загальнообов'язковий рівень знання права, який потрібен будь-якому громадянину незалежно від його соціального статусу. Так всі громадяни повинні знати загальні положення Конституції України, засвоїти головні принципи права, мати уявлення про його галузі, знати свої права, свободи і обов'язки. Кожному слід розуміти, що без дотримання вимог законів, поваги до прав і свобод інших громадян, без дисципліни, правопорядку і законності будь-яке суспільство не може існувати, задовольняти потреби своїх громадян.

Існує чимало законодавчих актів, які адресовані певним категоріям громадян, залежно від їх вікових, професійних та інших соціально-демографічних особливостей. Іншими словами, наприклад, підлітку і дорослому, робітникові і селянину, керівнику і підлеглому необхідно знати певні правові акти. Тобто кожній категорії людей потрібно знати закони, які мають відношення до їхнього правового, соціального або професійного статусу.

Не вирішено також поки що і те, в якому обсязі громадянин має знати конкретний закон. Мабуть це залежить від інтересів, цілей, потреб самої людини. Як й інші, правові знання можуть бути корисними і некорисними, обов'язковими й необов'язковими. У правовому навчанні учнів, виходячи з реально відведеного часу, слід визначати розумний мінімум і намагатися дати лише ті знання, які їм будуть необхідні не тільки зараз, тобто як учням, а й у майбутньому житті – як фахівцям, батькам, працівникам.

У правовиховній роботі, особливо у правовій пропаганді, часто

переважає кримінально-правова тематика з непотрібним докладним роз'ясненням техніки злочину, натуралізмом фактичних обставин скоєного. Іноді даються лише моральні оцінки наслідків злочинних дій, не розкривається становище потерпілих, принижених злочинцем. Слів нема, виховання молоді у повазі до норм кримінального права в умовах сучасної криміналізації життя – напрям дуже актуальний і необхідний. Проте треба завжди додержуватись певної межі, за якою кінофільм, лекція або бесіда перестають мати виховне значення.

Однією з важливих загальних цілей правовиховної роботи є підготовка учнів до життя в умовах правової держави, тобто цивілізованого суспільства з усім розмаїттям правових відносин. Отже, кожна людина, починаючи вже з шкільної парти має засвоїти такі поняття, як панування закону, зв'язок держави з правом, взаємна відповідальність держави та громадянина, забезпечення прав і свобод людини. Значна частина цих понять – нова в криспруденції, в деякі з них вкладається принципово новий політичний зміст, а тому розглянемо ці поняття, маючи на увазі перш за все їх практичне значення у виховному процесі.

Роблячи це, слід мати на увазі, що ми маємо справу не стільки з понятійними абстракціями, скільки перш за все з головними юридичними принципами, без яких правова держава існувати не може. Так, панування закону означає його високий авторитет у суспільстві, загальну повагу до нього. Авторитет закону полягає в тому, що всі правові акти, які беруться на цьому законі /так звані підзаконні/, суворо відповідають його букві і духу, а всі рішення державних органів та посадових осіб /наприклад, про прийняття до вузу на роботу, про надання пільг, накладення стягнень тощо/ ґрунтуються тільки на законі і певних підзаконних актах, що йому відповідають. Принцип державності права означає, що закони приймаються державою, але держава не вправі вважати їх своєю "власністю", бо в основі закону мають бути воля народу, його мрії, мудрість, сподівання. Ось чому, розробляючи закони, держава повинна радитись з народом, виносити законопроекти на референдуми, всенародне обговорення тощо. Приймаючи у такий спосіб закон обов'язковий для держави такою самою мірою; як і для окремого громадянина.

Необхідно, щоб у правовій державі постійно підтримувалась така атмосфера, коли держава і громадянин несуть взаємну відповідальність. Це означає, що людина, яка вчинила правопорушення, притя-

гається державою до юридичної відповідальності. У цьому виявляється відповідальність громадянина перед державою. А держава у разі порушення права громадянина її представниками, заподіяння йому шкоди, наприклад, при травмі, загибелі людини при захисті державних інтересів, при незаконному арешті тощо, повинна також нести відповідальність перед потерпілим. У правовій державі немає і не може бути такого органу або людини, які були б звільнені від відповідальності і до яких би неможливо було висунути позов. Адже перед законом усі рівні.

Широке забезпечення прав і свобод громадянина – цей принцип і головний напрям правової реформи має на меті створити юридичні умови для практичної реалізації конституційних норм.

Поряд із знанням конституційних норм учням важливо орієнтуватися у тих нормативно-правових актах, які регулюють відносини у цивільних, адміністративних, трудових та інших сферах життя. Додільно також знати правові норми про діяльність і компетенцію правоохоронних органів. Адже часто виникає потреба звертатись у різні інстанції з проханням захистити порушені права, допомогти вирішити питання, що виникають у зв'язку з житловими умовами, працевлаштуванням, вступом до школи, вчиненням злочину та ін. Проте далеко не всі громадяни, а особливо молодь, знають адресатів, до яких слід звертатися в таких випадках.

Але самих лише правових знань для правомірної поведінки ще замало. Слід поважати право, усвідомлювати його позитивні сторони, добре розуміти, що без нього немислиме нормальне існування суспільства. На формування поваги до права впливають різні фактори: побутові умови життя, моральна атмосфера, загальний культурний рівень, якість самого права та ін. Проте найбільше значення мають економічна, політична та юридична дійсність /тобто рівень життя, додержання прав і свобод громадян, рівень діяльності правоохоронних органів, характер правосуддя, стан охорони правопорядку, справедлива реалізація правових норм тощо/. У зв'язку з цим важливим завданням правового виховання є формування в учнів звички виконувати вимоги закону. Вихована людина має завжди зіставляти свої дії з вимогами права. Правомірна поведінка для неї – звична справа, оскільки така людина добре розуміє соціальний зміст права, засуджує протиправне розв'язання життєвих питань. Така звичка має бути глибоко усвідомленою потребою людини. Готових рецептів поведінки на кожний випадок

життя немає. Право регулює далеко не всю без винятку людську поведінку. Тому досить часто доводиться самостійно вирішувати, як краще реалізувати вимоги закону, як поведтись, щоб не порушити закон. Тобто звичка виконувати закон не виключає з процесу прийняття відповідного рішення правосвідомості мислення і волі людини, яка обирає той чи інший спосіб поведінки.

Шляхи формування звичної правомірної поведінки дуже різноманітні і вибір їх залежить перш за все від вікових особливостей учнів. Наприклад, у молодшому віці особливе значення має повторення, копіювання, а у підлітковому – наслідування. Так об'єктом наслідування можуть стати як правомірні, так і протиправні вчинки однолітків і дорослих. Практика свідчить, що для правосвідомості підлітків характерним є, з одного боку, знання деяких правових норм, а з іншого – нестійкість їхніх переконань, поведінки, нездатність будувати свою поведінку відповідно до вимог закону. Характер і структура самої звички правомірної поведінки також неоднакові. Залежно від конкретних умов життя, методів і якості правового виховання одних учнів можна привчити тільки поважати закон, інших – виконувати, ще інших – до підпорядкування закону у всіх випадках, а деякого одночасно до поважання, виконання і підпорядкування. Тобто правомірна поведінка учня може виражатися у стримуванні від здійснення заборонених законом дій, виконанні норм права і юридичних обов'язків /позитивних дій/, умінні застосувати правові знання у практичному житті.

Педагогам, які здійснюють правове виховання, важливо розуміти і врахувати у своїй роботі, що поважання закону відбувається переважно на рівні побутової психології – це почуття, настрої, переживання, спонтанні уявлення і думки щодо права. Вони формуються на основі знань та уявлень про норми права, юридичні права та обов'язки. Проявом поважання закону на психологічному рівні є почуття задоволення правом, справедливостю його вимог. Цей рівень найтісніше пов'язаний з матеріальними умовами життя людини, які здатні безпосередньо впливати на правові почуття.

Повага до закону обов'язково зумовлює відповідну оцінку своєї поведінки і критичне ставлення до поведінки інших. Крім того, сприяє підвищенню активності молодих людей і виховує певну стриманість та культуру в процесі реалізації демократичних прав і свобод. Формування цих проявів – мета правового виховання. Але не виключено, що залежно від конкретних умов або особливостей правосвідомості учня

стану законності тощо, правовиховні зусилля можуть бути зосереджені і на формуванні якогось одного із зазначених проявів. Звичка дотримувати вимог закону може сформуватись під впливом страху понести покарання за правопорушення. Слід зауважити, що у правовому вихованні завжди існує певна "доза страху". Це його специфічна властивість на відміну від інших видів соціального виховання, скажімо естетичного, трудового, які ґрунтуються лише на словесних формах впливу, на свідомість. У правовому вихованні вже сам факт наведення прикладів з практичної діяльності органів суду, прокуратури, міліції спричиняє почуття настороженості, спонукає людину до критичного перегляду своїх вчинків і сприяє профілактиці правопорушень. Проте вплив на правосвідомість учнів страхом покарання безперечно не повинен бути домінуючим засобом виховання.

Переконаність у необхідності добровільного додержання правових норм формується головним чином усвідомленням справедливості цінностей, закріплених у праві – демократії, верховенства закону, правової захищеності людини тощо.

Найчастіше звичка поводитися правомірно починається з найпростішого – дотримання правил поведінки у школі, на вулиці, вдома, у громадських місцях. Далі вона закріплюється, стає нормою, внутрішнім регулятором і, поширюючись на суспільну поведінку, стає й моральним переконанням учня. Тобто, завдяки правовим звичкам чіткіше розрізняються добро і зло, стримуються протиправні наміри і бажання, навіть за наявності великої спокуси. Отже, звички правомірної поведінки впливають на формування моральних переконань учня.

З іншого боку, моральні фактори /почуття, емоції, норми поведінки тощо/ мають важливе значення у формуванні правових звичок, переконань, зразків правомірної поведінки. Особливу роль тут відіграють емоції. Емоційна сфера у правосвідомості учня займає дуже важливе місце. Радість чи засмучення після прийняття нового закону, почуття задоволення чи невдоволення практикою застосування юридичних норм, нетерпиме чи байдуже ставлення до права – все це належить до правових емоцій. У багатьох випадках правові емоції мають морально-побутовий характер. Проте їм притаманна і чисто "правова" риса, коли людина позитивно реагує на факти зміцнення законності і засуджує будь-які, навіть незначні, факти правопорушень.

Ще одним напрямом правового виховання в сучасних умовах має бути розвиток правового мислення учнів, яке становить певний рівень

розуміння права і комплекс навичок практичного застосування правових знань. Правове мислення передбачає передусім вміння самостійно оцінювати правові явища, співвідносити свою поведінку з вимогами закону /"а як би я сам вчинив"/, негативно або позитивно ставитися до вчинків інших. Але воно набуває системного, практичного характеру тільки за умов участі учнів у роз'язанні правових питань у конкретних життєвих ситуаціях: при обговоренні проектів законів, діяльності депутатів, органів управління, при ознайомленні з практичною діяльністю правоохоронних органів, запобіганні правопорушенням, трудової практики. Тобто правове мислення, як результат правовиховної діяльності у школі і один з головних елементів правосвідомості, – це правові знання у дії. Практичною метою правового виховання учнів має бути формування у них соціально-правової активності, тобто готовності добровільно виконувати юридичні обов'язки, турбота про підвищення рівня правових знань, бажання брати особисту участь у зміцненні законності та правопорядку. Слід зазначити, що у цілому соціально-правова активність є одночасно і метою правовиховної діяльності, і критерієм її ефективності, і важливим елементом правової культури.

Важлива ціль правового виховання учнів – формування позитивних правових установок. Установка – це первинний психологічний стан, який визначає поведінку особи, вона – не природжене явище. Це також схильність або готовність людини до виконання дії, яка задовольняє її потребу¹. Установка передбачає і думки, і почуття, і спонукання до дії², щодо того об'єкту, з яким вона пов'язана³.

У правовій сфері установка пояснюється як "схильність особи до сприйняття змісту норми права, його поведінки, оцінки, готовності до дії, вчинку, який має юридичне значення, або – як вирогідність того або іншого варіанта поведінки в сфері правового регулювання"⁴,

¹ Див.: Узнадзе Д.Н. Экспериментальные основы психологии установок. – Тбилиси, 1961. – С. 169.

² Кон И.С. Социология личности. – М., 1967. – С. 27-28.

³ Комаровский В.В. Проблемы измерения социальных установок // Вопросы философии. – 1971. – № 7. – С. 24.

⁴ Пеньков Е.М. Социальные нормы: управление, воспитание, поведение. – М., 1990. – С. 30.

як один з найважливіших факторів, який визначає свідоме відношення особи до своїх прав та обов'язків¹. "Правова установка - це своєрідний результат правової вихованості, сконцентрований у вигляді конкретної програми поведінки в певних умовах"².

Правові знання - це ті добрих, завдяки яким формується і підтримується правова установка. Потреба у постійному поповненні і поглибленні правових знань - умова існування позитивних правових установок, тобто установок на активну правомірну поведінку.

Завдання правового виховання учнів - створення у них змістовного складу правових переконань, установок і поглядів з позицій зміни державного та правового статусу України, формування демократичної правової держави.

Таким чином, правове виховання має на меті досягнення таких пізнавальних, загальнокультурних і вчинкових цілей:

набуття молоддю основ знань про головні принципи правової держави, шляхи її розбудови, взаємозв'язки і взаємодію права і моралі, норм права і норм етики, права і політики, права і економіки, законодавчої, виконавчої та судової влади, демократії та дисципліни;

розширення уявлень молодих людей про державу та її типи, форми права, його галузі і джерела, державний і національний суверенітет, політичну незалежність, історію становлення української національної державності та еволюцію українського права;

продовження вивчення учнями основ державного устрою України, її демократичного політичного режиму, компетенції Президента, уряду та місцевої державної адміністрації, місцевого самоврядування основних принципів судоустрою і судочинства, правового статусу органів юстиції, прокуратури, адвокатури, міліції, суддів тощо;

виховання в повазі та дівчат навичок нормативного мислення, вміння тісно поєднувати права людини і права народів, несприйняття антигуманних ідей геноциду і шовінізму;

профілактика правопорушень шляхом формування активної громадянської позиції, нетерпимості до будь-яких правопорушень, вміння активно захистити в установленому порядку свої особисті права та інтереси, а також інтереси і права інших громадян;

¹ Лукашова Е.А. Социальное право и личность. - М.; 1987. - С. 79.

² Татаринцева Е.В. Правовое воспитание: методология и методика. - М.; 1990. - С. 6-7.

підготовка учнів до виконання професійних прав та обов'язків, а також відповідальних соціальних ролей громадянина, громадського діяча, сім'янина, батька чи матері тощо;

практичне засвоєння учнями першоснов правових норм, змісту і суті головних законів незалежної України, законодавства про охорону прав молоді;

випереджаюче озброєння учнів первісною довідково-правовою інформацією, закладення основ системи їх правових поглядів для правильної оцінки екстремальних ситуацій, юридичної характеристики своїх і чужих дій, блокування стихійного формування викривленої правосвідомості за випадковими критеріями та взірцями;

орієнтація нормативного мислення на морально-правові та етичні категорії, вміння володіти правовими нормами у майбутній трудовій діяльності та побуті.

Раніше автором була запропонована більш проста /ієрархія/ ієрархія правових цілей, спрямованих на формування системи правових знань /найближча ціль/, правової переконаності /проміжна ціль/, мотивів та навичок правомірної, соціально-активної поведінки /кінцева ціль/¹. Дана класифікація не заперечувалась спеціалістами з проблем правового виховання як нашої республіки, так і країн колишнього СРСР. Проте, враховуючи, що у всіх процесах правового і протиправного виховання бере участь один і той самий механізм наслідкування, зараження, навіювання, то як слушно зауважила Е.В.Татаринцева, рівні "успіхи" протиправного виховання дозволяють досягнути кінцевої антицілі, минувши найближчу та проміжну, і сформувані мотиви і звичку неправочірної поведінки, під час досить активної². Отже правове виховання повинно випереджати, блокувати протиправний вплив на свідомість учня.

¹ Головченко В.В. Эффективность правового воспитания. Понятия, критерии, методика измерения. - К.; 1985. - С. 26.

² Татаринцева Е.В. Правовое воспитание: методология и методика. - М.: Высш. шк., 1990. - С. 14.

Врахування загальної правової ситуації
та особливостей правосвідомості учнів
у правовиховній роботі

Загальна правова ситуація в суспільстві – поняття складне, воно означає стан законності – і правопорядку, і рівень правосвідомості суспільства загалом і особи окремо.

Протягом останнього часу політико-правова ситуація в республіці є незадовільною. Правова система певною мірою "хворіє": триває "війна" законів, їх поспішне складання і, навпаки, тривале відкладання прийняття вкрай необхідних нормативних актів. А існуючі якісні закони часто не досягають мети, бо не виконуються належним чином. До діючих законів часто вносяться численні зміни та доповнення. Сьогодні не секрет, що у нас процвітає "тіньова" економіка, яка закономірно породжує "тіньове" право, неповагу до закону, зростання тяжких, насамперед корисливих злочинів. Це, звичайно, не може не відбиватися на правосвідомості громадян загалом і перш за все – молоді, зумовлює поширення негативно-критичного сприйняття законів. Характерною рисою громадського життя в наш час є посилення критичних суджень щодо законодавства, мітингове забарвлення правосвідомості, розширення уявлень /правильних і хибних/ про дозволене і заборонене та ін.

Звичайно, недоліки реального життя, стан законності – важлива причина наявного негативного ставлення частини населення до юридичних норм. Зберігається і негативна оцінка нормативних актів як таких, що охороняють інтереси відомчих, бюрократичних кіл суспільства. Побутує і зневажливе ставлення до закону як наслідок колишнього панування адміністративно-командної системи з її приниженням значення юридичних норм.

Іншим фактором, що зумовлює критичне сприйняття громадською думкою правової системи, є просто правове невігластво.

У процесі правовиховної роботи передусім слід врахувати не тільки стан та дефекти правосвідомості, тобто відхилення від норми, а й фізіологічні особливості психіки учня, притаманні перехідному віку. Вказані особливості – це так би мовити "вибачаючі обставини", які за невмілого підходу або надмірного бажання педагога будь-якою ціною усунути, або придушити їх можуть причинити лише зло. Підліт-

ковий вік, як стверджують психологи, – прірва між дитинством, з його безтурботністю, безвідповідальністю, та дорослим життям, обтяженим безліччю проблем і клопотів. Одна дитина, наділена природою міцним здоров'ям, а також маючи шастя жити в атмосфері любові і турботливості, з'являється в дорослому житті впевненою у собі, гармонійною та активною. До іншої доля менш прихильна. Дитина намагався подолати цю прірву одним стрибком, то чіпляється за старий безпечний берег, то зупиняється на півдорозі. А інколи, втрапивши надію знайти себе і своє місце в житті, опускається на його дно, де лайка, жорстокість, бродяжництво, алкоголізм, наркоманія – **захлива** повсякденна дійсність.

Що ж відбувається з підлітками? Як засвідчують практика та наукові дослідження, в основі підліткових відхилень поведінки найчастіше лежить комплекс вікових, особистісно-психологічних, мікросоціальних та біологічних порушень, тісно взаємопов'язаних і взаємодіючих.

Найчастіше в цей період діти стають вибуховими, роздратованими, в них спостерігаються безпричинні коливання настрою, відчуття внутрішньої напруженості, неусвідомленої тривоги.

Психологічно підлітковий вік характеризується підвищенням інтересом до своєї особи, свого психічного "Я", зовнішності, одягу, зачіски. Проте провідним психологічним новоутворенням підліткового віку є почуття дорослості, яке проявляється в бажанні бути самостійним, мати свої погляди, робити вчинки, продиктовані власними потребами.

Підлітковий максималізм у поєднанні з вираженим бажанням самостійності призводить до скепсису, опозиційної настроєності підлітка до загальноприйнятих норм поведінки, протесту проти найменших спроб обмежити його свободу, прагнення до самоствердження, часто будь-якою ціною. Особливості підліткової психології, зокрема нестійка самооцінка, призводить до суперечності почуттів і вчинків. Усі ці прояви характерні для здорового підлітка, який перебуває в нормальних мікросоціальних умовах¹.

Специфіку правосвідомості неповнолітніх правопорушників у правовиховній практиці слід враховувати особливо, оскільки відхилення

¹ Кригіна Л., Лисенко І. Поганий, хворий чи – просто роже? // Урядовий кур'єр – 1992. – 2 грудня. – № 58.

у мотивації, поглядах, установках та їхній поведінці неможливо виправити лише загальновиховними заходами. Таким неповнолітнім треба допомогти усвідомити аморальність і протиправність своїх вчинків. Необхідно обов'язково виявляти джерела негативного впливу на підлітків і намагатись усунути їх.

Практичну значимість для правового виховання можуть мати думки, що висловили у ході опитування учні щодо заходів з підвищення правової культури молоді. Вони висловлюють і такі конструктивні пропозиції щодо запобігання правопорушенням: дозволити підліткам /і практично допомогти в цьому/ працювати у вільний час і одержувати зарплату, дорослим бути з підлітками чесними, більше довіряти. У правовому вихованні, на думку молоді, істотне значення має не тільки права освіта і пропаганда, а й участь внаків і діячів у конкретних справах, у правоохоронній діяльності /безумовно, в межах законного і розумного/. Практика правового виховання молоді свідчить, що там, де враховуються всі ці особливості, де до кожного учня не ставляться формально, там і з додержанням законів, і з поведінкою, проблем виникає значно менше.

Заслужовує на увагу позитивний досвід правового виховання учнів Мурафської середньої школи Шаргородського району Вінницької області. Передусім слід зазначити, що село Мурафське пишається зразковою поведінкою своїх громадян, які шанують закони, поважають права людей і з відповідальністю ставляться до своїх обов'язків. Тут добре знають, що основи будь-якої культури закладають з дитинства. Тому морально-правове виховання дітей і підлітків становить важливу частину правовиховної діяльності школи. Педагогічний колектив з першого дня перебування учня в школі висуває до нього загальноприйнятні вимоги. Педколектив школи переконаний, що ефективність правового виховання визначається не тільки кількістю прочитаних лекцій і проведених бесід. Це, зрештою, було б легким завданням: читай більше лекцій, проводи частіше бесіди і виховаш дітей дисциплінованими, морально стійкими, законослухняними.

Проте, щоб навчити вихованців поважати і додержувати законів, необхідно насамперед переконати їх у необхідності цього, корисності для себе і для суспільства, потрібно добитися, щоб вони усвідомили свої права і обов'язки.

Коли педагоги приступили до цілісної системи правового виховання, виникло питання – чому повинен навчитися і що зрозуміти учень в

результаті цієї роботи. Завдань виявилось чимало, і стало ясно, що одними лекціями обмежитися не можна. Ось тоді і було вирішено сконцентрувати зусилля на індивідуалізації виховного процесу, розв'язанні проблем організації вільного часу учнів, їхньої зайнятості суспільно-корисною працею /гуртковою і громадською роботою тощо/.

Виходячи з цього, ось уже протягом кількох років колектив школи добивається забезпечення ефективності морально-правового навчання і виховання учнів в умовах реформ шкільної освіти. Так, діють групи творчого пошуку у складі 6–7 чоловік, які очолюють найдосвідченіші класні керівники. Кожна така група працює над окремим питанням, яке є складовою загальношкільної проблеми і висвітлює один з найважливіших аспектів: індивідуальний підхід у вихованні як засіб запобігання поганого навчання, формування в учнів звички до самовиховання та ін. Результати роботи груп – практичні рекомендації – вносяться на розгляд шкільних конференцій педколективу і на батьківські збори.

Які наслідки, наприклад, виховної діяльності, що базується на індивідуальному підході? Знання індивідуальних особливостей учнів, їхньої правосвідомості, зокрема, дозволяє врахувати інтереси, погляди, здібності, нахили при організації вільного часу, участі в роботі гуртків, визначенні кола громадської діяльності. Крім того, можливість формувати інтереси тих учнів, які поки що не визначилися, недостатньо глибоко знають себе, не вміють управляти своєю поведінкою. В педагогічному та учнівському колективах утвердився девіз: "Кожному – справа до душі, кожний – організатор і учасник шкільного життя". Реалізується цей девіз у конкретних суспільно корисних трудових справах.

Помітне місце у правовиховній роботі учнів школи належить правовому клубу "Щит і меч", який працює більше як п'ять років. Клуб має свій девіз, статут. Допомогу клубу надають голова нарсуду, адвокати, працівники райвідділу внутрішніх справ. Члени клубу вивчають основи права, моралі, етики і психології сімейного життя.

Педагоги школи зробили висновок: морально-естетичне і правове виховання найдоцільніше розпочинати з молодших класів і проводити до закінчення школи. При цьому обов'язково поєднувати зусилля вчителів і юристів. Тільки спільно вони можуть підготувати цікаві і доступні до сприйняття заходи: вікторини, перегляд кінофільмів з

наступним обміном думками щодо них, "круглі столи", вечори запитань та відповідей з обговоренням життєвих ситуацій, прикладів конкретних правопорушень.

Ураховуючи наведене, слід погодитися з тим, що формування правової свідомості можливе з самого раннього дитинства. Адже стереотип поведінки /правомірної чи протиправної/ засвоюється багатьма дітьми: без участі суто правової інформації і з невеликою участю свідомості. Це обумовлено навіть самою генетичною природою правових норм, які перш ніж стати правовими мали інший зміст /політичний, економічний, моральний/ і лише потім, залежно від загальної політичної, економічної чи моральної ситуації, стали юридичними, набули нової соціальної якості. Тому правове виховання, хоча і являє собою відносно самостійне явище, воно разом з тим навіть теоретично поєднане з загальною правовою ситуацією, з соціальною реальністю. Педагогові не слід забувати, що перш ніж учень отримає правову інформацію в школі на уроках або під час бесіди, лекції, він вже багато що пізнав і засвоїв від навколишнього середовища. І щоб дати об'єктивну оцінку побутовим правовим знанням учня, педагог сам повинен добре знати загальну правову ситуацію, бути підготовленим до правовиховної роботи.

Дані соціологічних досліджень свідчать, що засвоєння правових норм починається у підлітка не тільки з ознайомлення з текстом законодавчого акту або з вивченням ним права у навчальному закладі. Законопослушна чи протиправна поведінка нині, як і завжди, починається із споглядання прикладів, органічно вплетених у повсякденне життя. Нажаль, практично цей момент у правовиховній роботі дуже часто не враховується, що зумовлює її низьку ефективність. Нерідко головна увага приділяється тільки правовій пропаганді, правовому навчанню. Учнів закликають поважати закон, тоді як дорослі на ділі демонструють неповагу до закону. Подібні ситуації породжують сумбурні уявлення у правосвідомості, сприяють утвердженню негативного ставлення до правових норм.

Характерною особливістю психології підлітка є прагнення до ідеалів, самостійності і незалежності, пошук романтичних пригод, бажання звільнитися від опіки та контролю з боку батьків, школи. Все це іноді спонукає підлітків на втечу з дому, що нерідко супроводжується викраденням речей, грошей, необхідних для самостійного життя. Якщо ці речі не вдається вкрасти вдома, то крадіжки вчиняються під час мандрів.

Головними причинами підліткової злочинності є також бездоглядність, орієнтація на негативні приклади з навколишнього середовища, загальна соціальна нестабільність.

Насильницькі злочини найчастіше вчиняються підлітками з так званих неблагополучних сімей, коли діти є свідками аморальної або злочинної поведінки дорослих. Самостверджуючись за випадковими, нерідко тільки зовнішніми, критеріями, орієнтуючись на тих або інших осіб, підліток підсвідомо чи свідомо повторює стереотипні дії дорослих, намагаючись бути таким, яким йому вважається доцільно. Фактичні мотиви поведінки, що призводять до правопорушень, часто бувають прихованими від оточуючих. І чим скоріше педагог або батьки розберуться в тому, що саме, наприклад, спонукає підлітка придбати модні речі, порушуючи при цьому закони, тим більше шансів запобігти подібному злочину.

Суспільна небезпечність злочинності неповнолітніх підвищується її груповою організованістю, омолодженням віку осіб правопорушників. Зафіксована чітка зумовленість злочинів неповнолітніх вживанням алкоголю, наркотиків, токсичних речовин, впливом на них аудіовідеопродукції з серії жаків та порнографії. Останні подають підліткам моделі злочинів, розкривають технологію їх вчинення, психологічно готують до механічного повторення злочинних дій.

Педагоги, юристи, батьки, громадськість країни нині дуже стурбовані тим, що широкого поширення набули порнографічна література, еротичні, або такі, що пропагують жорстокість і насильство телепрограми.

Телеінформація часто нагадує наочні посібники для починаючих злочинців. Вчені багатьох країн довели, що комерційне мистецтво несе людям зло, загрожує моральному здоров'ю суспільства. Зокрема, спеціалісти в галузі судово-психіатричної експертизи США, міжнародна коаліція проти насильства у мистецтві, що об'єднує громадські організації 23 країн світу, дійшли висновку, що комерційні кіно- та відеофільми, які є в основному саме такими за характером, у край негативно відбиваються на психічному стані молоді, сприяють криміногенності неповнолітніх. Федеральний уряд США на основі аналізу 2500 спеціальних досліджень комерційної "культури" підготував доповідь "Телебачення і поведінка: 10 років прогресу та перспективи на 90-ті роки", в якому виразно і переконливо доведено, що екранне насильство чинить шкідливий вплив на дітей і молодь, робить прихиль-

ними до агресивної поведінки і навчає насильству через спостереження. За даними одного з американських дослідників, 63% засуджених заявили, що вони порушили закон, наслідуючи діям телевізійних персонажів, а 22% - завдяки телебаченню навчилися самій техніці¹.

Характерно, що цей криміногенний вплив здійснюють не окремі фільми, замішані на жорстокості, а їх могутній акумулюючий ефект - їх сумарний вплив на свідомість підлітка

Як же самі учні пояснюють причини злочинів? Передусім - знанням того, як складеться їхнє життя, несправедливістю деяких юридичних норм, зростанням цін, відсутністю необхідних товарів у магазинах та ін. Разом з тим дуже мало серед опитаних таких, хто вважає, що у кожному випадку правопорушників слід карати.

Найтиповішою є така позиція: людина, мовляв, невинна, якщо не знала юридичної норми, або все залежить від наслідків злочину. З цього зрозуміло, що про сам зміст покарання і принципи невідворотності покарання учні не мають належного уявлення.

Слід зазначити, що 85% опитаних знайомі з підлітками, які вже вчинили правопорушення, але далеко не всі з них /53%/ засуджують їх. Як вважає переважна більшість з них, правопорушники зробили так тому, що були впевнені в безкарності, "з пустошів", не встигли все добре обміркувати, під впливом алкоголю, наркотиків, безнаглядності з боку батьків тощо. Подібні думки цілком слушні, вони збігаються з висновками кримінологічних досліджень, а тому педагоги можуть врахувати їх у своїй практичній роботі.

Значний відсоток учнів, на жаль, без належного осуду ставиться до алкоголіків, наркоманів, повій, вважаючи, що притягати таких осіб до юридичної відповідальності не слід.

Існують особливості правосвідомості так званих неформальних молодіжних угруповань, перш за все груп за місцем проживання. Серед їх учасників - 70% юнаків і 30% дівчат, переважно неповнолітніх. Причини, що їх спонукали "піти в неформали", - потреба у друзях, у чомусь незвичайному, конфлікти в школі або вдома, недовір'я до дорослих та ін.

Вони проводять своє дозвілля у "тусовках", перегляді у відеосалонах фільмів жахів, еротичних фільмів, комедій. У психології таких підлітків переважають споживацькі настрої, небажання займатись

¹ Див.: Мельник В. Коммерческое искусство и преступность // Сов. юстиция. - 1991. - С. 29.

корисною розумовою чи фізичною діяльністю, потяг до легкого життя. Не дивно, що близько 70% неформалів п'ють алкогольні напої, 18% - просять гроші у перехожих, якщо не вистає, 55% - "іноді хуліганять" тощо. Таке життя супроводжується бійками, вільним коханням та ін. Про значні відхилення у правосвідомості таких молодих людей свідчать також наміри триматися разом зі своєю групою, навіть якщо її дії будуть протиправними, і лише 45% опитаних все ж таки намагаються не порушувати закон і стримувати від цього інших.

Чимало з них мають установки на протиправні або аморальні способи придобання грошей. На запитання: "Якщо вам дуже потрібні гроші, то де ви будете намагатись їх дістати?" кожний десятий відповів, що готовий здобути гроші будь-яким способом, 37% попросять у батьків, 8% - у перехожих, тільки 24% - де-небудь зароблять.

Рівень законності, зокрема профілактики правопорушень, залежить не тільки від діяльності правоохоронних органів, але й від активної участі громадян у боротьбі зі злочинністю. Між тим громадськість і державні структури значною мірою згорнули діяльність у галузі відвернення злочинності неповнолітніх. Система профілактики правопорушень неповнолітніх значно скоротилась. На багато зменшилась кількість громадських пунктів охорони правопорядку, частина їхніх приміщень передана комерційним структурам, припинено існування багатьох дитячо-юнацьких клубів тощо. Через скорочення кількості спортивних клубів, шкіл, секцій, молодіжних таборів, дорожнечу багатьох форм дозвілля частина молоді поповнює ряди злочинців, п'яниць, наркоманів, повій, відштовхується від нормального людського життя, перетворюється із творців на руйнівників.

Визнано, що особливість правового виховання полягає в її профілактичній спрямованості, в здатності запобігати правопорушенням. Проте це можливо лише за умови, якщо вихователі добре обізнані з характером та динамікою правопорушень неповнолітніх, причинами злочинності, обставинами, що сприяють їх вчиненню.

Щоб підвищити рівень правовиховної роботи, досягнути в ній кращих результатів, змінити криміногенну ситуацію серед молоді на краще, слід знати, якими є її уявлення про правові відносини, ставлення до закону, її громадські та чисто людські, як особисті, інтенси.

З метою визначення стану правосвідомості учнів старших класів спеціалісти Інституту держави і права АН України у 1989-1992 рр. провели опитування 225 учнів шкіл Києва та республіки.

Результати цього дослідження підстав для оптимістичних висновків не дають. Більшість з опитуваних не змогли назвати хоча б десять юридичних термінів. Далеко не всі учні-старшокласники знають такі елементарні правові норми, як вік настання юридичної відповідальності, права брати участь у виборах, укладати цивільно-правові договори та ін.

Було з'ясовано думку щодо обов'язковості виконання закону всіма і завжди. На жаль, знову ж такі більшість опитаних дали заперечну відповідь. Тобто вони вважають, що завжди виконувати закон обов'язково. А на запитання: "Для чого видаються закони?" - 53% опитаних відповіли - для того, щоб люди чіткіше знали межі, в яких вони можуть поводити себе як вважають за потрібне, а також, щоб захищати свої права; 37% - щоб забезпечити громадянам можливість реалізувати свої потреби в роботі, відпочинку, житлі, сім'ї тощо найбільш розумно. Решта - найменша частина - для того, щоб був порядок у відносинах між людьми.

Майже 50% опитаних заявили, що закон можна порушити, якщо він "поганий", а більше як 50% переконані, що навіть чесна людина за певних обставин може вийти за рамки закону, особливо коли йдеться про матеріальну вигоду.

Тривожною тенденцією у правових установках молодих є збільшення з року в рік учнів, які впевнені у правомірності своєї будь-якої майбутньої поведінки. Якщо у 1988 р. серед опитаних було таких 30%, то через рік, тобто у 1989-1990 рр. майже 90% припускають можливість порушення закону в майбутньому.

Вивчення причин правопорушень, скоєних школярами, свідчить, що у відносинах між ними є випадки, нічим здавалося б не мотивованого, посягання і навіть нанесення тілесних пошкоджень одноліткам через відмову дати, наприклад, ручку, фломастер, книжку, значок або якусь іншу дрібницю. На цьому ґрунті вчиняється чимало злочинів "просто так", "від нічого робити". Подібні факти є свідченням того, що у багатьох неповнолітніх не розвинуте почуття відповідальності за свої вчинки, вони часто не розуміють суспільної небезпеки злочинних дій, які, на їхню думку, є лише "пустошами".

Суттєві прогалини є в правосвідомості не тільки неповнолітніх правопорушників, а й законслухняних учнів. На запитання: "Хто відповідає за правопорушення учня?" - понад третини старшокласників пояснили, що відповідальність за це несуть батьки, вчителі, керів-

ництво школи, але не самі винні. І лише третина опитаних дала правильну відповідь.

Педагогові слід мати на увазі, що значний обсяг інформації з різних правових проблем учні отримують не від батьків, вчителів або юристів, а від друзів, деяких дорослих у сфері вільного, так званого "неформального" спілкування, з кінофільмів тощо. Ці канали переважно перебувають поза педагогічним і батьківським контролем, і правова інформація, яка надходить з них буває не тільки неповною, а й суттєво спотвореною, шкідливою. У цьому зв'язку вчителені слід пам'ятати, що під час інтенсивного формування свідомості підліток прагне до самостійного пізнання життя, зокрема явищ антиправового, негативного характеру. Для цього він використовує найбільш доступні для нього джерела, в тому числі і досвід сумнівних "друзів".

Кристам-практикам і педагогам добре відомо, що деякі дорослі злочинці-організатори правопорушень користуються тим, що підлітки не знають законів і не вміють розгадати всіх хитрощів злочинця, намісню перекручують зміст закону та практику його застосування, стверджуючи, наприклад, що неповнолітніх карати не будуть, а якщо і покарають, то без позбавлення волі, умовно, тощо. Не знаючи законів, малолітні часто вірять їм і погоджуються на вчинки, які істотно деформують їхню правосвідомість і взагалі їхній розумовий розвиток.

Усе це педагогові слід враховувати, наголошуючи на принципово важливому правовому принципі про те, що незнання закону не звільняє від відповідальності за його порушення. Адже в реальному житті про існування закону підліткові стає відомо лише тоді, коли закон вже порушено і виникло питання про кримінальну або іншу відповідальність.

Учням слід добре знати, що існує суворе кримінальна відповідальність за хуліганство, зґвалтування, крадіжки, вбивство та інші злочини. Суворе покарання несуть винні у порушенні правил пожежної безпеки, забрудненні навколишнього середовища і ряд інших правопорушень.

Юридичною і педагогічною наукою доведено, що велике виховне і профілактичне значення /хоч і не вирішальне/ має вже сам факт знання підлітком певного закону, норм поведінки, своїх обов'язків, розуміння ним шкоди від порушення закону, невідворотності відповідальності за скоєне. Це стримує підлітка у криміногенних ситуаціях від правопорушень, спрямовує його на додержання загальноприйнятих зразків поведінки.

Суть правового виховання мабуть в тому і полягає, що за допомогою різних форм і методів до свідомості учнів доводяться такі закріплені в правових приписах зразки поведінки, які схвалюються суспільством і спричинюють з його боку негативну реакцію в разі відхиленя від цих зразків. Інформація про наслідки порушень закону, про покарання сприяє засвоєнню учнями правових норм у конкретних зразках поведінки.

Оскільки правосвідомість школярів ще не сформована, існують суттєві прогалини у розумінні правових явищ і фактів, то завдання правового виховання в школі полягає не тільки в тому, щоб створити у школяра правильне уявлення про загальні правові принципи, але й в тому, щоб дати йому знання найважливіших конкретних правових норм. Скажімо, в процесі правового виховання і навчання в середній школі не слід обмежуватись вивченням тільки конституційних норм права. Учні повинні в певних межах знати конкретні закони, окремі статті та інші важливі вимоги різних галузей чинного законодавства. Дуже важливо, щоб правове навчання та виховання в школі не відривалось від реального стану законності, від життя. На всіх стадіях правовиховного процесу слід вважувати весь комплекс особливостей правосвідомості школяра-підлітка і забезпечувати досягнення таких результатів, як знання права, розуміння правових норм, повага до закону, додержання вимог закону, захист правових норм.

Відомо, що не можна сподіватись на виконання припису правової норми людиною, якщо вона не поважає її, не має відповідного переконання в її правильності. Пізнати процес формування правових переконань - це означає проникнути в багатограний і складний духовний світ молодшої людини, зробити крок до розуміння того, чому одні норми стають для неї важливими, головними, такими, на які ця людина слухається і поважає, інші лишаються без уваги, а ще інші відкидаються зовсім.

Пізнати структуру правосвідомості і, зокрема, правових переконань - це означає знайти відповідь на запитання: "Чому частина підлітків сповідує протиправну поведінку і не сприймає таку, що базується на законі?".

Щоб відповісти на це запитання, доцільно порівняти норми, які виробляють деякі неформальні угруповання з правовими нормами, уявити процес формування неформальних груп і неформальних норм поведінки у них, які впливають і на правосвідомість.

Ще в минулому сторіччі було відомо, що "придичне мислення кожного освіченого народу знаходиться під тиском ряду сторонніх впливів та ідеалів"¹.

Виявляється, що кожна людина, навіть та, що деградує /злочинець, наркоман, алкоголік/, потребує нормативного регулювання особистого падіння.

Процес формування неформальної "нормативної системи" має свої закономірності і схожі ознаки незалежно від характеру антисоціальної групи. Існує навіть своєрідний механізм становлення таких норм, в якому можна виділити окремі етапи, ланки.

По-перше, переважна більшість "неформальних" груп з якихось обставин відокремилась від суспільства. Єдиним для всіх є те, що члени "товариства" тільки в ньому можуть реалізувати особисте "Я". Різниця між цими спілкуваннями в малому: в одному з них члени "товариства" реабілітують своє "Я", відновлюють самоцінність, а в інших просто бачать більші можливості для самоствердження, самоповаги. Зрозуміло, що і ті й інші потерпіли фіasco в суспільстві, що змусило їх шукати втіхи на периферії суспільних відносин.

Проте існує закономірність: чим сильніше обесцінюється особа, тим виразніша її потреба в реабілітації, тим міцніші внутрішні зв'язки в "товаристві", де людина самореалізується як особа, тим, отже, міцнішою стає неформальна система норм поведінки.

Скажімо, любителі спиртного об'єднуються в розпивачате, аморфне товариство. Вони не схильні рішуче протиставляти себе іншим. Між "ми" і "вони" ще немає тієї чіткої межі, яка спостерігається, наприклад, між законопослушними громадянами і особливо небезпечними злочинцями /рецидивістами/. Звідси так важко переконати в необхідності лікування від алкоголізму п'ючих: вони переконані, що не відрізняються від інших /можуть пити, а можуть і непити, тобто керувати собою/. Навпаки, неодноразово судимі не приховують своєї відокремленості від світу "нормальних" людей, нерідко навіть похваляються тим, що вони пропаш! і водночас висловлюють повагу до "законів тюрми", підкреслюючи їх справедливість.

Наркомани гуртуються тісніше ніж п'яниці, оскільки їх вада зазджується суспільством суворіше. Цікаву деталь помітив шведський

¹ Муромцев С. Определение и основное разделение права. - М., 1979. - С. 43.

дослідник Д.Кольдерстрем. Спочатку шведи відносилися до наркоманів якщо не байдуже, то терпимо. Вважалося, що нещасливі вихідці з соціальних низів, мігранти з південних країн, деградовані люди. Потім, коли обсяг вживання наркотиків стурбував громадськість, коли ця вада проникла до забезпечених кіл суспільства, зачепивши молодь, відношення до наркоманії змінилось. Про неї заговорили радіо і газети. Вмираючих наркоманів показували по телебаченню. Були проведені спеціальні дослідження, розроблені програми боротьби з наркоманією. Якщо раніше вживання наркотиків та їх розповсюдження не вважалося злочином, то під впливом громадської думки в Швеції був прийнятий небачений для цієї країни жорсткий закон: до 10 років позбавлення волі за розповсюдження наркотиків.

Отже, з одного боку суспільство розуміє всю серйозність проблеми, але з іншого - воно відштовхується від наркоманів. Між ними з'явилася та сама невидима стіна, яка відділяє добropорядних громадян від злодіїв, п'яних та порочних людей. Водночас розпочався процес консолідації наркоманів і розповсюджувачів наркотиків. З'явилось товариство зі своєю внутрішньою структурою, нормами поведінки, відносинами. Боротися з наркоманією стало важче.

Отже, щоб успішно вести правовиховну роботу, педагогові слід самому добре знати не тільки норми права, але й норми неформальних угруповань, до яких належать вже окремі учні, вивчати причини та механізми їх формування, коригувати правові погляди та переконання з урахуванням деформацій правосвідомості.

На уроках, присвячених вивченню основ кримінального права, належить акцентувати увагу і переконливіше обґрунтувати нижню вікову межу, з якою закон пов'язує можливість притягнення до кримінальної відповідальності.

Взагалі в процесі викладання правового курсу слід мати на увазі, що з усіх його розділів найкраще засвоюється тема з кримінального права, і гірше - з трудового і цивільного. Тим часом ця обставина не завжди враховується на практиці. Так, значна частина вчителів вважає за потрібне збільшення часу для вивчення саме кримінального права. Можливо, це прагнення вчителів частково відбиває і підвищений інтерес багатьох учнів до кримінально-правової тематики.

Виходячи зі змін, що відбуваються в Україні, має бути створена також єдина завершена система республіканських законодавчих актів, що регулюють всі питання, пов'язані з кримінально-правовою сферою.

У кримінальному законодавстві основним актом буде Кримінальний кодекс України, у виконавчо-кримінальному - Виправно-кримінальний кодекс України тощо. Оновлення цих галузей законодавства матиме на меті: також поглиблення гуманістичної і моральної спрямованості кримінально-правової системи, підпорядкування її завданню всебічного захисту загальнолюдських цінностей - життя, здоров'я, честі, гідності, прав і свобод людини, а також підвищення ефективності системи кримінальних покарань, судочинства.

Важливе місце посідає правове регулювання профілактики правопорушень, оскільки саме від неї залежать стан боротьби зі злочинністю, результативне запобігання злочинів. З цієї проблеми підготовлений до прийняття Верховною Радою пакет законів.

Ефективність правового навчання значною мірою залежить від його методів. Особливо слід визнати роль прикладу в навчальному процесі. Приклади можуть наводитись учителем і в ході пояснення, і під час перевірки знань - у контрольних або самостійних роботах, розв'язанні життєвих ситуацій /казусів/ з використанням матеріалу, що вивчається. Приклади помітно поживляють викладання, допомагають подолати чи ослабити "сухість" навчального матеріалу з права, наочно продемонструвати його життєвість, стимулювати інтерес учнів до предмету в цілому. Про це свідчать і результати опитування учнів, які на запитання: "Як зробити викладання правового курсу цікавішим?" відповіли: "Більше наводити прикладів з життя". Ось чому вчителям можна порадити якомога більше використовувати у своїй роботі конкретні приклади з юридичної практики. Бажано, щоб вони були пов'язані з життям даного населеного пункту.

Через механізм прикладу можна найефективніше конкретизувати загальну ідею для тієї чи іншої групи учнів, тобто реалізувати диференційований підхід. Приклад завжди зрозуміліший учням, ніж теоретичні міркування, він найбільшою мірою конкретизує і розкриває непривабливість негативних явищ, закликає до правомірної поведінки. Недопустимо будувати урок чи бесіду виключно на негативних прикладах. Доцільним є поєднання негативного та позитивного матеріалу. Слід пам'ятати, що хоч переказ кримінальної хроніки і привертає увагу учнів, покладається на це не варто. На жаль, і наші засоби масової інформації сьогодні часто подають кримінальні випадки так, що хочуть вони того, чи ні, пропагують культ жорстокості, фізичної сили, у деталях передають натуралізм злочину, механізм його вчинення.

Все це не що інше, як антивиховання, антикультура. Бажано, щоб викладач права пом'якшував вплив кримінальної хроніки на правосвідомість вихованців, доводив шкідливість явищ, про які розповідається в газетах, журналах, кінофільмах тощо, тобто прагнув не травмувати психіку підлітка, не викликати нездоровий інтерес, а саме – бажання самому спробувати вчинити злочин, наслідуючи почуте або побачене.

Доцільно роблять ті педагоги, які посеснення будуть на використанні даних цивільних, кримінальних та адміністративних справ, особливо тих, де діючими особами є підлітки та молодь, запрошують для виступів перед учнями працівників суду, прокуратури, адвокатів тощо, які можуть рішення суду обґрунтувати юридично грамотно.

Добираючи приклади, учителям слід зважити також на те, що наведені факти завжди мусять бути простими, відповідати рівню світосприйняття конкретної групи учнів. Варто порадити педагогу, щоб під час уроку він мав повний текст закону, про який розповідає. Цим самим він застрахує себе від наємисного перекручення викладеної в законі думки і продемонструє приклад власної поваги до закону.

Методи оцінки ефективності правовиховної роботи

Багатоцільовий характер правового виховання передбачає різні підходи до вимірювання ступеню досягнення цілей, дієвості тих або інших заходів, відповідні критерії його ефективності на рівні як окремого учня, так і учнівського колективу в цілому.

Слід відзначити, що формування таких надзвичайно важливих для суспільства людських якостей, як знання та дотримання норм права, правомірна поведінка, правова активність – процес складний і довгий і протирічний. Ці якості не можуть бути сформовані тільки завдяки правовому навчанню або під впливом покарання чи однієї примусової сили закону. Вони є результатом впливу на правосвідомість учня різноманітних факторів, на основі вивчення яких можна визначити ступінь наближення вихователів до досягнення правовиховних цілей, заради яких виконувалась правовиховна діяльність.

Для соціологічної оцінки ефективності правовиховної діяльності важливо пам'ятати, що ефективність – це здатність такої діяльності реально, в оптимальні строки, з найменшими витратами педагогічних та правових зусиль забезпечити корисний для суспільства результат.

Методична цінність цього положення полягає в тому, що з його допомогою можна виробити певну схему і послідовність вимірювання ефективності правового виховання, дійти до такого висновку: а/ аналізу ефективності правового виховання учнів має передувати чітке усвідомлення правових цілей; б/ ціль правового виховання – це масштаб оцінки ефективності правовиховної діяльності; в/ формалізація різних співвідношень цілі та результату полегшує аналіз ефективності правового виховання; г/ правильний вибір цілей правовиховної діяльності і періодична оцінка рівней їхнього досягнення мають вирішальне значення для успіху такої діяльності; д/ ефективною можна визнати не тільки ту діяльність, яка мала максимально повний результат, але й ту, яка певною мірою наближає до реалізації мети, навіть якщо результат не наблизився до ідеалу.

Практична реалізація наведених загально-методичних положень можлива за допомогою загально-соціологічних методів збору та вивчення даних, завдяки яким можна зробити висновки про ефективність правового виховання або встановити причини його неефективності і внести корективи до форм і засобів правовиховного впливу.

Важливе значення для оцінки ефективності правового виховання має аналіз умов життя учня в сім'ї. Знання побутових умов, матеріального становища, характеру взаємовідносин учня з батьками допоможуть педагогові пізнати і оцінити причини тих або інших його вчинків, негативних або позитивних правових орієнтацій, переконань тощо. Адже батьки перші, хто починає ліпити характер дитини, формувати її особу, правосвідомість. Сім'я – це своєрідна школа, де дитина отримує перші уявлення про дозволене й заборонене, набуває навичок нормативного мислення. Саме тут починає формуватись відношення до законів. Дуже важливо, коли з ранніх років молода людина приучена до праці, поваги до інших людей. Адже поки людина дійсно не відчуває смаку трудового хліба, вона навряд чи зможе поважати ті норми права, які забороняють посягати на чужу власність. Безцільне марнування часу в під'їздах або просиджування на дискотеках чи перегляд фільмів жаків та порнопродукції – аж ніяк не сприяють формуванню у молоді правової культури, поваги до діючих законів. У таких випадках самі лише бесіди чи лекції на правові теми не матимуть ніякого позитивного наслідку аж доки батьки не зрозуміють свою роль у правовому вихованні дитини.

Так звані "важкі" діти – це часто діти безнадійно відсталі у

навчання з тих самих сімей, в яких неповага до закону – майже повсякденне явище. Але об'єктивна оцінка ефективності правового виховання передбачає вивчення правосвідомості всіх членів учнівського колективу, а не тільки учнів, які вже мають відхилення у поведінці. Практика свідчить, що непоодинокі випадки, коли так звані пристосуванці, типки, мрійники, зубрили, роззяви тощо раптом стають правопорушниками.

Вивчення ефективності правового виховання шляхом всебічного аналізу індивідуальних особливостей учнів у поєднанні з узагальненням даних про їхнє сімейне становище і побутові умови життя дозволяє педагогу накопичити своєрідний банк інформації, яка допоможе йому правильно побудувати подальшу правовиховну роботу.

Ефективність правової вихованості учня має оцінюватись постійно, оскільки правосвідомість молодого людини – явище мінливе. Протягом навіть одного навчального року в неї можуть статися суттєві зміни у правових поглядах, орієнтаціях, мотивах поведінки тощо. Причини таких змін бажано теж вивчати, бо між змінами в правосвідомості і характером поведінки існує певний період. Отже педагог завжди має можливість попередити протиправну поведінку шляхом продуманих правовиховних заходів, якщо він заздалегідь знає про негативні зміни у правосвідомості учня. Подібні зміни формуються поступово, накопичуючись певний час. Таким часом найчастіше буває навчальне півріччя. Цього досить, щоб можна було помітити антиправові погляди або установки у правосвідомості учня.

Ефективність правового виховання бажано оцінювати двічі протягом навчального року /жовтень і квітень/, тобто на початку навчального року і наприкінці. Знайомство з учнями на початку навчання дає змогу педагогові з'ясувати, в якому стані знаходиться правосвідомість вихованців після канікул, які нові зміни відбулись у правовому мисленні, від чого вони позбавились, чим займались, з ким познайомились, як проводили час тощо. Все це, як відомо, помітно впливає на характер правового мислення молодого людини, її повсякденну поведінку. Врахування помічених змін у правосвідомості учня дозволяє педагогові визначити тактику правовиховних стосунків з ним.

Вивчення стану правосвідомості учнів наприкінці навчального року дозволяє оцінити ефективність правовиховного впливу під час навчання, побачити, чи просунулись учні в своєму розвитку, чи набули якихось нових правових знань, чи вміють співвідносити свою поведінку з нормами права, які судження мають щодо правопорушень тощо.

Зрозуміло, що робота педагога з вивчення правової вихованості учнів, як і вся інша виховна діяльність, передбачає необхідний педагогічний такт, добре знання справи. Отримана інформація про стан правосвідомості учнів має відображати дійсне становище. Використовуються для цього різні методи оцінки ефективності правового виховання учнів, наприклад, вивчення документів, спостереження, бесіда, анкетування.

Найдоступнішим методом аналізу ефективності правового виховання може бути вивчення документів. Документом у соціології називається спеціально створений людиною предмет для передачі та збереження інформації¹. Це можуть бути письмові джерела, архівні матеріали, кіно-, фото- та відеодокументи, магнітофонні записи, грамплатівки.

У розпорядженні педагога найчастіше знаходяться такі письмові документи, як інформація правоохоронних органів про стан правопорушень у навчальних закладах та населених пунктах; статистичні звіти про динаміку правопорушень; доповідні записки; матеріали науково-практичних конференцій; дані про наслідки перевірок стану законності; класні журнали; щоденники; читацькі формуляри в бібліотеках; публікації в газетах і журналах; радіо- і телепередачі тощо.

Аналіз таких документів дозволяє вихователю отримати цілий ряд об'єктивних даних про стан правосвідомості учнів, зробити висновки про їхню правову вихованість. Аналіз документів має певну послідовність, складається з кількох етапів: відбір джерел інформації; їх групування; оцінка; запис і тлумачення.

Всі ці дані розміщуються у формалізованій таблиці, до графо-кліток якої заносяться відповідні дані з джерела інформації.

При тлумаченні зведених аналітичних даних велике значення має юридичний аналіз документів. Його специфіка полягає в тому, що юриспруденція має свій особливий словник термінів, які повинні мати суворо однозначне тлумачення і в які має вкладатися певний зміст. Необізнаність в юридичній термінології може сприяти грубим помилкам під час аналізу документів, а отже, і неправильним висновкам про ефективність правового виховання. Це ще раз свідчить про те, що педагогові слід мати певний запас правових знань, передусім – добре знати зміст і специфіку найбільш часто вживаних юридичних термінів.

Зрозуміло, що педагогові, скажімо класному керівникові, нав-

¹ Див.: Рабочая книга социолога. – М., 1983. – С. 276.

ряд чи вистачить часу для того, щоб проаналізувати документи за всіма правилами і вимогами практики соціологічних досліджень. Це було б не тільки важко, але й зайвою справою. На відміну від спеціальних конкретно-соціологічних досліджень, педагог, який займається правовим вихованням молоді, не викладає результати аналізу документів у доповідних чи наукових записках або в наукових монографіях. Отримані педагогом під час такого аналізу результати потрібні перш за все йому самому. Вивчення документів, як й інші засоби вивчення правосвідомості учнів, збагачує педагога певними знаннями та уявленнями про правові установки і переконання учнів, їхнє відношення до норм права та моралі, побутові умови, оточуюче середовище, про все те, що може впливати на фактичну поведінку молодшої людини. Педагог сам аналізує ефективність правового виховання і сам використовує результати аналізу в повсякденній практиці, вносить відповідні корективи до своєї діяльності. Аналіз документів носить в основному попередній характер, він має значення на перших етапах дослідження, оскільки надалі всебічну інформацію про рівні правової вихованості учня можна отримати за допомогою інших методів, наприклад, досвіду або спостереження, невимушених бесід з учнями, їхніми друзями або батьками.

У разі необхідності швидко отримати інформацію про стан правосвідомості учнівської молоді в масштабах класу або навчального закладу чи певної групи учнів, найдоцільнішим методом є дослідження за допомогою анкетування.

Шляхом анкетного запиту можна виявити:

рівень правосвідомості учнів з урахуванням впливу на цей рівень оточуючого середовища;
виховний вплив окремих засобів правової пропаганди /бесід, лекцій, кінофільмів тощо/;

стан та ефективність правового навчання в учбових колективах.

Педагогові, особливо викладачеві правового предмету, небагато, з яких джерел учні отримують правову інформацію. Тобто для правильної організації правової пропаганди, вивчення основ права і більш ефективного використання інших форм правового виховання важливо знати, де і звідки учні фактично отримують правову інформацію, якими джерелами вони користуються найчастіше, а які не є популярними серед них.

При розробці анкети бажано виділяти блоки питань з таких най-

більш поширених джерел правової інформації серед молоді: правове навчання /загальноосвітнє, в системі юридичного всеобучу, професійно-технічне тощо/; усна правова пропаганда /лекції, бесіди, доповіді, дискусійні клуби/; засоби масової інформації /телебачення, радіо, преса/; побутове спілкування /в сім'ї, колі друзів, на вулиці, підліткових таборах, під час відпочинку/; науково-популярна юридична література, юридичне самонавчання та самовиховання.

Бажано також під час дослідження виявити специфіку інтересів молоді до окремих галузей права. Зокрема, шляхом анкетування можна з'ясувати, як учні відносяться до правових знань взагалі /чи бажать ознайомитись з правовими питаннями/; до окремих галузей права /до норм кримінального, трудового, цивільного, адміністративного права та ін./; з якою метою вони знайомляться з правовою інформацією /пізнавальною, діловою, розважальною тощо/; чи задоволені вони уроками або лекціями з права та ін.

Найважливіша мета анкетування - отримати відверті, об'єктивні відповіді, які б найбільшою мірою відбивали думку кожного окремого учня, його правову поінформованість, правові судження, переконання, фактичне відношення до норми права і охороняючих ним суспільних цінностей. Адже зафіксовані в анкеті відповіді учнів порівняно легко і корисно узагальнити, порівняти, проаналізувати.

Щоб запобігти неправдивих відповідей, перед анкетуванням доцільно в доступній формі пояснити опитуваним мету майбутньої їхньої праці з анкетом, переконати учнів у гарантованості повної анонімності, що це аж ніяк не екзамен, що вказувати прізвище в кінці анкети не обов'язково. Відповідно має бути і обстановка, яка не повинна нагадувати урок або контрольну роботу. Тобто доцільно створити відверту, непримусову атмосферу. Слід пояснити, що краще конкретно не відповідати, ніж відповісти неправдиво. Для цього серед різних варіантів відповідей в анкеті має бути за кожним запитанням нейтральна відповідь - "важливо відповісти".

Питань в анкеті, за можливістю, не повинно бути багато. Зміст їх має бути простим, зрозумілим для учнів певного віку. Запитання можуть бути відкритими /тобто такі, на які можна дати будь-яку відповідь, на бажання анкетованого/, або закритими /наявність 5-8 можливих відповідей-підказок/. Коли опитувані вже приступили до роботи з анкетом, доцільно ще раз указати на необхідність давати самостійні відповіді, формулювати їх чітко і конкретно, дотримуватись вимог, які викладені у вступній частині анкети /або про які було роз'яснено усно/.

Незважаючи на доступність методу анкетного опитування, зловживати ними не бажано. Адже часті анкетування можуть спричинити у опитуваних формальне відношення до анкет, не сприятиме отриманню об'єктивних даних про ефективність правового виховання.

Результати анкетування, як і висновки, отримані шляхом якогось одного іншого методу, також не можуть бути підставою для остаточних висновків. Тобто анкетування слід підкріплювати результатами інших методів вивчення правосвідомості учнів.

До найпоширеніших методів вивчення ефективності правового виховання учнів належить спостереження. В соціології існує два види спостереження: включене і невключене. При невключеному /зовнішньому/ спостереженні дослідник або його помічники перебувають зовні об'єкта, що вивчається. Вони спостерігають ті чи інші явища, не втручаючись в їх проходження, не ставлячи ніяких запитань, тобто вони просто фіксують якісь процеси, явища. Таким чином можна просто роздивитися "відкрити поведінку" учнів, але не завжди вдається пізнати, що ховається за певними діями, хто ними керує, наслідком яких мотивів, переконань або умов є такі дії. Невключеним за характером спостереження буває на перших етапах знайомства педагога з учнями, коли ще не відбулось так би мовити багатосерійного спостереження, завдяки якому можна добре вивчити особу кожного учня окремо. Слід сказати, що кожний педагог – це не тільки викладач, скажімо історії чи права, але й дослідник, головним методом пізнання психології учнів, їхніх батьків є спостереження.

Невключене спостереження педагога в правовиховній роботі – це лише рання початкова стадія вивчення правової поведінки учнів, їх психології, поглядів, знань тощо. Найбільшу цінність у цьому відношенні має включене спостереження, при якому педагог безпосередньо включений у правовиховний процес, перебуває в тісному постійному контакті з учнями, вивчає умови їхнього життя, спостерігає поведінку і відповідним чином впливає на її характер. Тобто для вивчення і оцінки результатів правовиховної роботи, коригування її форм та методів потрібне не пасивне /невключене/ спостереження, а досить активне /включене/, коли педагог з'єднується з колективом учнів до такого ступеня, що вони починають вважати його членом свого колективу і відверто розкривають перед ним усі свої якості. Якщо між педагогом і учнями досягнуто такого контакту, то можна не сумніватись, що педагог отримає настільки різноманітну інформацію, яка недоступ-

на для інших методів. Адже при тривалому, а головне – вдалому спостереженні учні звикають до педагога, широко звертаються до нього з проханнями, або відверто розповідають про якісь складні ситуації, радяться тощо. Тобто педагог має можливість спостерігати звичайну, невимушену поведінку кожного учня в природних умовах. Педагог поступово пізнає більш глибокі джерела життя учнівського колективу: він пізнає, про що в колективі розмовляють, що найбільш турбує учнів, хто і яким чином впливає на їхню поведінку, що ними схвалюється, а що засуджується, як учні ставляться до виконання вимог закону, до правопорушень, до законів тощо.

Систематично спілкуючись зі своїми вихованцями, беручи участь в їхніх навчальних і позакласних справах або даючи учням поради, педагог бачить, як вони поводять себе, тобто як проявляється на ділі правосвідомість кожного вихованця. Подібні спостереження ведуться протягом досить тривалого часу, тому вони є не тільки методом вивчення ефективності правового виховання, а й методом правовиховного впливу в процесі неформального спілкування. На основі особистих спостережень педагог має можливість оцінити рівень правової вихованості учнів, характер їхньої правосвідомості.

Щоб виявити якість особливості в поведінці або правосвідомості учня, доцільно провести цілеспрямоване спостереження в конкретних обставинах. Це може бути спостереження педагога за учнями під час перегляду кінофільмів на правову тематику, зустрічі з працівниками правоохоронних органів, екскурсій на своїх уроках або на уроках права тощо. Під час таких спостережень можна передбачити характер майбутньої поведінки учня, зробити висновок про рівень його правової культури, загальний розвиток, дисциплінованість, що має важливе значення для профілактики правопорушень, усунення негативних умов.

Фактична поведінка учня – це наслідок не тільки правового виховання, але й дії різноманітних обставин побутового, нерідко антиправного характеру. Пізнати їх одразу не завжди можливо, але дуже бажано. Більш конкретну фактичну інформацію педагог зможе отримати, коли він має конкретний об'єкт спостереження, дотримується відповідної тактики спостереження, оцінює правову вихованість учня за конкретними критеріями.

Щоб отримати більш об'єктивні дані відносно правової свідомості учнів під час спостереження педагогові бажано триматись невимушено, не виявляти занадто підвищеного інтересу до якихось обставин,

більш слухати і менше задавати запитань. Учні не повинні знати, що за ними спостерігають, бо це може вплинути на їхню поведінку. Найбільш відверто молоді люди розкривають свої якості і особливості поза навчальним закладом. Під час відпочинку вони поводять себе найбільш невимушено, розкривають себе нерідко зовсім несподівано. Все це дає змогу педагогові зробити відповідні висновки щодо загальної і правової вихованості учнів. Щоб не помилитися у висновках, бажано час від часу повторювати спостереження.

Оцінюючи рівень правової вихованості учня, педагогові слід мати на увазі, що з набуттям життєвого досвіду людина стає стриманішою у виявленні своїх поглядів, змінюється її відношення як до юридичних норм, так і до життя взагалі. Тобто чим доросліше учень, тим його поведінка стає більш цілеспрямованою, зваженою і тим більшу відповідальність він несе за свої дії і вчинки.

Результати спостережень педагогові бажано коротко фіксувати у щоденнику або в блокноті.

Для оцінки рівня та якості правових знань з конкретних галузей права можна використовувати тест за п'ятибальною оцінкою. Завдання полягає в тому, що учням пропонується дати відповіді на конкретні п'ять запитань. На кожне запитання подається декілька варіантів відповідей. Учень має вибрати той варіант, який відповідає його думці і підкреслити його або обвести кругом. За кожну правильну відповідь виставляється один бал, за неправильну - "нуль". Результати відповідей підсумовують і залежно від кількості балів додають кінцеву оцінку. Перевага цього заходу над іншими в його простоті. Для оцінки не потрібно багато часу, а підсумки можуть підбивати навіть старости групи або класу. Одночасно можна зробити загальний аналіз знань з конкретних правових питань і поряд з цим дати можливість кожному учневі, як кажуть, навчитись на власних помилках.

Наводимо деякі зразки тестів з окремих галузей права /державного, трудового/.

Прізвище та ім'я учня
Дата

I. Норма права

1. Наказ директора школи
2. Указ Президента України про нагороду гр. І.Петренка

3. Постанова Кабінету Міністрів України
4. Рішення народного суду у справі Іваненка
5. Закон України "Про освіту"

2. Форма державного управління

1. Демократична
2. Республіканська
3. Федеративна
4. Націоналістична
5. Тоталітарна

3. Що ви розумієте під законом?

1. Рішення місцевої Ради
2. Інструкції Міністерства освіти
3. Нормативний документ, прийнятий Верховною Радою або шляхом референдуму
4. Постанову Верховного Суду України
5. Указа Президента України

4. Форма державного устрою

1. Республіка
2. Монархія
3. Конфедерація
4. Політичні формування /СНД, НАТО тощо/
5. Правова держава

5. Назвіть частину норми права, яка вказує на наслідки невиконання припису даної норми

I. Строк випробування при прийнятті на роботу робітників

1. До 6 місяців
2. До 3 місяців

ОСОБЛИВОСТІ ПРАВОВОГО ВИХОВАННЯ УЧНІВ
У ПРОЦЕСІ НАВЧАННЯ

3. До 1 місяця
4. До 2 тижнів
-
2. Протягом якого часу безпосередньо за виявленням проступку застосовується дисциплінарне стягнення?
1. Протягом року
 2. Не пізніше 6 місяців
 3. Не пізніше 3 місяців
 4. Протягом тижня
 5. Не пізніше 1 місяця
-
3. Що ви розумієте під дисциплінарним стягненням?
1. Попередження
 2. Догана
 3. Суворя догана
 4. Заборона займатись певною діяльністю
 5. Штраф
 6. Звільнення
-
4. За який строк працівник повинен попередити власника про розірвання трудового договору, укладеного на невизначений строк, з ініціативи працівника?
1. За один місяць
 2. За два місяці
 3. За два тижні
 4. За три місяці
 5. За один тиждень
-
5. Які органи розглядають трудові спори?
1. Прокуратура
 2. Профспілковий комітет
 3. Комісія з трудових спорів
 4. Місцеві Ради
 5. Районні /міські/ народні суди

За даним принципом можна відпрацювати завдання і з інших галузей права: цивільного, адміністративного, кримінального тощо.

Правове виховання – це систематична, організована, цілеспрямована діяльність педагога, що має об'єктом впливу – особистість учня, яка забезпечує формування правової свідомості, правових почуттів, навичок і звичок правової поведінки.

Основним змістом правового виховання є формування правової культури учня. При цьому слід пам'ятати, що процес правового виховання – активний процес, в цьому його одна з особливостей.

Тому реалізація цього процесу передбачає реалізацію найближчих і перспективних завдань:

підкоряти власні інтереси інтересам сім'ї, оточуючим членам суспільства, суспільству в цілому;

мають забезпечити усвідомленість і обдуманість будь-яких дій; щоденно аналізувати власну поведінку та її відповідності нормам права, що діють у суспільстві.

Отже, в центрі правовиховного процесу є формування правосвідомості особистості.

Правосвідомість – одна з форм суспільної свідомості. Якщо суспільна свідомість виступає як відображення суспільного буття в цілому, то правосвідомість відображає лише існуючі правові явища, а також ті, які можуть регулюватися правовими нормами.

Правове виховання, як специфічний процес, що має неабияке значення, обумовлює початок його дії як у найраннішому віці, що забезпечить перлість в правовій інформації – основі правових поглядів і установок особистості і що буде становити частину її загального свідомості та соціальної спрямованості. Саме на основі цих засад молода людина в подальшому буде сприймати і переробляти адресовану їй правову та іншу соціальну інформацію, оцінювати свої і чужі вчинки та проступки, планувати діяльність і ставити конкретні цілі, визначаючи при цьому засоби і шляхи їх реалізації. І якщо правове виховання буде відбуватися невчасно, із запізненням, то доведеться не тільки формувати відповідні переконання та установки, а й переробляти вже сформовані переконання, які будучи сформовані стихійно,

можуть носити і негативний характер. При цьому особливо слід пам'ятати, що нову інформацію учні сприймають під кутом зору вже засвоєних установок і переконань.

Знання права передбачає знання правових норм. Воно формується або в результаті безпосереднього вивчення відповідних правових норм, положень – читання тексту, слухання телерадіотрансляцій засідань Верховної Ради, опосередкованого знайомства з ним, наприклад, через спілкування або в результаті засвоєння правових норм в конкретних життєвих ситуаціях. Ці два шляхи взаємно доповнюють один одного. Усвідомлення закону або правової норми непростим, і це є ще однією особливістю правового виховання в навчальному процесі, досягаються використанням ілюстрації викладу закону прикладами з життєвого досвіду учня.

Безперечно, при цьому головнішим є те, хто виступає як коментатор закону, наскільки його інформація є кваліфікованою, повною, об'єктивною.

Знання правових норм і уявлення про них, як правило, "працюють" разом, що допомагає учневі відмежувати протиправне від правомірного, правильно в правовому відношенні оцінювати будь-яке явище і уявляти його можливі правові наслідки. При цьому може бути або взаємодоповнення знань та уявлень, або в результаті невідповідності правової практики правовим нормам уявлення про право і порядок у свідомості підлітка можуть конкурувати з правовими знаннями і не виключено, що переможуть саме уявлення підлітка про право.

Життєвий досвід особистості – важливе джерело знань права. Не слід ігнорувати і той факт, що підліток оцінює правові фактори, що спостерігає їх, не тільки з позиції самого права, тексту закону, але і з позиції його застосування. І якщо практика його застосування не відповідає встановленим правовим нормам, то у підлітка може скластися уява про формальність правових норм за принципом: "Закон – це одне, а життя – це зовсім інше". Відношення до діючого права і вимоги, що висуваються до нього, формуються під сукупним впливом правових норм і норм моралі, політичних і інших поглядів, а також соціальної практики. Причому, відношення до права і вимоги, що висуваються до нього, – різні елементи. Наприклад, при одному і тому самому негативному відношенні до правової норми правові вимоги різних осіб можуть бути різними, і одні будуть вимагати більш суворих норм, інші – пом'якшення.

Слід розмежовувати відношення до права і до виконання правових норм. Практика свідчить, що часто підліток, вважаючи що деяка правова норма є неправильною, намагається ігнорувати її в повсякденній діяльності. Тому особливістю правового виховання – завдання не тільки знайомити молодь з правовими нормами і формувати правильне ставлення до них, а й також виховувати переконаність у необхідності суворого дотримання правових норм.

Правове навчання в системі правового виховання

Правова підготовка школяра – важливий елемент освіти в цілому. Саме нинішньому молодому поколінню буде належати вирішальна роль у розбудові правової демократичної держави України, тому успіх даної справи буде значною мірою залежати від рівня їхньої правової освіти та рівня правового виховання.

Досконалі правові знання забезпечать успішні умови для подальшого зміцнення правопорядку та законності в сфері державного та господарського управління, в сфері народної освіти, культури, науки, охорони здоров'я. Тому без заперечень ведучу роль у правовому вихованні підлітків відіграє правове навчання, що реалізується під час оволодіння основами знань і умінь у процесі вивчення курсу "Основи держави і права України".

І хоча правове освіта в нашій країні має багаторічну традицію, але в сучасних умовах у школах склалась складна ситуація, що пов'язана з введенням нового правового курсу "Основи держави і права України", який має принципові структурні зміни та модифікацію змісту. Основна складність при вивченні даного курсу полягає в тому, що процес утворення правової держави продовжується і разом з ним йде активна законодавча діяльність Верховної Ради, результатом дії якої є постійна зміна і модифікація права України, що ускладнює можливість забезпечення школярів та вчителів необхідною науково-педагогічною та методичною літературою.

У шкільному навчальному плані передбачено I годину на тиждень для його читання і 34 години на рік. Автори вважають за необхідне збільшити кількість годин на правовий курс і перенести його вивчення до II-го класу /або забезпечити вивчення курсу як у 9-му класі, так і в II-му/.

Єдність правового навчання і виховання перш за все забезпечує оволодіння школярами певної суми правових знань, які є ключовим моментом правової культури, її базисом. Без знання загальних принципів "Основ держави і права України", без уявлень про структуру і функції органів державної влади і управління, без інформації про практику застосування правових норм і діяльності із зміцненням правопорядку правова культура громадянина залишається міфом.

При цьому слід пам'ятати, що важливість оволодіння правовими знаннями забезпечує не лише інформаційну, але і виховну цінність, сприяє підвищенню соціально-правової активності школяра, молодого члена суспільства, що є одним із суттєвих показників його правової культури.

Отже, правові знання становлять базис правової культури і мають значний вплив на поведінку підлітка в суспільстві. Вони формуються в результаті пізнання діючих правових норм, практики їх застосування. Але разом з тим знання, отримані підлітком при вивченні правового курсу, не є гарантією того, що на їх основі сформується правова поведінка. Для того щоб правова норма стала стимулятором для юнака чи дівчини їх соціально-правової активності, необхідно, щоб вона була сприйнята молодод людиною як необхідна і корисна. А це можливо лише в разі забезпечення діючого правового виховання і навчання. Саме такий підхід забезпечує пізнавальний процес, за якого все, що спонукає підлітка до діяльності, фіксується в його голові у вигляді почуттів, думок, проявів сили волі. Поряд з іншими думками та почуттями існують і правові почуття і стремління. Вони притаманні будь-якій людині і емоційно співвідносяться з правовими нормами, які або приймаються або заперечуються як орієнтири поведінки.

Структурність правових почуттів складає ціннісно-правові орієнтири молодод людини або на активні правові дії, або лише на дотримання правових норм, або на шлях ігнорування закону.

Соціально-правова активність молодод людини може виникнути лише за умови сформованості особистого переконання юнака чи дівчини в цінності правових норм, при розвиненості почуття поваги до закону як основному регулятору суспільних відносин, переконаності в сенсі та перспективності правової політики суспільства.

Повага до закону – основна ціннісно-правова орієнтація, що характеризує високий рівень правової культури молодод людини. Це почуття являє собою внутрішню потребу людини дотримуватись неухильно і суворо правової норми.

Почуття поваги до закону неможливе без почуття законності, що базується на глибокому знанні правових норм. Свідчення наявності у молодод людини таких почуттів – її активність при захисті власних і чужих порушених прав.

Також важливо для суспільства сформованість у молодод людини правового почуття відповідальності і дисципліни, які орієнтують її на ініціативне дотримання встановлення правових норм, що сприяє дотриманню правопорядку.

Єдність правового навчання і виховання забезпечують те, що правові почуття базуються на моральних і етичних нормах. А це вимагає необхідності виховання поваги до права, формування внутрішнього прагнення до порядку, дисципліни, відповідальності за доручену справу.

На самкінець єдність правового виховання і правової освіти забезпечує такий рівень засвоєння особистістю правових норм, що вони стають органічною частиною її культури, світогляду.

Особливості методики правового виховання неповнолітніх

Загальне завдання правового виховання неповнолітніх – формування нової генерації членів правового суспільства, що забезпечить його легітимність. Але правовиховна робота передбачає розв'язання і ряду особливих завдань, а саме:

формування необхідної системи правових знань, поваги до права та держави, принципів легітимності, а також навичок правомірної поведінки;

виховання соціально-правової активності неповнолітніх; формування умінь і навичок активно захищати як власні, так і права інших.

Однією з особливостей правового виховання неповнолітніх є те, що в процесі вивчення курсу "Основи держави і права" вони здобувають основи правових знань, що забезпечують їхню підготовку до загальних соціальних ролей, які вони виконуватимуть у подальшій життєдіяльності /громадянин держави, член сім'ї, студент, робітник, службовець, підприємець, власник майна, суб'єкт цивільно-правових відносин і т.д./ З усіх, що стосується специфічних правових положень, які відповідають різним професіям і посадам, підлітка варто ознайомлювати протягом професійної підготовки.

При цьому слід пам'ятати, що правове виховання потребує диференційованого підходу з урахуванням не тільки майбутньої професії, але і статі, місця проживання, соціально-психологічних особливостей, пов'язаних із специфікою національного менталітету.

Поряд з теоретичними питаннями, що мають прикладний характер, неповнолітнім необхідно давати певну суму знань з питань теорії держави і права, допомогти осмислити основний зміст даних питань, соціальний зміст цих інститутів, ознайомити з основними типами і формами держави, галузями права.

З метою підготовки неповнолітніх до майбутньої активної соціально-правової діяльності, яке передбачає участь в управлінні державою, удосконаленні існуючого законодавства, їх необхідно знайомити також з порядком прийняття законів і структурою та функціями державних органів, порядком роботи касаційних органів.

Базою формування поваги до держави та її права передусім слугує повне і правильне розкриття їх соціального змісту та значення. Підлітки мають усвідомити, що закон – це сукупність не просто формальних правил, а справедливих і необхідних правових норм, які враховують різноманітність і складність життєвих ситуацій.

Виховання потреби і навичок правомірної поведінки вимагає формування в колективі стосунків, що базуються на засадах неухильного дотримання законів і досягають найбільшого ефекту за умови включення самих неповнолітніх в активну соціально-правову діяльність. При цьому слід враховувати і той факт, що правове виховання тільки в тому випадку може бути ефективним, якщо воно здійснюється з урахуванням існуючого рівня правосвідомості як самих неповнолітніх, так і осіб з мікрогруп, з якими вони спілкуються. Необхідно врахувати і стан широкої громадської думки з питань права, треба знати той матеріал правовиховної дії, на який необхідно впливати.

Психолого-педагогічні дослідження свідчать про наявність ряду специфічних рис правосвідомості неповнолітніх, які необхідно враховувати в процесі правового навчання.

Для більшості неповнолітніх характерно неуміння зіставляти власну поведінку /ту, що планується, або ту, що реалізується/ з правовими нормами і мислити правовими категоріями. Вони в більшості випадків переважно оперують поняттями "добре", "погано", що часто є недостатнім. "Погано" – це може бути просто аморально, а можливо бути одночасно і протиправним з усіма наслідками, що з цього випливають.

Деякі неповнолітні реально не уявляють собі всю соціальну роль закону, його значимість як регулятора суспільних відносин, а розуміють право лише як систему певних заборон. При цьому підлітки в основному проінформовані з питань кримінального права, хоча їхні знання фрагментарні.

Для підлітків характерна переоцінка ролі мотивів поведінки і недооцінка об'єктивної суспільної небезпеки скоєного, а також його тяжких наслідків.

Неповнолітні незавжди вміють правильно застосувати отримані правові знання в повсякденній діяльності, і тому слід у процесі правового виховання навчити підлітка правильно застосовувати здобуті правові знання в конкретних життєвих ситуаціях і правильно в правовому відношенні оцінювати власну поведінку і власні вчинки з точки зору не мотивів дій, а їх правомірності.

Особливість методики правового виховання передбачає врахування і того факту, що правосвідомість підлітка сильно залежить від правосвідомості батьків та ровесників, а також конкретної громадської думки з правових питань.

Правове виховання неможливо реалізовувати лише шляхом проведення уроків, бесіди, лекцій, воно потребує активного втручання вихователів, вчителів у життя учнів.

Правовиховна робота з неповнолітніми, що ведуть протиправний спосіб життя, має проводитися диференційовано з урахуванням їхніх психологічних, соціальних і правових характеристик.

Цілі правовиховної роботи вчителя з підлітком, особливо з категорії "взжкі", досягаються лише за умови індивідуальної роботи з ним. Коли вчитель виступає не в ролі навчаючого, а в ролі товариша, що вболіває і намагається зрозуміти духовний та психологічний стан підлітка. При цьому ефективність такої індивідуальної роботи значною мірою залежить від ряду факторів, зокрема:

знання особистості підлітка, мотивів та причин його протиправної поведінки, умов виховання та середовища спілкування;
конкретність бесіди /розмова на загальні теми недоречна/;
звернення до життєвого досвіду підлітка.

Це лише окремі аспекти особливостей методики правового виховання неповнолітніх. Постійний пошук нових, нестандартних форм діяльності з правового виховання – одна із суттєвих особливостей в системі виховання, її окремій сфері – у правовому вихованні.

Педагогічні заходи профілактики правопорушень

У прийнятій у кримінології і теорії кримінальної політики класифікації школи установи профтехосвіти належать до неспеціалізованих суб'єктів з боротьби з правопорушеннями. Основний критерій такої класифікації полягає в тому, що дані заклади освіти розв'язують завдання профілактики і ліквідації причин правопорушень у рамках більш широких соціальних завдань. У цьому їх відмінність від спеціалізованих /правоохоронних/ органів та формувань, для яких боротьба з правопорушеннями та охорона правопорядку є основним змістом діяльності.

Але така "неспеціалізація" зовсім не зменшує ролі навчальних закладів у розв'язанні завдань профілактики правопорушень серед учнівської молоді. Навчальний заклад у процесі системності виховання має можливість виявити в учнів появу деформацій особистості на початковому ступені через те, що він має найповнішу інформацію і уяву про умови життя, виховання, контакти та зв'язки. Тому навчальний заклад у змозі своєчасно направити на попередження і корекцію педагогічної і соціальної занедбаності учня весь арсенал навчально-виховних засобів. Але підкреслюючи значення школи в системі педагогічних заходів з профілактики правопорушень, необхідно пам'ятати і той факт, що чим більше цінностей побутового характеру і духовної культури стає надбанням молоді людини, тим важче виховувати, тим більше зростає роль усіх тих, хто бере безпосередню участь у профілактиці правопорушень серед учнівської молоді.

Система профілактичних заходів правопорушень передбачає:

- а/ планування профілактико-виховної роботи як невід'ємної частини всієї навчально-виховної роботи;
- б/ використання таких критеріїв оцінки роботи навчального закладу в даній сфері, за якої вся повнота вияву осіб, що схильні до правопорушень, не завдавали б шкоди авторитету даного навчального закладу та його педагогічному колективі;
- в/ врахування завдань профілактичної роботи при професійній підготовці педагогів, вихователів;
- г/ програмування та методичне забезпечення правового виховання учнів та їх батьків;

д/ взаємодію з правоохоронними органами за місцем проживання підлітка.

Система педагогічних заходів з профілактики правопорушень серед учнівської молоді має ряд особливостей:

1/ єдність спеціалізації /правового, організаційного, планового, інформаційного, методичного забезпечення/ з включенням в єдину систему діяльності правоохоронних органів з боротьби з правопорушеннями;

2/ комплексність, що передбачає включення засобів впливу на особистість, умови її життя та виховання;

3/ плановість, програмно-цільовий підхід до організації діяльності з підтримки правопорядку та боротьби зі злочинністю;

4/ багатоступінчатість заходів загального і соціального попередження правопорушень серед учнівської молоді;

5/ диференціація та індивідуалізація заходів допомоги у вихованні конкретної особи з урахуванням її вікових та психологічних особливостей, причин та умов її поведінки;

6/ єдність заходів педагогічного впливу та соціальної допомоги;

7/ єдність колективних, групових та індивідуальних заходів;

8/ конкретність і реальність профілактичних дій;

9/ чіткість правового регулювання діяльності навчальних установ, що здійснюють заходи щодо профілактики правопорушень.

У структурі педагогічних заходів з профілактики правопорушень необхідно виділити такі рівні цілеспрямованої діяльності:

заходи щодо попередження умов, що сприяють можливості правопорушень серед учнівської молоді /рівня профілактика/;

заходи щодо оздоровлення умов, середовища в житті та діяльності неповнолітніх, що створюють безпосередньо можливість правопорушення з їхнього боку і одночасно корекція їхньої особистості позиції /перший етап безпосередньої профілактики/;

активізація заходів педагогічного впливу з особами, які скоїли правопорушення, тобто вже перебувають у сфері уваги правоохоронних органів /другий етап безпосередньої профілактики/;

систематизація заходів роботи щодо профілактики з особами, які стали на шлях реальної протиправної діяльності, яка характеризується можливістю їхнього переходу до злочинної діяльності /третій етап безпосередньої профілактики/;

аналогічні заходи щодо осіб, які скоїли злочин, але засуджені умовно і продовжують залишатися в колективі /профілактика рецидиву/.

Попередження правопорушень серед неповнолітніх /тобто через учнівську молодь/ реалізуються через:

а/ індивідуалізацію педагогічних засобів профілактичного впливу;

б/ контроль з боку педагогічного колективу в навчально-виховному процесі;

в/ вияв разом з правоохоронними органами джерел негативних впливів і шкідливих умов життя та відпочинку підлітка;

г/ забезпечення умов соціальної адаптації неповнолітніх, що знаходяться в шкідливих умовах з криміногенної точки зору;

д/ педагогічні заходи щодо роботи з неповнолітніми правопорушниками;

е/ допомога в адаптації тим неповнолітнім, що прибули після перебування в спеціалізованих установах.

Систему педагогічних заходів профілактики правопорушень слід класифікувати за трьома групами:

1/ ті, що забезпечують ліквідацію для певної категорії неповнолітніх таких умов життя та діяльності, які можуть стати причиною правопорушення;

2/ ті, що забезпечують доцільність в організації позаурочної та позашкільного відпочинку учнівської молоді;

3/ ті, що реалізують завдання перевиховання і соціальної адаптації так званих "важких" підлітків, поведінка яких є іноді проти-правною, забезпечення для них нормальних умов життя та діяльності.

Система педагогічних засобів профілактики правопорушень передбачає і індивідуальну роботу з підлітками, які схильні до протиправної діяльності.

Завдання педагогічних заходів з профілактики правопорушень у всіх випадках - розвивати і закріплювати нормальний статус учня, повернути втрачений інтерес до навчання /пізнавальної діяльності/, сформувати здорову структуру інтересів і потреб.

Таким чином, мова не йде про разові заходи, а про систематичне включення неповнолітнього в творчий життєвий процес, яке передбачає ліквідацію конфліктної ситуації між підлітком і соціальним середовищем та у відтворенні для учнів перспективи розвитку, почуття соціальної відповідальності у протидії соціальній інфантильності. При

цьому слід надмірно не захоплюватись заходами масового характеру в протидію процесу індивідуальної роботи з неповнолітніми, що поєднується з оздоровленням умов життя та виховання учня.

Література

1. Миньковский Г.М. Профилактика правонарушений среди молодежи. - М., 1985. - С. 25-40.
2. Правовое воспитание несовершеннолетних. - Харьков, 1980. - С. 6-18.
3. Зорченко Е.А. Воспитание правовой культуры молодежи. - Минск, 1986. - С. 16-43.
4. Ивлев А.К. Правосознание и правовое воспитание. - М., 1982. - С. 15-33.
5. Тихомиров Д.Е. Правовое самовоспитание молодежи. - К., 1991. - С. 25-32.

О.М.Карпов

РОЛЬ ТА МІСЦЕ СІМ'Ї, ШКОЛИ І ПРАВООХОРОННИХ ОРГАНІВ У ПРАВОВОМУ ВИХОВАННІ УЧНІВ

Взаємодія школи, сім'ї та правоохоронних органів у правовому вихованні учнів

У сучасних умовах всезростаючого значення набуває проблема правового виховання учнів. Ефективність її розв'язання багато в чому залежить від об'єднання дій сім'ї, школи та правоохоронних органів. Його суть визначається чіткою організацією сумісних дій в роботі зі запобігання правопорушень серед учнівської молоді.

У системі правового виховання дітей важко переоцінити значення сім'ї як найважливішого фактора формування їхньої особистості, засвоєння морально-етичних норм, правових постулатів. Саме в сімейному середовищі закладаються основи понять і прилучення до загальнолюдських цінностей культури взагалі і правової зокрема.

Водночас, згідно з даними наукових досліджень, на правове вихо-

вання учнів вкрай негативно впливають насамперед тяжкі, ненормальні сімейні обставини.

У 18% батьків неповнолітніх правопорушників виявлені нервово-психічні захворювання, у 49% - зловживання спиртними напоями, у 12% - судимість у одного з батьків або у найближчих родичів, що проживають разом з цими підлітками, у 62% - зафіксована аморальна поведінка.¹ До 1/4 всіх дітей народжуються поза шлюбом, 1/5 всіх сімей - неповні. В основному це материнські сім'ї - мати і діти, рідше - батьківські /батьки і діти/². Характерно, що у своїй більшості батьки неповнолітніх правопорушників мали невисокий культурний та освітній рівень. Такі показники характерні і для суто України.

Замість потреби і потягу до освіти, знань, культурних цінностей у підлітків, що вчиняють правопорушення, розвиваються деформовані чи гіпертрофовані запити, бажання за будь-яку ціну досягти всіляких, не здобутих чесною працею, благ. Звідси в сфері дозвілля вони надають перевагу найбільш легким і доступним засобам розваг, які мають протиправний характер; а також крадіжкам, всякого роду корисливим злочинним діям. Відсутність звички працювати, робити корисну справу часто призводить до неробства, бездуховності, пасивному ставленню до життєвих проблем.

Тільки один з 10 учнів, притягнутих до кримінальної відповідальності, зберігає зацікавленість у навчанні, більш як половина з них не відчувають відповідальності за скоєне правопорушення, не реагують на засудження їхньої поведінки колективами. Більшість їх ставиться негативно до дотримання норм права, розраховує на безкарність. Факти свідчать, що все це значною мірою, якщо не в основному, "плоди" недоліків у сімейному вихованні.

Ефективність правового виховання підлітків зумовлюється взаємодією різних чинників, що й уособлюється в профілактичному впливі на них з боку сім'ї, школи, правоохоронних органів, громадськості. Мета цієї багатогранної складної роботи, за словами В.О.Сухомлинського, -

¹ Трудные судьбы подростков - кто виноват? /Под ред. С.Н.Чихолова. - М.: Юрид. лит-ра, 1991. - С. 162.

² Див.: Игошев К.Е., Миньковский Г.М. Семья, дети, школа. - М.: Юрид. лит-ра, 1989. - С. 18.

виховати людину, а відтоді громадянина.¹ Саме єдність мети, прагнення її досягнути природно робить необхідною консолідацію зусиль усіх учасників правовиховного процесу /суб'єктів/ у цьому напрямі.

Організація взаємодії школи, сім'ї та правоохоронних органів у правовому вихованні школярів передбачає розв'язання складних практичних завдань. Серед них - забезпечення єдності правового навчання і виховання в процесі навчальної, позакласної і позашкільної роботи, розповсюдження виховно-правового впливу на сім'ю, визначення оптимальних форм взаємодії школи, сім'ї і громадськості, педагогічна корекція школою виховної діяльності деяких державних та громадських організацій.

Проте це зовсім не означає, що суб'єкти правового виховання мають діяти, дублюючи і підміняючи один одного, намагачись, як часом буває "робити все за всіх".

У сфері профілактичної діяльності нараховується до 50 державних органів, громадських організацій, закликаних займатися правовим вихованням підлітків.

Усіх учасників правовиховного процесу прийнято ділити на неспеціалізовані /сім'я, навчальний заклад, трудовий колектив, установи культури, спортивні організації, громадські організації за місцем навчання, проживання/ і спеціалізовані - комісії в справах неповнолітніх, органи внутрішніх справ, інспекції в справах неповнолітніх, прокуратури, суду, юстиції, спеціальні формування громадськості тощо.²

Кожний з цих суб'єктів має свої завдання, компетенцію, повноваження. Інтереси справи вимагають, щоб усі вони займались саме своєю справою, чітко були б визначені їхні місце в профілактичній роботі, функції, а також забезпечені необхідні можливості для їх реалізації.

Основу взаємодії становить уміле, цілеспрямоване поєднання зусиль їх учасників і забезпечення їх виконання; визначення часу, строків, місця проведення правовиховної роботи; розстановка сил і використання засобів впливу; вибір форм і методів та визначення

¹ Див.: Сухомлинський В.О. Вибр. тв. у 5 т. - К.: Рад. шк., 1976.

² Див.: Игошев К.Е., Миньковский Г.М. Семья, дети, школа. - М.: Юрид. лит-ра, 1989. - С. 18.

об'єктів, обсягу і меж застосування заходів тощо. Спільні заходи класифікують залежно від поставленої мети на масові /загальні/ та індивідуальні, а залежно від місця проведення - шкільні, позашкільні, і за місцем проживання /дозвілля/.

Форми взаємодії учасників профілактичної роботи можуть бути найрізноманітнішими. До найрозповсюдженіших, дієвих і перевірених практикою належать батьківські збори, конференції батьків і вчителів, вечори запитань і відповідей з правової тематики, консультації, педагогічні практикуми, зустрічі з висококваліфікованими юристами - працівниками органів внутрішніх справ, прокуратури, суду, юстиції, адвокатури; використання засобів масової інформації тощо.

Правова освіта учнівської молоді - не самоціль, а важливий засіб правового виховання, передання та укорінення правових знань, їх поглиблення, формування правової свідомості і правового світогляду, прищеплення поваги до законів та їх неухильного додержання, витіснення протиправних поглядів, звичок, заміна їх законопослушними знаннями і переконаннями.

Звичайно в багатьох ланках профілактичної діяльності, особливо при проведенні організаційно-масових заходів не просто, а іноді і недоцільно занадто диференціювати участь того чи іншого суб'єкта правових процесу в конкретній акції, наприклад, у проведенні засідання "круглого столу", олімпіади на краще знання права старшокласниками, організації виховної роботи з дітьми за місцем проживання тощо.

У таких випадках працівники освітніх установ, правоохоронних органів, інших державних структур, громадських організацій діють "єдиним фронтом" і відповідно підтримують один одного. Тут особливо важлива організуюча роль комісій у справах неповнолітніх. Адже, згідно з положенням про такі комісії, їх головними завданнями є саме організація роботи щодо запобігання бездоглядності, правопорушень неповнолітніх, влаштування дітей і підлітків та охорона їхніх прав, координація зусиль державних органів і громадських організацій в цих питаннях, розгляд справ про правопорушення неповнолітніх і контроль за умовами утримання та проведення виховної роботи з неповнолітніми в установах Міністерства внутрішніх справ України і спеціальних навчально-виховних і лікувально-виховних установах¹.

¹ Див.: Положення про комісії в справах неповнолітніх. - К.: Молодь, 1989. - С. 19.

Разом з тим слід уникати явищ, які, на жаль, ще мають місце, коли суб'єкти профілактики виконують не властиві їм функції і водночас залишаються осторонь розв'язання специфічних завдань.

Наприклад, очевидно недоцільно підключати до реалізації системи контролю за станом дотримання трудового законодавства серед працюючих підлітків працівників інспекцій у справах неповнолітніх, оскільки це - компетенція органів прокуратури, комісій у справах неповнолітніх.

Аналіз стану правових роботи серед учнів загальноосвітніх шкіл, профтехучилищ з допомогою працівників правоохоронних органів здатні зробити найповніше і кваліфіковано спеціалісти органів освіти, що, однак, робиться вкрай рідко. Водночас аналізу на такі теми, який проводять виключно працівники міліції, прокуратури, суду без залучення органів освіти, бракує саме педагогічних обґрунтувань, спостережень, відповідних висновків. Тому об'єднання зусиль у цьому напрямі працівників усіх зацікавлених відомств було б лише на користь спільній справі.

Найбільш тонкого і диференційованого підходу потребує розв'язання проблем сімейного виховання. На практиці виробились певні стереотипи: "наблаголучна сім'я", "важкий підліток", який знаходиться на обліку в інспекції у справах неповнолітніх і т.ін. Проте в цій сфері є безліч перехідних відтінків і моментів, які характеризують поступову трансформацію благополучного підлітка в неблагополучного, благополучної сім'ї в неблагополучну.

Звичайно дуже важко вчасно помітити і з'ясувати початок та продовження відхилення людини, підлітка від нормального способу життя. І все ж саме в цьому - ключ до розв'язання даної проблеми. І тут особливо важливо зрозуміти, на якій саме стадії "падіння" необхідне втручання того чи іншого суб'єкта профілактики.

Залежно від ступеню педагогічної запущеності підлітка в науці визначені такі основні рівні профілактичної роботи, які має реалізовувати сім'я у взаємодії з іншими учасниками: рання профілактика; безпосередня профілактика, що передують можливому скоєнню злочину; профілактика рецидиву. Цим видам профілактики дається детальна характеристика в іншому розділі даної роботи. Розкриємо суть взаємодії школи, сім'ї і правоохоронних органів саме в контексті зазначених стадій профілактики правопорушень підлітків.

На першому етапі - ранньої профілактики сім'ї та навчальному

закладу належить виключна роль у запобіганні злочинним проявам серед неповнолітніх. Проте воно може бути успішним за умови чіткої взаємодії з іншими учасниками профілактичної діяльності – з адміністрацією навчальних закладів, трудовими колективами, комісіями в справах неповнолітніх, органами внутрішніх справ, прокуратури, батьківською громадськістю.

У даному разі головне – забезпечення належної поведінки підлітків у громадських місцях, що досягається різними методами, до яких, зокрема, належить батьківський контроль за поведінкою, проведення вільного часу, особливо ввечері, участь в батьківських патрулях і т.п., контроль за громадськими місцями, горщиками, підвалами та іншими підсобними приміщеннями, де збираються підлітки.

У сферу ранньої профілактики входять також виявлення за лініями правоохоронних органів, органів опіки і піклування, навчальних закладів, громадськості сімей, що потребують державної, громадської допомоги; безнадглядних, безпритульних дітей і надання їм такої допомоги; виявлення і усунення джерел негативного впливу на дітей за місцем проживання, навчання, роботи дозвілля, бездоглядності та відчуження від сім'ї, учбових або трудових колективів.

Кінцевим результатом ранньої профілактики має бути попередження самої можливості серйозних деформацій особистості неповнолітнього. Проте, якщо рання профілактика не дала бажаних наслідків, вступають у дію заходи безпосередньої профілактики.

Безпосередня профілактика значною мірою це – поле діяльності працівників інспекції в справах неповнолітніх, що не тільки не виключає, але й передбачає їх активну взаємодію з сім'єю, школою, громадськістю. В принципі ті самі суб'єкти співробітничать і на етапі, який передувє можливому вчиненню злочину, коли правопорушення /пияцтво, бійки, дрібні крадіжки, порушення громадського порядку/ частішають.

Проте на відміну від стадії ранньої профілактики акцент має робитися саме на упередженні злочину, утримання від його вчинення, яке можна прогнозувати залежно від характеру поведінки підлітка.

У разі вчинення неповнолітніми злочину, відбуття покарання або перебування в спецшколі, спецпрофтехучилищі дедалі набувають більшого поширення якісно нові форми залучення до перевиховання таких підлітків, їхніх батьків або осіб, що їх замінюють. На практиці останнім часом накопичений цікавий досвід такої взаємодії.

В її основі – гуманізація змісту правовиховної роботи, використання природного, органічного взаємного потягу батьків і дітей, звернення до кращих душевних якостей людей, розвиток благородних рис характеру, схильності до добрих вчинків, застосування як матеріальних, так і моральних стимулів. Все це безумовно сприяє зміцненню взаєморозуміння, довіри у відносинах між колективами вихователів і батьками, а відтак і досягненню головної мети – перевиховання і соціальної адаптації засуджених підлітків.

У процесі правовиховної роботи з такими підлітками з успіхом практикується зустрічі батьківської громадськості з контингентом засуджених, проведення "Днів батьків", засідань "круглого столу" безпосередньо в колоніях, вечорів запитань та відповідей. Організуються концерти і вистави художньої самодіяльності, виставки дитячої творчості – малюнків, художніх виробів тощо. Виправдовує себе і така форма виховання, як виходи груп підлітків з ВТК на екскурсії до міста без конвою. Дедалі все більшого значення набуває надання шефської допомоги з боку батьківської громадськості¹.

Особливої уваги заслуговує профілактика рецидиву, яка має проводитись з участю сім'ї. Цій роботі властива певна специфіка, суть якої зумовлюється обов'язком і зацікавленістю сім'ї у взаємодії з іншими учасниками профілактичної діяльності в тому, щоб усунути причини, які сприяють повторенню злочину, реалізації вимог умовного вироку або вироку з відстрочкою виконання, постанови про припинення справи зі застосуванням заходів, що замінюють кримінальне покарання; допомогти неповнолітнім повернутись до нормального життя після звільнення; не допускати поновлення минулих зв'язків негативного характеру тощо.

Певні особливості мають питання взаємодії правоохоронних органів, педагогів і батьків під час ведення справ про злочини неповнолітніх. Законодавство, яке регулює порядок розслідування і розгляду таких справ, враховує їх специфіку і містить у собі конкретні норми, що визначають функції учасників кримінального процесу та причетних до нього.

Згідно зі ст. 433 Кримінально-процесуального кодексу /КПК/ України, в необхідних випадках для встановлення стану загального

¹ Див.: Сервецький І., Корчовний М. О. і у батьків проблеми // Іменем Закону. – 1993. – 21 травня. – № 20.

розвитку неповнолітнього, рівня розумової відсталості... повинна бути проведена експертиза спеціалістами в галузі дитячої і юнацької психології /психолог, педагог/.

Про затримання і взяття під варту неповнолітнього обов'язково сповіщаються його батьки або особи, що їх замінюють /ст. 434 КПК України/. На відміну від дорослих, до неповнолітніх обвинувачених, поряд з іншими запобіжними заходами, може бути застосована передача їх під нагляд батьків, опікунів або піклувальників /ст. 436 КПК України/. Неповнолітній обвинувачений викликається до слідчого, прокурора чи до суду, як правило, через його батьків або інших законних представників /ст. 437 КПК України/.

Взаємні права і обов'язки батьків і слідчих органів чітко регламентуються в законі в контексті їхньої участі в ході розслідування справи на таких найважливіших стадіях, як попереднє слідство, розгляд справи в суді, винесення вироку. Тут максимально розвинута взаємодія, визначена законодавством, надійно гарантується, і відповідно забезпечується об'єктивність, справедливість розгляду справи, охорона прав неповнолітніх, що і має дати, хай і запізнитий, профілактичний ефект.

Так, якщо неповнолітній не досяг 16 років, або якщо неповнолітнього визнано розумово відсталим, при пред'явленні йому обвинувачення та його допиті за розсудом слідчого чи прокурора або за клопотанням захисника можуть бути присутні педагог або лікар, батьки чи інші законні представники неповнолітнього /ст. 438 КПК України/.

На судові засідання викликаються батьки або інші законні представники неповнолітнього підсудного, яким надані широкі права: заявляти відводи і клопотання, подавати докази, брати участь у дослідженні доказів. У разі необхідності можуть бути опитані як свідки батьки та інші законні представники неповнолітніх /ст. 441 КПК України/.

Згідно зі ст. 442 КПК України, про час і місце розгляду справи неповнолітнього суд повідомляє комісію та інспекцію в справах неповнолітніх. Представник такої комісії в судовому засіданні має право заявляти клопотання, ставити запитання його законним представникам, підсудному, експертові і спеціалістові, висловлювати думку з приводу найдоцільнішої форми перевиховання підсудного. Може бути присутнім у залі судового засідання і давати пояснення представник інспекції в справах неповнолітніх.

В Україні існують давні традиції і в ряді місць досить широко практикуються різноманітні форми організації взаємодії сім'ї, школи і правоохоронних органів у профілактиці правопорушень серед неповнолітніх. Не секрет, що така робота наповнюється глибоким змістом і відіграє важливу роль у зміцненні правопорядку, коли органи влади приділяють їй належну увагу, займаються нею наполегливо, послідовно, систематично, координують діяльність інших державних органів і громадських організацій, вчасно реагують на зміни ситуації, дієво впливають на оперативну обстановку.

У цьому зв'язку заслуговує на увагу досвід профілактичної роботи в Малинському районі Житомирської області. Тут щорічно складаються комплексні плани роботи державних, правоохоронних органів, громадських організацій щодо попередження правопорушень серед неповнолітніх. У такому комплексному плані чотири розділи: 1. Організаційно-масові заходи. 2. Організація індивідуальної роботи з підлітками. 3. Пропаганда правових і педагогічних знань. 4. Навчання активу, узагальнення досвіду роботи та видання методичних матеріалів.

Заплановані заходи добре продумані, конкретні, реальні. До їх виконання залучені всі ті організації, які призначені і відповідальні за роботу з молоддю, зацікавлені в досягненні результатів. Всю діяльність у даному напрямі очолює районна комісія у справах неповнолітніх. За виконанням запланованих заходів встановлено дієвий контроль.

Для прикладу наведемо такі важливі заходи, які включені до зазначеного комплексного плану:

1/ проаналізувати і розглянути стан злочинності і бездоглядності серед підлітків на засіданнях комісії в справах неповнолітніх;

2/ провести роботу щодо виявлення, роз'єднання груп підлітків з відхиленням у поведінці;

3/ поліпшити виховну роботу з батьками, які зловживають спиртними напоями, не виконують конституційних обов'язків з виховання дітей, для чого виявити стан умов виховання дітей у таких сім'ях, результати розглянути на засіданні комісії в справах неповнолітніх;

4/ провести нараду з головами батьківських комітетів середніх шкіл міста Малина з питань підвищення ролі батьків в навчально-виховному процесі учнів;

5/ за кожним схильним до правопорушень підлітком закріпляти

громадських вихователів, шефів, заслуховувати їхні звіти про проведену роботу в колективах, на засіданнях комісії в справах неповнолітніх;

6/ вести на сторінках районної газети рубрики: "Людина і закон", "У колі сім'ї", "Тверезість - норма життя";

7/ проводити навчання голів батьківських комітетів шкіл, інспекторів громадських інспекцій у справах неповнолітніх, голів рад сприяння сім'ї та школі, громадських вихователів;

8/ видати буклет "Педагогічні знання - всім батькам /з досвіду роботи університету педагогічних знань для батьків середньої школи м. Малина № 1/;

9/ організувати роботу секції вчителів, що викладають курс "Етика і психологія сімейного життя".

Вся проведена робота позитивно позначилась на поліпшенні правовиховної роботи серед підлітків.

Як свідчить практика, взаємодія школи, сім'ї та правоохоронних органів потребує відповідного правового регулювання. Проте саме цього їй і бракує. Адже в діючих відомчих і міжвідомчих нормативних актах специфіка координації взаємодії учасників правовиховного процесу майже не визначена /не врахована/. А ті правові акти, які були видані в минулі роки /зокрема Положення про комісії в справах неповнолітніх УРСР/, застаріли. Між тим різке погіршення криміногенної обстановки взагалі і щодо злочинності неповнолітніх особливо настійно вимагають невідкладного нормативного врегулювання взаємодії в сфері запобігання правопорушень серед підлітків.

Існуючі галузі права не охоплюють чимало правових норм, які безпосередньо стосуються справ неповнолітніх /наприклад, законодавство щодо охорони материнства і дитинства/. У розробці законодавства іноді не враховуються особливості правової регламентації відносин, учасниками яких є неповнолітні або їхні батьки, або особи, що їх замінюють. Повільно йде процес відображення у внутрішньому законодавстві України в цілому і щодо неповнолітніх, зокрема, норм міжнародного права, пріоритет яких визнає Україна в Декларації про державний суверенітет України.

В наш час можливо потрібен комплексний закон, в який були б включені всі основні положення щодо неповнолітніх. Такий акт міг би мати характер Основ законодавства про неповнолітніх з відповідними розділами. На наш погляд, його створення означало б формування сис-

теми галузі права, призначеної всебічно і глибоко регулювати відносини в цій важливій сфері життя суспільства.

Соціально-правова орієнтація батьків

У системі правового виховання учнівської молоді особливе місце займає правове виховання дітей у сім'ї. Велику роль у формуванні правосвідомості дитини відіграє сім'я, моральна атмосфера сімейних відносин. Саме в сім'ї діти набувають перші морально-правові настанови, навички поведінки, соціально-правові орієнтації та оцінки. Правове виховання відбувається як послідовне засвоєння дитиною правових і моральних норм, оцінок, прийнятих в даній сім'ї.

Правова культура дітей бере свої джерела від загальної та правової культури батьків. Ставлення батьків до додержання законів, правопорядку, збереження особистого, громадського, державного майна, охорони прав громадян, виконання своїх обов'язків, загальнолюдських цінностей, до людей, що потребують допомоги /немічним, хворим, літнім громадянам/ і т.д., все це буденне і щоденне в словах і вчинках дорослих має вирішальне значення для формування правосвідомості дитини в сім'ї.

Від особистого прикладу батьків, результатів правового виховання дітей у сім'ї залежить вироблення "імунітету" до негативних впливів, яких вони можуть зазнати в процесі спілкування із зовнішнім середовищем, соціалізації і соціальної адаптації до нових умов. І навпаки, причини, що детермінують злочинну поведінку неповнолітніх, багато в чому визначаються сімейним середовищем. Чим гірше це середовище, тим яскравіше виражена деформація особистості, дефекти правосвідомості підлітка.

Як переконливо доведено наукою і практикою, між формуванням особистості дитини і громадським обличчям батьків існує взаємозалежність. Кожна дитина в сім'ї зазнає впливу різних, іноді прямо протилежних, поглядів на явища життя, моральні цінності, побутові ситуації тощо. Правову інформацію, яка надходить до неї, вона приймає або відхиляє лише після того, як з'ясує, наскільки вона відповідає її поглядам і переконанням. І, якщо позитивна морально-правова інформація не знаходить реальної підтримки, то паралельно з цим у підлітка формуються антисоціальні оцінки, погляди.

Засвоєння правових і моральних оцінок, зразків йде через призму власного досвіду, існуючих установок, стандартів у референтних молодіжних групах. Унаслідок такого засобу сприйняття реалій, дещо з писаних і неписаних правових і моральних постулатів відкидається, дещо переходить у систему особистих навичок і потреб, стає мірою, яка визначає вибір варіанта поведінки, характер вимог до самого себе.

Сімейне виховання, навіть не дуже досконале, не можна нічим замінити. По-перше, за даними сучасної психології, ранньому дитинству притаманні періоди найбільшої сприйнятливості дитини до різних видів впливу. Завдяки надзвичайній гнучкості нервової системи процес засвоєння знань йде дуже швидко. Саме в цей час складаються певні риси характеру дитини, її морально-вольові особливості.

По-друге, навички, вміння, звички і навіть деякі риси характеру, що сформувались в ранньому віці, мають особливу стійкість і важко піддаються перевихованню. Нарешті третя, і найголовніша причина, чому сімейне виховання не може мати рівноцінної заміни: сім'я створює оптимальні можливості для спілкування дитини з батьками. Психологи стверджують, що в разі недостатнього задоволення потреби в спілкуванні розумовий і фізичний розвиток дитини уповільнюється.

Виходячи з викладеного, правове виховання дітей у сім'ї можна визначити як цілеспрямований систематичний виховний вплив батьків і родичів з метою формування у дітей суспільнопрогресивної правосвідомості і навичок високоморальної, правоправної поведінки.

Правове виховання дітей у сім'ї – складний динамічний процес, що містить в собі ряд якісно неоднорідних завдань: дати дітям необхідну для їхнього віку і рівня розумового розвитку суму морально-правових знань; сформувати морально-правові погляди і переконання, почуття, звички і навички поводитися у відповідності з вимогами моралі і закону; прищепити нестерпне ставлення до порушень моральних і правових норм і готовність до вчинків щодо запобігання і припинення порушень норм моралі та правопорядку.

Роль сім'ї, сімейних відносин у правовому вихованні дітей визначається характером соціально-правових орієнтацій, установок і оцінок батьків і дітей. За показники соціально-правових орієнтацій можуть бути взяті: ставлення до вимог моралі і закону, до дисципліни, норм моралі і права, власності і т.д. Вищим позитивним показником правової зрілості є соціально-правова активність батьків і дітей у сім'ї.

Внаслідок наукових досліджень визначено декілька типів соціально-правових орієнтацій батьків.

Найбільшого ефекту в правовому вихованні дітей досягають батьки з активно-позитивною соціально-правовою орієнтацією. Для таких батьків характерний високий рівень розвитку правосвідомості, яка містить в собі повну згоду з вимогами моралі і права, вміння в найрізноманітніших ситуаціях правильно оцінювати добро і зло, справедливість і несправедливість, правомірність поведінки і вчинків інших людей.

Їхній позитивний морально-правовий потенціал не обмежується пасивним спогляданням, а настроєний на дію, вчинок як практичний вираз свого ставлення, правових оцінок, розуміння правової дійсності. Іншими словами, йдеться про активну участь батьків у профілактичній, правовиховній діяльності, в наданні допомоги державним органам, громадським організаціям у забезпеченні законності і правопорядку, захисті честі і гідності людини, покладанні крав будь-яким антигромадським проявам. Таким батькам притаманне чутливе ставлення до біди, скривдження інших людей і бажання прийти їм на допомогу, навіть із ризиком для себе.

Правові переконання батьків у даному разі, особливо, коли вони поєднуються з тим, що В.О.Сухомлинський назвав "батьківською педагогікою", є джерела і фактор стимулювання соціально-правової орієнтації дітей. Батьки з позитивною соціально-правовою орієнтацією відрізняються тим, що їхні правові погляди і переконання містять у собі такі показники, як об'єктивність, обґрунтованість, самостійність в оцінці вчинків людей, правової дійсності, відповідальність за свою поведінку і дії своїх дітей. Видатний педагог В.О.Сухомлинський підкреслював, що одним з найважливіших факторів позитивного виховного впливу на дитину є також "...висока педагогічна культура вчителя і батьків, усвідомлення всіма, причетними до виховання дітей, громадської відповідальності за їх долі"¹.

Байдужа соціально-правова орієнтація батьків, на перший погляд, здавалось би не являє особливої небезпеки для формування моральних якостей дитини, проте насправді зло, яке вона здатна завдати справі виховання підростаючого покоління, – величезне. Основним показником такої орієнтації є духовна індіферентність, байдужість, які пояс-

¹ Сухомлинський В.О. Вибрані твори. Т. 4. – К.: Рад. шк., 1977. – С. 492.

нюються неповнотою або відсутністю значущих компонентів, що становлять особисту правосвідомість і відповідно цим обумовлюється її низький рівень. Іноді причиною байдужості до питань виховання дитини є захоплення батьків або одного з них якимось видом діяльності, а звідси байдужість до морально-правової сфери життя оточуючих людей і до своїх власних дітей.

Батьків у такому разі зовсім не цікавлять, де бувають їхні діти, чим займаються, звідки в них з'являються чужі речі, цінності або в крашому випадку вони легко задовольняються будь-якими поясненнями сина чи доньки з цього приводу. У випадку скоєння будь-яких правопорушень такі особи найчастіше займають позицію стороннього спостерігача, аби не втручатись в "сумнівні" справи.

Повчальний факт такого роду ставлення батька до негативної поведінки дитини наводить В.О.Сухомлинський. В одному селі, – розповідає він, жив добрий, шановний в усьому районі чоловік. За самовіддану працю його було нагороджено орденом. В газетах писали про нього схвальні статті, вмішали його портрети, а одного разу навіть поставили щит з портретом Івана Пилиповича і написали: ось з кого треба брати приклад. Був у нього син – теж Іван. Любили батьки єдину дитину, але нерозумною була їхня любов: задовольняли всі примхи Івасика. Купували все, що йому заманеться. А син відчував, що купується в променях батьківської слави і ріс неробом, порушував дисципліну, допускав негідні вчинки. На запрошення з цього приводу до школи батько не з'являвся, було ніколи: то треба було йти на засідання правління колгоспу, то їхати в район для обміну досвідом, то ще кудись. Одного разу сталось нещастя: побив Іван однокласницю свою так, що довелось лікаря викликати. Послали за Іваном Пилиповичем:

- Іди, батьку, до школи хутче, нещастя з сином.
- Яке нещастя? – стривожено запитав батько.

Розповіли, в чому справа. Батько заспокоївся і сказав: "А я думав, що з ним якесь нещастя... Ніколи мені зараз до школи йти. Іду на зліт передовиків..."

Увечері Івана Пилиповича таки вдалося запросити до школи. Вислухавши стривожену розповідь вихователя, він прийшов до дому, відлупцював сина, пояснюючи причину гніву: "Оце, щоб мене до школи більше не викликали". А наступного дня Іван пішов у поле, взяв дві

жмені ґрязьки і заліпив очі батьківського портрета. Зрозумів Іван Пилипович, що виховання – це тонка робота розуму й серця..., зрозумів, та пізно¹".

Негативні соціально-правові орієнтації батьків мають чітко виражену асоціальну спрямованість, а саме: відсутність поважного ставлення до загальноприйнятих моральних цінностей, правовий нігілізм, ігнорування вимог закону, зокрема щодо забезпечення охорони державної, суспільної та індивідуальної власності, негативне ставлення до діяльності правоохоронних органів, прагнення нетрудового збагачення.

Найчастіше від скоєння злочинів їх утримує не законслухняність, а страх покарання, можливість втратити нагромаджене, посадове становище або матеріальні цінності, накопичені різними шляхами, нерідко протиправними. "Мораль" таких людей зводиться до виправдання своїх незаконних дій і вчинків, а також дій і вчинків родичів, знайомих за "принципом": мета /корислива зацікавленість/ виправдовує засоби, якими б вони забороненими не були. Головне – не попастися.

Основна особливість правових орієнтацій батьків з активно-негативними соціально-правовими установками – неприхована або замаскована відмова від додержання моральних і правових норм. Вони настроєні на вчинення аморальних, асоціальних і протиправних дій, і при слушній нагоді схильні їх скоїти. Причинами злочинної поведінки таких людей можуть бути найрізноманітніші мотиви: корисливість, помста, заздрість, ревності й хуліганські спонукання.

Деякі з дітей в таких сім'ях знаходяться на передзлочинному відрізку життя, тобто психологічно готові до вчинення правопорушення. Іншими словами, йдеться про неблагополучні сім'ї і "важких" батьків, про необхідність профілактичної роботи не тільки з дітьми, які опинились у несприятливих умовах, а й з батьками, не здібними належним образом виховувати своїх дітей.

Найбільш страхітливі наслідки "виховання" в подібних сім'ях виникають тоді, коли батьки навмисно або ненавмисно сприяють формуванню у дітей подвійного поняття про моральні і правові норми, заборони і обмеження, про права і обов'язки перед суспільством. Тим

¹ Сухомлинський В.О. Вибрані твори. Т. 5. – К.: Рад. шк., 1977. – С. 411-412.

самим у дитячу свідомість закладаються два стандарти поведінки: один на людях /чесність, порядність, законслухняність і т.п./ й інший – для себе – дозволяється все, хоч би і всупереч вимогам закону і загальноприйнятим нормам моралі. Як показує судово-прокурорська практика, саме такий підхід до морально-правових понять є передумовою багатьох правопорушень і злочинів, вчинених підлітками.

Вчинення підлітком злочину, як правило, – наслідок багатьох морально-правових і соціальних факторів, свідчення неспроможності вихователів знайти той єдино правильний шлях, який би відвернув його від протиправних дій, допоміг би йому глибоко усвідомити свій обов'язок безумовно виконувати вимоги закону і ніколи не переступати його.

Аналіз багатьох кримінальних справ про злочини неповнолітніх, а також дані соціологічних досліджень, які провели відомі вчені Г.М.Мінковський, К.Е.Ігошев, Т.М.Дроздова, Ж.Л.Новицький, В.А.Балюк, дозволяють зробити деякі висновки щодо певного взаємозв'язку між моральним мікрокліматом у сім'ях, де знаходились неповнолітні правопорушники до свого засудження, і вчиненням ними злочинів.

Під час дослідження, яке провів В.А.Балюк, було розглянуто 210 сімей і батьків, діти яких відбувають покарання у виховно-трудовій колонії для неповнолітніх. З'ясувалось, що в різних сімейних ситуаціях батьки виявляли різні соціально-правові орієнтації та установки, які між тим мали типові риси, що дало змогу їх відповідно характеризувати.

Установлено, що 78,7% батьків проводили зі своїми дітьми бесіди правового характеру, роз'яснювали суть моральних і правових норм і особливо заборон. Проте той факт, що обстежені підлітки вчинили злочини і опинились на лаві підсудних, свідчить про малу ефективність даного виховного заходу. З бесід із батьками можна було зрозуміти, що розмови, які вони проводили зі своїми дітьми, носили деякою мірою абстрактний характер. Внаслідок низької правової культури самих батьків важливі питання, такі як підстави для притягнення підлітків до кримінальної, адміністративної, цивільної відповідальності, вік підлітка в контексті юридичної відповідальності за окремі правопорушення, зміст прав і обов'язків громадян та інші морально-правові поняття так і не були своєчасно роз'яснені дітям.

Дані соціологічного дослідження, проведеного в I-му півріччі 1994 р. викладачами Українського державного педагогічного універси-

тету ім. М.П.Драгоманова серед вчителів восьми середніх загальноосвітніх шкіл м. Києва та Київської області /опитано 142 чол./, досить красномовно свідчать про негативний вплив на формування свідомості підлітків з боку батьків.

Як вважають 71,1% опитаних вчителів, схильність окремих підлітків до правопорушень прямо і безпосередньо обумовлена недоліками і вадами у сімейному вихованні.

На сумні роздуми наводять результати, отримані вчителями; число учнів, що виховуються батьками з аморальною поведінкою, – 26,8%; батьками, що заохочують дітей до скоєння правопорушень, – 13,7%; батьками з числа раніш судимих – 10,6%.

У цьому зв'язку характерні відповіді вчителів на пропозиції охарактеризувати взаємовідносини в сім'ях учнів-правопорушників. Виявилось, що лише у 9,1% сімей підтримувались нормальні /безконфліктні/ взаємовідносини. Більш як у 9/10 загальної чисельності обстежених сімей спостерігались конфлікти між батьками, між батьками і дітьми.

Бесіди батьків з дітьми з питань моралі і права мали переважно заборонно-повчальний характер, ніяким чином не пов'язаний з правовою освітою і вихованням. З відповідей батьків можна зробити висновки про те, що багато з них не розуміють завдань і суті правового виховання дітей у сім'ї, недостатньо володіють правовими знаннями. Так, на запитання, чи знають вони, що неповнолітній може бути притягнутий до кримінальної відповідальності за свій вчинок, – 50% з опитаних батьків відповіли негативно.

Про байдуже ставлення до виховання дітей з боку багатьох батьків свідчать і дані соціологічного обстеження, проведеного викладачами Українським державним педагогічним університетом ім. М.П.Драгоманова серед старшокласників м. Києва в I півріччі 1994 р. /всього опитано 186 чол./ На запитання, чи проводились з ними в сім'ї бесіди на правові теми, лише 3,9% опитаних відповіли, що такі бесіди проводились систематично, решта бесід відбувалася випадково, епізодично – 19,8%; рідко – 49,7%; зовсім не проводились – 26,5%.

Про ступінь громадянської зрілості і рівень правосвідомості правової культури батьків можна судити з їхнього ставлення до оцінки злочинної поведінки своєї дитини. За даними дослідження, 48,4% засуджують поведінку дітей; 66,9% вважають злочинний вчинок своєї ди-

тини випадковістю; 2,1% повністю схвалюють протиправні дії сина і 46,8% висловлюють жаль щодо "невірно засудженого підлітка"¹.

Інформацію для роздумів у зв'язку з цим дають і наслідки соціологічного дослідження викладачів кафедри правознавства Українського державного педагогічного університету ім. М.П.Драгоманова. На запитання до київських страхокласників, чи цікавляться їхні батьки питаннями права, опитані відповіли: постійно приділяють увагу цим питанням лише 11,7% батьків; тільки питанням боротьби зі злочинністю - 24,0%; зовсім не цікавляться цими питаннями - 19,5%.

Зрозуміло, що в такій справі важко розраховувати на неупередженість, об'єктивність батьків. І все ж від того, наскільки правильну позицію в питанні оцінки злочинних дій їхніх дітей займають батьки, і, відповідно, як саме і в якому аспекті буде виявлятися батьківський вплив на дітей, багато в чому залежить подальше формування особистості підлітка: як законслухняного члена суспільства, чи такого, що не вважає для себе обов'язковими вимоги законів, для якого вчинення правопорушення, злочину не є чимсь незвичайним. Звідси те величезне значення, якого набуває правова освіченість самих батьків, розвиток їхньої правосвідомості. Часто батьки основні причини злочинної поведінки своїх дітей вбачають не в недоліках сімейного виховання, а в негативному впливі зовні: з боку друзів, вулиці, поширенні антигромадських проявів у молодіжному середовищі тощо. Характерно, що більша частина батьків перекладає певну частку відповідальності синів за порушення законів на друзів по школі та за місцем проживання. Тільки 21% відмічають несприятливі умови сімейного виховання; 29,7% посилаються на недолік часу для виховання дітей, занятість на роботі тощо².

Викликає занепокоєння те, що до дітей, які допускають правопорушення, батьки часто застосовують не тільки міри морального, але і фізичного впливу: за даними дослідження УДПУ ім. М.П.Драгоманова - 63% випадків - бесіди; у 8,1% - методи фізичного покарання. Батьки б'ють дітей через невпевненість в собі, дрімуче невігластво, нездатність або небажання зрозуміти дитину, 30% батьків вважають

¹ Див.: Балок В.А. Правовое воспитание учащихся. - Новосибирск, 1986.

² Див.: Те саме, с. 59.

найнефективнішим покаранням - фізичне¹. На жаль, такої самої думки дотримуються і деякі педагоги.

Вивчення сімейних умов життя вихованці виховно-трудових колоній для неповнолітніх, спілкування з інспекторами інспекцій у справах неповнолітніх районних відділів внутрішніх справ, відповідальними секретарями комісій у справах неповнолітніх, класними керівниками і педагогами загальноосвітніх шкіл переконують в тому, що практично кожний батько міг би знайти час і можливості для належного виховання своїх дітей.

Виникає природне запитання, чи можливо і яким чином в сімейних умовах попередити вчинення злочину підлітком? На це запитання майже 1/3 опитаних батьків відповіли, що не використали всіх наявних можливостей для запобігання правопорушень дітей. Ось типові відповіді: "Треба було більше знаходитися разом з дітьми", "Ходила б частіше з сином до театру, кіно, на прогулянки", "Треба було більше контролювати поведінку сина, дивитись за ним". А половина опитаних батьків взагалі нічого не змогли відповісти на це запитання².

З наведених та інших відповідей батьків підлітків, що вчинили злочини, з'ясовується, що багато з них не усвідомлюють головного, а саме, що їхнє призначення і роль полягають не тільки і не стільки в безперервному нагляді за ними, не в тому, щоб ходити слідом, а в тому, щоб формувати у своїх дітей морально-правові погляди, переконання, орієнтації, навички високоморальної поведінки, правосвідомість, законопослушність. Для цього самі батьки, звичайно, повинні набути певної суми правових знань, мати високу правову культуру і педагогічні навички.

Щоб своєчасно виявити чийсь негативний вплив на підлітка, батькам необов'язково бути постійно поруч з ними. Головне для них - своєчасно звернути увагу на деякі нові моменти в поведінці сина чи доньки, які свідчать про їхнє зближення з неблагополучним середовищем: поява татування на тілі, "блатних" виразів в розмові, запах спиртного напоїв, куріння, слідів уколів від наркотиків, побоїв, несподівана поява коштовних речей /іноді під прилюдом "позичив друг поносити"/, дуже пізні повернення додому або ночівля у друзів і т.п.

¹ Див.: Семья. - 1988. - 20 апреля.

² Див.: Балок В.А. Правовое воспитание учащихся. - Новосибирск, 1986. - С. 59.

Нерідко підлітки суворі вимоги батьків про звіт за своє перебування за межами домівки сприймають як обмеження своєї волі. Всі ці питання знімаються за наявності повного взаєморозуміння і довіри між батьками і дітьми, до якого повинні прагнути обидві сторони рівною мірою.

Повноцінне виховання дітей у сім'ї немислиме без підтримання батьками постійних взаємозв'язків із загальноосвітньою школою. В цьому відношенні певний інтерес являє ставлення батьків, діти яких вчинили злочини, до вчителів школи, де вчилися вони до засудження. Більшість батьків, якщо судити з їхніх відповідей, не бачать прямої вини вчителів школи в самому факті правопорушення, вчиненого сином або дочкою. Проте дані соціологічного дослідження свідчать про відсутність стабільних контактів, взаєморозуміння і солідарності між сім'єю і школою, про недоліки в профілактиці правопорушень серед учнівської молоді.

Дорікання на адресу школи і вчителів висловили 29,7% батьків: "Не всі педагоги добре ставляться до учнів", "До підлітків потрібен особливий підхід, а вчителі іноді допускають грубощі, несправедливості...", "Вчитель упереджено ставиться до мого сина...", "У школі, де вчиться мій син, погано організована виховна робота з учнями...", "Часто я просила допомогти мені у вихованні сина, але ніхто з вчителів не допоміг".

Звичайно важко, а подекуди і неможливо чітко визначити частку вини школи і сім'ї у неправомірній поведінці підлітка. Все ж в певних ситуаціях відповідальність тих і інших може бути відповідно розподілена. Так, якщо батьки винні у неналежному вихованні дитини у віці до 15 років, а виховна установа – у відсутності нагляду за нею в момент заподіяння шкоди, можлива спільна відповідальність батьків і організації, в даному разі – школи. Проте, наприклад, школа не повинна відшкодовувати збитки, заподіяні тим чи іншим учнем, скажімо шляхом крадіжки у товаришів по класу грошей і годинника. В даному разі збитки мають бути повністю відшкодовані батьками такого учня, оскільки вони не займалися його вихованням, здійсненням за ним належного контролю.

Вивчення морально-правової характеристики сімейного мікросередовища особистості важливе, тому що воно пов'язане з проблемою своєчасного виявлення перекручень у правосвідомості батьків і дитини і дозволяє підвищити ефективність як заходів, спрямованих на корекцію

правового виховання в сім'ї, так і загальної профілактики правопорушень неповнолітніх.

Як відомо, одна з найпоширеніших причин, що детермінують злочинну поведінку неповнолітніх, – перебування дітей в неблагополучних сім'ях, що мають криміногенний характер. Крім того:

неправильне ставлення до дітей батьків з низьким рівнем педагогічної грамотності, батьків, що допускають грубі помилки в сімейному вихованні /байдуже ставлення до дітей, побої, надмірна опіка, жорстокість і несправедливість, надання дітям з малих років повної волі/;

негативні звички сімейно-побутової поведінки батьків /приховані і явні конфлікти, скандали, бійки, пияцтво, зради, користолюбство/;

минула і теперішня протиправна поведінка батьків або родичів /хуліганство, крадіжки, здириство, хабарництво тощо/;

відсутність з різних причин нагляду за вихованням і поведінкою дітей /хворі батьки, часто відсутні в зв'язку з відрядженням, сумісництвом і т.ін./.

Стан сімейних відносин, мікроклімат у сім'ї визначаються досить складною взаємодією і впливом на них соціальних, моральних і правових факторів. І від того, наскільки, якою мірою переважають в них позитивні або негативні прояви, загальнолюдські цінності або егоїстичні інтереси, високоморальні поняття і почуття чи ніці спонукання величезною мірою залежить формування сім'ї, а відтак й особистості дітей, на здоровій основі або утворення неблагополучної сім'ї.

Чимала частка вини батьків у недостатньому фізичному і психічному розвитку дітей-правопорушників. Біля 90% вихованців інтернатських установ страждають психічним розладом, обумовленим тривалим перебуванням у неблагополучних сім'ях. Батьки повинні знати, що за оцінкою медиків-психологів, організм підлітків характеризується підвищеною реактивністю. В нервовій системі неповнолітніх спостерігається переважання процесів збудження над процесами гальмування, а психіка їхня піддається більшому травмуванню, ніж психіка дорослих. Ось чому навіть удаване позбавлення прав дітей батьками часом призводить до небажаних вчинків підлітків.¹

¹ Див.: Яцкевич В.Н. Закон и родители. – Минск: Беларусь, 1989.

Зараз поки що немає рецепту створення виключно благополучних сімей і перетворення неблагополучних сімей у благополучні. Ця проблема вкрай складна. І все ж є певні передумови, реалізація яких могла б наблизити її розв'язання. Це насамперед нагальна необхідність вироблення державної системи профілактики сімейного неблагополуччя, яка б містила в собі чіткі орієнтири і постулати, а саме:

1. Викоринення асоціальних поглядів переконань і уявлень як у підлітків, так і у батьків у неблагополучних сім'ях.

2. Створення в сім'ї таких умов, які б виключали можливість негативного впливу на дітей тих осіб, що були раніш судимі або вчинили і вчиняють злочини безкарно.

3. Своєчасне розв'язання в суспільних інтересах гострих конфліктів, що виникають в сфері сімейно-побутових відносин і трудової діяльності батьків.

4. Організація і здійснення позитивного впливу на дитину найближчого оточення в соціальному середовищі. Розвиток сімейних традицій, звичаїв, підвищення культури спілкування.

5. Надання матеріальної та моральної підтримки підліткам, які опинились у скрутних життєвих ситуаціях, зазнали значних труднощів через збіг тяжких сімейних обставин.

Розв'язання проблеми морального оздоровлення неблагополучних сімей передбачає вироблення чіткого та ефективного функціонування механізму позитивного впливу на такі сім'ї, об'єднання зусиль державних органів, громадських організацій, постійної і послідовної роботи в цьому напрямі.

Правова освіта батьків та коригування викладачем права правовиховного процесу

Залучення дітей до правової культури, формування їхньої правосвідомості, прищеплення їм поваги до законів, права в першу чергу визначається рівнем загальної культури батьків, свідомим ставленням до своїх громадських обов'язків, увагою до людей, нетерпимістю щодо правопорушень, аморальності, некультурності. Адже правове виховання в сім'ї – самостійний напрям у громадському вихованні учнівської молоді і водночас – складова частина морального, духовного, патріотичного, статевого а також пов'язаного зі всіма іншими напрямками виховання.

Як показує досвід вивчення виховання дітей у сім'ї, в багатьох випадках батьки потребують дійової допомоги від школи, вчителів, класних керівників. Допомога школи і коригування вчителем правового виховання дітей у сім'ях можуть відбуватися з використанням засобів правової пропаганди, правової освіти батьків, популяризації кращих зразків діяльності педагогічної громадськості в цьому напрямі такими шляхами:

правова освіта батьків з метою глибокого засвоєння в необхідних межах правових знань в галузях конституційного права, сімейного, цивільного, кримінального, адміністративного та інших галузях права, які за своїм змістом прямо чи посередньо стосуються проблем виховання дітей у сім'ї;

інформування батьків про ті правові знання, якими діти оволодівають у процесі навчання;

інформування батьків про характер правоохоронної діяльності, до якої залучаються учні;

узагальнення, аналіз і розповсюдження позитивного досвіду правового виховання дітей в сім'ї, в тому числі і з допомогою школи, педагогів;

організація спільної участі школи і батьків у правовому вихованні молоді в навчальних закладах та за місцем проживання.

Для раціональної і цілеспрямованої системи правової пропаганди серед батьків чимале значення має зміст програмних вимог до викладання "Основ держави і права України" в школі, характер і основні положення правовиховного процесу. Нині діюча програма курсу "Основи української держави і права" містить у собі набір вузлових питань з правової тематики.

Правова пропаганда – досить складний процес, ефективність якого залежить від того, наскільки органічно в ньому будуть сполучатися глибина змісту, доступність, захоплююча форма викладення. Вироблені певні педагогічні вимоги, додержання яких сприяє підвищенню рівня морально-правової пропаганди серед батьків і впливу на них:

доведення батькам учнів такої морально-правової інформації, яка допомагає їм у виробленні критеріїв вірної правової оцінки вчинків, фактів правової дійсності;

логічна система доводів у правовій пропаганді – необхідна умова її переконливості і дохідливості;

проблемне викладення морально-правової інформації з навчанням прийомів творчого мислення в галузі етики і права;

додержання почуття міри між теоретичним та ілюстративним матеріалом, між позитивними і негативними прикладами під час висвітлення теми.

Безумовно, важливо всі ті знання, які вчитель права дає батькам учнів у галузях права, закріплювати у них з допомогою різних форм і методів, що вироблені в процесі педагогічної практики.

Найбільший інтерес у правовій пропаганді викликають фактичний матеріал, дані перевірок, рейдів, соціологічних обстежень та інша інформація такого характеру, пов'язана з питаннями виховання дітей. Завжди сприймаються слухачами з великою зацікавленістю приклади із судово-слідчої практики. Такі дані можна одержати в газетних і часописних публікаціях.

Особливе значення для результативності правової пропаганди серед батьків має психологічний, емоційний контакт з аудиторією, вміння привернути їхню увагу до нагальних питань виховання дітей. Слід мати на увазі, що робота вчителя з батьками учнів мусить мати профілактичний характер, а тому в змісті правової інформації значне місце необхідно відводити таким питанням, як орієнтація батьків на висвітлення їх у вихованні дітей:

- а/ не тільки прав, але й обов'язків підлітків перед сім'єю, колективом, суспільством;
- б/ поваги до законів, визнаних у суспільстві правил поведінки, культури, загальнолюдських цінностей;
- в/ шанобливого ставлення до суспільнокорисної праці, індивідуальної власності громадян та суспільного, державного майна;
- г/ чіткого і дохідливого роз'яснення питань моральної, адміністративної, цивільної та кримінальної відповідальності.

На порядок денний у сучасних умовах нагально висувається питання про запровадження правового всеобучу батьків. Реалізація цього завдання неможлива без глибоко продуманого підходу до створення відповідної навчальної системи, яка б відображала кращий педагогічно-правовий досвід роботи з батьками.

Як зазначає Г.Неліп у статті "Правова освіта батьків - важлива умова правового виховання учнів /Право України, -1992.-№ 4.-С. 47-49/, організація правового навчання батьків обумовлює необхідність науково-методичного оновлення форм і змісту освітньої діяльності педагогічних структур і має бути спрямована на педагогізацію виховної ситуації в сім'ї, надання школою допомоги батькам у пошуку най-

більш раціональних засобів і прийомів виховання учнів, залучення батьків до співробітництва з педагогічною громадськістю.

Визначення напрямів всеобучу батьків зобов'язує враховувати певні фактори: місцеві умови, індивідуальні особливості дитини і сім'ї, потреби, запити, можливості батьків. Як свідчить досвід, робота з батьками дає позитивні наслідки, якщо вона проводиться планомірно, систематично, аналізуються і робляться необхідні висновки.

На жаль, на практиці лише незначна частина шкіл роботу з правового виховання проводить за спеціально складеними планами. Більшість шкіл правове виховання учнів включають до загального плану виховної роботи, розглядаючи правову пропаганду серед батьків як складову частину програми педагогічного всеобучу батьків.

У здійсненні правового всеобучу для батьків найбільш поширені такі методи: постановки правових завдань і визначення шляхів їх досягнення; інформаційно-освітній, комунікативний /метод спілкування/; оцінки. Ця система методів охоплює весь процес правового виховання батьків. Інформаційно-освітній має два компоненти - пізнавальний і інформативний.

У роботі з батьками саме педагог формує усвідомлення батьками необхідності зв'язку з шкільною громадськістю, необхідності вимог навчального закладу, бажання розуміти взаємовідносини дітей та підлітків з дорослими. Співробітництво з батьками передбачає визначення кола найважливіших проблем правового виховання учнівської молоді. Особливе значення для суспільства, школи набуває робота з неблагополучними сім'ями. Найважливішими умовами правової пропаганди для батьків педагогічно занедбаних учнів є:

- 1/ знання індивідуальних особливостей батьків, їх загально-освітнього рівня;
- 2/ систематичне вивчення стану виховання /в тому числі правового/ дітей у неблагополучних сім'ях;
- 3/ знання джерел негативного впливу на педагогічно-занедбаних дітей;
- 4/ вивчення мікросередовища, яке сприяє негативній поведінці дітей;
- 5/ пропаганда форм і методів правового виховання дітей у сім'ї з урахуванням недоліків і помилок сімейного виховання.

Як повідомляє Г.Неліп у раніше згаданій статті /Право України, 1992, № 4/, у деяких школах України з метою поліпшення роботи з не-

благополучними сім'ями створені консультаційні пункти, до яких залучені юристи, психологи, лікарі /на жаль, не зазначено, на яких засадах/. Вони мають розбиратися з такими сім'ями, спостерігати за ними, допомагати, усувати причини, що призвели їх до злиденного стану. Наслідки спостережень, а також прийняті заходи заносяться до спеціальної книги "Вивчення і профілактика педагогічно занедбаних дітей у сім'ї". Її зміст використовується для вивчення і аналізу проведеної роботи, відповідних висновків, що дозволяє надалі діяти більш цілеспрямовано з урахуванням конкретної ситуації в сім'ї. 7

У практиці роботи вчителів у школі взагалі і вчителів, що викладають "Основи української держави і права" зокрема, вироблено чимало організаційних форм залучення батьків до участі в правовиховній діяльності і було б несправедливо не використовувати їх великі можливості. До них належать класні батьківські збори, лекції для батьків, батьківські конференції, консультації, педагогічні практикуми, диспути на правовиховні теми, демонстрація кінофільмів на відповідну тематику з подальшим їх обговоренням, перегляд вистав тощо.

У педагогічній і правовій літературі прийнято також виділяти традиційні і спеціальні форми розв'язання завдань правового виховання. До перших належить діяльність батьківської громадськості, що має загальну навчально-виховну спрямованість - це батьківські комітети та їх комісії, ради батьків. До других - виховно-правова комісія батьківського комітету, батьківська група з питань керівництва правоохоронною діяльністю школярів тощо.

Не зупиняючись детально на характеристичі згаданих форм залучення батьківської громадськості до участі у правовиховній діяльності, оскільки в спеціальній літературі вони досить доскладно описані, доцільно висвітлити деякі особливості їх використання в сучасних умовах.

Одню з основних таких форм були і залишаються батьківські збори. Їх ефективність визначається додержанням певних методичних вимог: а/ урахування особливостей батьків різних вікових груп учнів; б/ педагогічно виправданий відбір правового матеріалу для повідомлення на зборах; в/ використання різноманітних форм ведення зборів /роз'яснення, бесіда, рада/, у тому числі порада батькам у складних життєвих ситуаціях, обмін думками тощо.

Батьківські збори надають можливість використовувати різні варіанти їх проведення. Залежно від потреби на їх обговорення можуть виноситись питання правового виховання школярів як спеціально, так і в сполученні з поточними справами /успішність учнів за певний період, їх поведінка/. Іноді викладач вважає за доцільне провести збори з інформацією про зміст тих чи інших актів, наприклад: законодавство про юридичну відповідальність підлітків за правопорушення, охорону природи, права і обов'язки батьків і дітей. Тут взагалі, в разі необхідності, корисно запросити працівників правоохоронних органів.

Значний ефект дають виступи на зборах працівників органів прокуратури, суду, інспекцій у справах неповнолітніх районних відділів внутрішніх справ, комісій у справах неповнолітніх місцевих виконавчих органів. Якщо серед батьків учнів є юристи, психологи, лікарі, - їх участь у батьківських зборах значно підвищить цінність цієї форми профілактики правопорушень.

Заслужовує на увагу проведення конференцій батьків. Специфіка цієї форми порівняно з батьківськими зборами полягає насамперед в обміні досвідом сімейного виховання. Вона організовується один раз на рік окремо для батьків учнів різних вікових груп. Для батьків молодших школярів тематика конференції може бути такою: "Наші діти у школі і вдома", "Закон, сім'я, дитина", "Охорона рідної природи - наш обов'язок"; для батьків учнів ІУ-УШ класів - "Закон і ми", "Батьки і діти", "Охорона правопорядку - справа кожного". Для батьків старшокласників - "Правова держава", "Правове виховання старшокласників", "Злочину могло не бути" /вивчення і запобігання причин, що сприяють скоєнню правопорушень/.

Конференція, яку відкриває директор школи або один з класних керівників, може задовольнити її учасників, батьків учнів і спричинити жвавий інтерес у разі створення на ній атмосфери відвертості і взаєморозуміння. Варто було б в ході підготовки до неї і обговорення винесених питань розробити рекомендації для використання їх батьками у вихованні своїх дітей.

Серед інших організаційних форм роботи з батьками слід зазначити такі, як консультації, педагогічні практикуми, виконання батьками доручень, пов'язаних з правовим вихованням дітей тощо. Консультації можуть даватися з питань правового виховання, що турбують батьків, а також, в разі потреби, в роз'ясненні складних положень права, термінів і т.п.

Педагогічні практикуми рекомендується проводити один-два рази на рік і присвячувати розгляду проблем правового виховання дітей у сім'ї. На заняттях батьки одержують завдання, виконання яких сприяє поглибленню їхніх уявлень про ефективні шляхи правового виховання в сім'ї або безпосередньо впливають на розвиток правосвідомості учнів.

Виконання батьками громадських доручень – одна з найпоширеніших форм роботи з ними, яка охоплює практично всі сфери навчально-виховного процесу. Тут важливо з'ясувати реальні можливості сімей і врахувати їх у правовиховній роботі. Створення ділового батьківського активу – необхідна передумова ефективності проведення правової пропаганди і профілактики правопорушень серед учнівської молоді.

Забезпечення успіху педагогічного всеобучу і правової пропаганди серед батьків вимагає великої творчої роботи всіх зацікавлених в ньому учасників, об'єднання зусиль школи, педагогів і батьків, громадських організацій, тобто комплексного розв'язання проблеми правового виховання.

Додатки до розділу

КОМПЛЕКСНИЙ ПЛАН

роботи державних, правоохоронних органів
громадських організацій району /міста/
щодо попередження правопорушень серед неповнолітніх
на ... /вказується період у 1-2 роки/

Розділи:

- I. Організаційно-масові заходи.
- II. Організація індивідуальної роботи.
- III. Пропаганда правових і педагогічних знань.
- IV. Навчання активу, узагальнення досвіду, видання методичних матеріалів.

ПОСТАНОВА

виконкому районної /місцевої/ Ради народних депутатів

Дата № ...

Про комплексний план роботи державних, правоохоронних органів та громадських організацій району /міста/ щодо попередження бездоглядності і правопорушень серед неповнолітніх нарік /роки/.

Виконком районної Ради народних депутатів постановляє:

I. Комплексний план роботи державних, правоохоронних органів і громадських організацій району щодо попередження правопорушень і бездоглядності серед неповнолітніх на 19...-19... роки затвердити /план додається/.

Голова виконкому

Відповідальний секретар

Попередньо погоджено:

Прокурор району

Голова нарсуду

Завідуючий райвно

Начальник райвідділу
внутрішніх справ

Завідуючий відділом
культури

Редактор газети

Директор кіномережі

Головний лікар райлікарні

Голова райспорткомітету

І. ОРГАНІЗАЦІЙНО-МАСОВІ ЗАХОДИ

1. Всю роботу державних, правоохоронних органів, громадських організацій району спрямувати на виховання у дітей і підлітків високих моральних якостей, поваги до законів, суворого їх дотримання.

Систематично Комісія в справах неповнолітніх

2. Аналізувати і розглядати стан злочинності і бездоглядності серед підлітків на засіданнях комісії в справах неповнолітніх, ради з народною освітою, відділу внутрішніх справ.

Двічі на рік Райвідділ внутрішніх справ,
райвідділ освіти, комісія в
справах неповнолітніх

3. Забезпечити планування профілактичних заходів щодо попередження бездоглядності та правопорушень підлітків. Розробити на території району, мікрорайону комплексні плани громадських організацій щодо попередження правопорушень серед неповнолітніх.

Термін Комісія в справах неповнолітніх,
виконками місцевих Рад

4. Аналізувати виконання комісією в справах неповнолітніх вимог Положення про комісії в справах неповнолітніх України, стан злочинності та бездоглядності серед неповнолітніх, прокурорсько-слідчу і судову практику зі справ цієї категорії. Підсумки розглядати на міжвідомчих і координаційних нарадах.

Термін Правоохоронні органи

5. Вивчити і підготувати на розгляд виконкому районної /міської/ Ради народних депутатів питання:
про роботу районної, міської Ради народних депутатів щодо попередження правопорушень серед неповнолітніх на території Ради.

Термін Комісія в справах неповнолітніх

6. Провести комплексні перевірки стану організації виховної роботи та попередження правопорушень серед неповнолітніх.

Протягом року На території виконкомів сільських Рад, міської Ради, мікрорайонів у школах та ПТУ

Матеріали обговорити на засіданнях комісії в справах неповнолітніх. Провести виїзні засідання комісії з даного питання.

Комісія в справах неповнолітніх, районний відділ освіти, відділ культури

7. Домогтися ефективності в роботі щодо виявлення та роз'яснення груп підлітків із відхиленням у поведінці. Забезпечити контроль з боку дільничних інспекторів міліції, дружинників за місцем їхнього збору та проведення досугу.

Постійно Райвідділ внутрішніх справ, райвно, ПТУ

8. Виявляти неповнолітніх, які ніде не працюють і не навчаються, вживати заходи для їхнього працевлаштування.

Вивчати і виносити на розгляд засідання комісії питання стану працевлаштування випускників загальноосвітніх шкіл району.

Постійно, кожні півроку Комісія в справах неповнолітніх, районний відділ освіти

9. Активізувати боротьбу з проявами пияцтва і наркоманією неповнолітніх. Своєчасно виявляти і притягувати до відповідальності дорослих, які втягують дітей, підлітків у пияцтво та злочинність.

Вивчати, виносити на розгляд комісії в справах неповнолітніх питання стану роботи дирекції та педколективу середньої школи, ПТУ щодо попередження правопорушень, пияцтва серед учнівської молоді.

Термін Комісія в справах неповнолітніх, райвідділ внутрішніх справ, районний відділ освіти

10. Удосконалити взаємодію райвідділу внутрішніх справ з наркологічною службою райлікарні щодо виявлення підлітків, які вживають спиртні напої, проведення профілактичної роботи з ними.

Постійно Райвідділ внутрішніх справ, райлікарня, комісія в справах неповнолітніх

11. Організувати роз'яснення серед неповнолітніх, їхніх батьків шкідливості наркоманії та законодавства про боротьбу з нею.

Постійно

Правоохоронні органи, дирекція середньої школи, ПТУ, відділ народної освіти

12. Вивчити і виносити на розгляд засідання райвиконкому неповнолітніх питання про стан правоваховної роботи та боротьби з пияцтвом серед учнів середніх шкіл.

Термін Комісія в справах неповнолітніх, райвідділ освіти, райвідділ внутрішніх справ

13. Цілеспрямовано проводити виховну роботу з батьками, які зловживають спиртними напоями, не виконують своїх обов'язків щодо виховання дітей.

Вивчати стан умов виховання дітей в таких сім'ях. Результати розглянути на засіданні комісії.

Термін Районний відділ освіти, райвідділ внутрішніх справ, комісія в справах неповнолітніх

14. Проаналізувати діяльність і підвищити роль громадськості в перевихованні неповнолітніх. Практикувати заслуховування звітів громадських вихователів, шефів, наставників у трудових колективах на засіданні комісії в справах неповнолітніх. Активізувати діяльність рад сприяння сім'ї та школі, громадських інспекцій у справах неповнолітніх, батьківських комітетів з організації індивідуальної роботи з підлітками та їхніми батьками.

Постійно Профспілкові організації, райвідділ освіти, комісія та інспекція в справах неповнолітніх

15. Провести нараду з головами батьківських комітетів середніх шкіл міста, району, мікрорайону, селища з питань підняття ролі батьків у навчально-виховному процесі учнів.

Термін Райвідділ освіти, комісія в справах неповнолітніх

16. Забезпечити неухильне виконання заходів про опіку та піклування щодо сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, охорону їхніх прав та інтересів. Щорічно перевіряти умови проживання,

виховання таких дітей у сім'ях громадян. Результати обговорювати на засіданнях комісії в справах неповнолітніх, ради з опіки та піклування, заслуховувати звіти опікунів, керівників навчальних закладів з питань створення належних умов для виховання дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування.

Розглянути на засіданні комісії в справах неповнолітніх в порядку контролю хід виконання прийнятої ними відповідної постанови комісії з цього питання.

Термін Комісія в справах неповнолітніх,
постійна комісія з законності

17. Зосередити увагу на підвищенні ефективності правового виховання в загальноосвітніх школах, профтехучилищах, роль в цьому учнівських органів самоврядування.

Вивчити і винести на обговорення комісії в справах неповнолітніх питання:

Про стан правовиховної роботи та антиалкогольного виховання серед учнів середніх шкіл №, ПТУ.

Термін

Про стан правовиховної роботи та антиалкогольного виховання серед учнів ПТУ.

Термін Комісія та інспекція в справах
неповнолітніх

18. Здійснювати дієвий контроль за станом дотримання трудового законодавства серед працюючих підлітків.

Підготувати на розгляд засідання комісії питання:

про дотримання трудового законодавства серед підлітків на дослідно-експериментальному заводі, меблевій фабриці, цегельному заводі;

про дотримання трудового законодавства серед підлітків, що працюють у колективних сільськогосподарських підприємствах.

Термін Комісія в справах неповнолітніх,
прокуратура району

19. Активізувати виховну роботу з дітьми та підлітками за місцем проживання.

Вивчити і винести на розгляд комісії питання організації літ-

нього відпочинку дітей та підлітків за місцем проживання в місті, районі, мікрорайоні, селищі.

Термін Комісія в справах неповнолітніх,
райвно, райспорткомітет

Вести посаду вихователя з організації виховної роботи з дітьми працівників фабрики музичних інструментів.

Термін Адміністрація та ЖВБ фабрики

20. Проводити рейди-перевірки:

трудоулаштування випускників загальноосвітніх шкіл району;

"Урок" - щодо виявлення підлітків, які пропускають уроки без поважних причин;

умов виховання та життя дітей-сиріт і позбавлених батьківського піклування;

"Зайнятість" - щодо виявлення підлітків, які ніде не працюють та не навчаються.

Підсумки рейдів обговорити на засіданнях комісії в справах неповнолітніх, раді з народної освіти, раді з опіки та лікування.

За необхідністю Райвідділ освіти, комісія в
справах неповнолітніх

21. Систематично аналізувати стан організації роботи щодо виявлення та постановки та облік і проведення профілактичної роботи з батьками, які негативно впливають на дітей. Наслідки розглядати на засіданнях комісії в справах неповнолітніх.

Двічі на рік Комісія в справах неповнолітніх
та інспекція

П. ОРГАНІЗАЦІЯ ІНДИВІДУАЛЬНОЇ РОБОТИ З ПІДЛІТКАМИ

І. Постійно виявляти підлітків, схильних до правопорушень, батьків, які не виконують конституційних обов'язків з виховання дітей. Проводити з ними конкретну індивідуально-профілактичну роботу, використовуючи при цьому різноманітні форми і методи роботи і враховуючи психологічні особливості, нахили та інтереси.

Постійно Комісія, інспекція в справах не-
повнолітніх, райвідділ освіти,
виконкоми місцевих Рад, під-
приємства, організації

2. Залучати важких підлітків /для виховання/ до громадської роботи, в гуртки, секції за інтересами, табори праці та відпочинку.

Постійно Педагогічні колективи, позашкільні заклади

3. Суттєво поліпшити виховну роботу з працюючими, підняти рівень громадського нагляду за схильними до правопорушень. Домогтися того, щоб всі працюючі підлітки підвищували свою кваліфікацію, своєчасно одержували розряди. Контролювати навчання неповнолітніх у школі робітничої молоді.

Постійно Профспілкові організації, керівники організацій, підприємств

4. За кожним схильним до правопорушень підлітком закріплити громадських вихователів, шефів, заслуховувати їхні звіти про проведenu роботу в колективах, на засіданнях комісії в справах неповнолітніх.

Постійно Комісія, інспекція в справах неповнолітніх, профспілкові організації

5. Забезпечувати проведення постійної роботи педагогічних колективів шкіл, училища з виховання в учнів почуття громадського обов'язку перед суспільством і відповідальності за свою поведінку, вивчати соціально-психологічні особливості важких для виховання підлітків, вести щоденники педагогічних спостережень.

Щомісячно підводити підсумки виконання учнями правил поведінки для учнів у кожному класі, групі в цілому по навчальному закладі.

Постійно Районний відділ освіти, дирекції шкіл, училищ

6. Розгорнути профілактичну роботу з батьками, які не займають-ся вихованням дітей, негативно впливають на них. Практикувати звіти батьків на зборах трудових колективів, засіданнях комісії з питань виховання дітей у сім'ї.

Постійно Відділ внутрішніх справ, комісія в справах неповнолітніх, виконкоми місцевих Рад народних депутатів

7. З метою активізації громадськості в попередженні правопорушень серед підлітків та контролю за виконанням режиму дня школярами в позаурочний час створити батьківські патрулі.

Термін Райвно, райвідділ внутрішніх справ, комісія в справах неповнолітніх

8. Систематично перевіряти матеріально-побутові умови учнів, які стоять на обліку в органах внутрішніх справ, проживають у неблагополучних сім'ях для прийняття заходів з влаштування їх в школи-інтернати до початку навчального року.

Щорічно Райвідділ освіти, комісія, інспекція в справах неповнолітніх

Ш. ПРОПАГАНДА ПРАВОВИХ І ПЕДАГОГІЧНИХ ЗНАТЬ

1. Вести на сторінках районної газети рубрики: "Людина і закон"; "У колі сім'ї", "Тверезість - норма життя".

Постійно Редакція районної газети

2. Проводити місячники правової пропаганди.

Березень - квітень, Правоохоронні органи, вересень - жовтень райвідділ освіти

3. Організовувати в кінотеатрах і на сільських кіноустановках місячники і декади фільмів з морально-правової тематики. Перед сеансами проводити лекції, бесіди, юридичні консультації.

Постійно Правоохоронні органи, райкіномережа, культосвітні заклади

4. Продовжити роботу народних університетів, лекторів педагогічних правових знань, кінолекторіїв місцевих Рад народних депутатів за темами: "Людина і закон", "Патріот", "Право і життя".

Постійно Райкіномережа, відділ народної освіти

5. Систематично проводити бесіди на морально-етичні теми згідно з рекомендаціями Міністерства освіти та Міністерства юстиції України.

Постійно Керівники шкіл

6. Організувати: а/ бібліографічний огляд "Прапори і закони моєї Батьківщини".

І півріччя Райбібліотека

б/ виставку книг "Служба в рядах Збройних Сил України - закон і почесний обов'язок".

І-й квартал Райбібліотека

7. Проводити олімпіади правових знань серед учнів загально-освітніх шкіл і профтехучилищ.

Протягом року Райвідділ освіти, керівництво профтехучилища

ІУ. НАВЧАННЯ АКТИВУ, УЗАГАЛЬНЕННЯ ДОСВІДУ РОБОТИ ТА ВИДАННЯ МЕТОДИЧНИХ МАТЕРІАЛІВ

1. Періодично організувати вивчення основ педагогічних знань голів батьківських комітетів шкіл, інспекторів громадських інспекцій у справах неповнолітніх, голів рад сприяння сім'ї та школи, громадських вихователів.

Двічі на рік по п'ять занять Комісія в справах неповнолітніх, відділ внутрішніх справ, райвідділ освіти

2. Провести районний конкурс на кращу громадську інспекцію в справах неповнолітніх.

Січень - грудень Комісія в справах неповнолітніх, райвідділ освіти

3. Організувати роботу секцій вчителів курсів "Етика і психологія сімейного життя" та "Правознавство" під час серпневої конференції.

Серпень Районний відділ освіти

4. Випустити:

Буклет "Педагогічні і правові знання - всім батькам" /з досвіду роботи університету педагогічних і правових знань для батьків СШ № 1/.

II квартал Комісія в справах неповнолітніх пам'ятку з питань морально-гігієнічного виховання дітей, підлітків.

II квартал Районний комітет товариства Червоного хреста

5. Вивчити і узагальнити досвід роботи університету педагогічних і правових знань для батьків СШ № 2.

I квартал

О.М.Ситник

ОРГАНІЗАЦІЙНІ ТА ПРАВОВІ ОСНОВИ ПРОФІЛАКТИЧНОЇ РОБОТИ З НЕПОВНОЛІТНІМИ ПРАВОПОРУШНИКАМИ В УМОВАХ РИНКОВИХ ВІДНОСИН

Проблема пошуку шляхів підвищення ефективності профілактичної роботи з неповнолітніми правопорушниками набуває в останній час особливо гостру актуальність у зв'язку з тенденцією різкого зростання в країні злочинності в цілому і особливо серед неповнолітніх.

Доля злочинів неповнолітніх у загальній злочинності за останні 30 років виросла майже в 4,5 рази. В 1994 р. вона складала 13,3%. Нині неповнолітні чинять практично кожний шостий злочин, серед яких кожний десятий - хуліганство, кожний сьомий - крадіжка індивідуального і державного майна, приблизно п'ята частина усіх грабежів, розбійних нападів і зґвалтувань. Майже на 16% зросла судимість неповнолітніх.

¹ Тут і далі неповнолітні - це громадяни віком до 18 років, молоді - громадяни віком від 15 до 28 років /ст. 1 Закону України "Про сприяння соціальному становленню та розвитку молоді в Україні" від 5 лютого 1993 р./ . Поняття "діти", "підлітки" тощо не мають правових меж віку.

Згідно з даними МВС, у 1996 р. неповнолітні, які навчаються в школах і ПТУ та за їх участю скоєно всього 12 425 злочинів. Серед них 74 вбивства, 81 навмисне тяжке тілесне ушкодження, 104 зґвалтування, 338 розбійницьких нападів та пограбувань, 8 019 крадіжок державного, громадського та особистого майна громадян, 1 384 хуліганства тощо. У скоєнні злочинів брало участь 10,8% неповнолітніх від загальної кількості учнів.

Серед злочинців 10,8% становлять учні профтехучилищ і загальноосвітніх шкіл, 15,0% – працюючі підлітки і 28,3% тих, які ніде не працюють і не навчаються, 35–40% – учні, виключені зі спеціальних навчально-виховних закладів для дітей і підлітків, які потребують особливих умов виховання, які чинять правопорушення повторно. Слід також зазначити, що щорічно більш як 11 тис. дітей чинять суспільно небезпечні діяння до досягнення віку, з якого настає кримінальна відповідальність¹.

Злочинність неповнолітніх все більше набуває корисний і груповий характер. У минулому році групова злочинність серед підлітків зросла на 1,2%. У скоєнні таких злочинів брали участь 22,4 тис. підлітків, їх питома вага серед всіх неповнолітніх злочинців становить 68,8%. Найбільша кількість неповнолітніх, які брали участь у групових злочинах, зареєстрована в Дніпропетровській, Донецькій, Запорізькій, Луганській, Одеській, Харківській областях, Автономній Республіці Крим і м. Києві. Органами внутрішніх справ взято на облік 1,3 тис. угруповань підлітків асоціальної спрямованості, які систематично чинять крадіжки, хуліганські дії тощо. Наприклад, злочинна група з 12 неповнолітніх, до складу якої входило шість учнів СПТУ № 83 м. Первомайська Луганської області, протягом січня – травня 1993 р. скоїла 24 крадіжки з магазинів та їдалень міста.

Не повною мірою здійснюється контроль за поведінкою неповнолітніх, яких засуджено умовно, але з відстрочкою виконання вироку. Тільки в 1994 р. 689 таких неповнолітніх знову скоїли злочини.

Живильним середовищем для зростання злочинності неповнолітніх залишаються наркоманія і пияцтво. Тільки в органах внутрішніх справ зараз на обліку перебуває 1606 підлітків, які займаються немедичним

¹ Кримінальна відповідальність за найбільш поширені серед неповнолітніх злочини настає з 14 років, адміністративна відповідальність – з 16 років.

споживанням наркотиків, у тому числі 550 – з діагнозом "наркоманія", більш як 8 тис. неповнолітніх п'яничок. Проте, як встановлено соціологічними дослідженнями, на одного виявленого неповнолітнього, який вживає наркотичні засоби і психотропні речовини, припадає 10–12 невиявлених таких осіб. Тому їхня чисельність реально становить приблизно 17,3–20,7 тис. чол. Протягом останніх 5,5 років від немедичного вживання наркотиків померло 28 дітей. У 1994 р. у стані наркотичного збудження вчинили злочини 135 неповнолітніх. Що ж до алкогольного сп'яніння, то майже кожний шостий злочин коїться в такому стані. Пияцтво набуває поширення серед підлітків. Згідно з даними Інституту педагогіки АПН України у 17% учнів 5-х класів, 25% учнів 8-х класів і 56% учнів 11-х класів загальноосвітніх шкіл країни спостерігається схильність до вжиття алкоголю.

Серед соціальних, психолого-педагогічних та медико-біологічних чинників, які спричиняють протиправну поведінку неповнолітніх, особливе занепокоєння викликає остання група. Три чверті неповнолітніх – це діти з різними видами хронічних захворювань, відхиленнями у фізичному та психічному розвитку.

За даними наукових досліджень, від 15 до 20% дошкільнят мають хронічні захворювання і функціональні відхилення. За період навчання у школі число здорових дітей значно зменшується. Якщо хронічні захворювання і функціональні відхилення реєструються у кожного 3–4-го першокласника, то серед учнів 9-х класів – у кожного другого. Ті чи інші проблеми, пов'язані зі станом здоров'я при виборі професії, мають 40% школярів, 30–40% хлопчиків-допризовників мають захворювання, що не дозволяють призиватись на службу в армію, а в Києві – 50% випускників непридатні або частково непридатні до військової служби.

Негайного розв'язання потребує питання про неповнолітніх правопорушників, які мають психічні відхилення, адже їхня кількість зростає. Станом на 1 січня 1995 р. в інспекціях у справах неповнолітніх органів внутрішніх справ на обліку перебувало 896 таких підлітків, які вчинили серйозні правопорушення, але за станом здоров'я не могли бути направлені до спеціальних шкіл і спеціальних училищ органів освіти. Таких осіб нараховується в Запорізькій області 147, Донецькій – 106, Дніпропетровській – 99, Одеській – 56, Полтавській – 42, Луганській – 30, Херсонській – 25 та в м. Києві – 135.

Викликає тривогу те, що в структурі злочинності неповнолітніх виявляється стійка тенденція до зростання проявів правопорушень серед дівчат. У 1994 р. 2 287 таких осіб брали участь у скоєнні злочинів, що на 12,9% більше, ніж у 1993 р. Найбільше таких фактів у Дніпропетровській, Донецькій, Запорізькій, Рівненській, Луганській, Харківській областях та м. Києві. В Україні дівчатами скоєно 5,6%, а в деяких регіонах – до 10% усіх злочинів неповнолітніх.

Не розв'язаною залишається проблема працевлаштування неповнолітніх та молоді, в тому числі випускників професійно-технічних училищ і загальноосвітніх шкіл. У цілому їхня питома вага серед безробітних на території України становить 20-50%, при цьому значна частина з них бажає працювати тільки у комерційній галузі. Цей чинник значно впливає на зростання злочинності. У 1994 р. кількість неповнолітніх, що ніде не навчались і не працювали і які брали участь у скоєнні злочинів, зросла на 8,6% /з 8 543 до 9 252/, найбільше у Дніпропетровській, Київській, Миколаївській, Одеській, Рівненській, Хмельницькій областях. В органах внутрішніх справ перебуває на обліку 15,6 тис. підлітків, які не працюють і не навчаються і мають потяг до правопорушень, або на 14,4% більше, ніж у 1993 р.

Викликає стурбованість ситуація, що склалася у сфері сім'ї та шлюбу. Більше мільйона дітей виховується в неповних сім'ях. Кожна десята дитина народжується позашлюбно в матері віком до 30 років. Скорочується час спільного життя батьків і дітей /соціологи стверджують, що працююча матір витрачає в середньому 17 хв на добу на виховання дитини і 15 хв – на догляд за нею/. На обліку налічується більш як 22 тис. неблагополучних сімей, де спостерігається негативний вплив на виховання дітей. У 1994 р. 489 батьків обмежені в дієздатності, 246 направлені на лікування від алкоголізму, 1,2 тис. позбавлені батьківських прав, щодо 7,8 тис. батьків внесено офіційне попередження про недопущення антигромадянської поведінки, на 22,2 тис. – накладено штрафи.

Так, сьогодні кожний четвертий злочин скоюється неповнолітніми разом з дорослими, нерідко зі своїми батьками та родичами. Відсутність належного контролю за поведінкою неповнолітніх призводить до їхньої бездоглядності. Інспекціями у справах неповнолітніх органів внутрішніх справ у 1994 р. профілактовано 6,9 тис. дітей і підлітків, які систематично самовільно залишали сім'ї чи навчально-виховні установи, а в приймальниках-розподільниках для неповнолітніх

утримувалось за цей період 7,9 тис. таких підлітків. У цілому в 1994 р. в органи внутрішніх справ за різні правопорушення доставлено 105,7 тис. підлітків, у тому числі 27,3 тис. за порушення антиалкогольного законодавства. За станом на 1 січня 1995 р. на обліку в органах внутрішніх справ перебувало 72,7 тис. неповнолітніх.

Серйозне занепокоєння викликає різке зниження культурної інфраструктури, що створювалася в Україні десятиріччями. Це створює падіння інтересу дітей та підлітків до книги, мистецтва, культурних цінностей. Водночас посилюється негативна сторона в діяльності засобів масової інформації, видань, що пропагують насильство, секс, жорстокість та містицизм. Серед підлітків дедалючого поширення набуває нігілізм, інфантилізм, негативізм.

Злочинність серед неповнолітніх має свою специфіку, яка в першу чергу обумовлена особливостями їхнього вікового, фізичного і психічного розвитку, незавершеністю їхнього морального становлення, соціальною і правовою незрілістю та рядом інших причин.

Зокрема, аналіз ситуації, що склалася, показує, що причини протиправної поведінки підлітків тісно пов'язані з сьогоденною соціально-економічною нестабільністю у суспільстві, конкретною ситуацією і умовами виховання в сім'ї, недоліками в організації навчально-виховного процесу в навчальних закладах, поганою організацією праці на виробництві, неблагополучним побутовим оточенням, негативним впливом антигромадських формувань. В організації дозвілля дітей та підлітків громадські організації залишаються на низькому рівні, а також у вихованні в них поваги до закону і загальноприйнятих правил поведінки у суспільстві.

Соціальний статус, права та обов'язок 13,2 млн неповнолітніх в Україні, їхня відповідальність за скоєння різних правопорушень, у тому числі найбільш серйозних злочинів, визначені у різних галузях права: сімейному, цивільному, трудовому, адміністративному, кримінальному, кримінально-процесуальному кодексах та ряді інших нормативних актів.

У структурі Міністерства внутрішніх справ діють кримінальна міліція у справах неповнолітніх і приймальники-розподільники для неповнолітніх.

Зараз ці підрозділи діють на підставі Тимчасової інструкції про організацію роботи кримінальної міліції у справах неповнолітніх міськрайлінорганів внутрішніх справ і Тимчасового положення про

приймальники-розподільники для неповнолітніх органів внутрішніх справ введених наказом Міністерства внутрішніх справ у червні 1992 р.

Порядок утримання неповнолітніх правопорушників у спеціальних навчально-виховних закладах організується на основі Положення про спеціальну загальноосвітню школу для дітей і підлітків, які потребують особливих умов виховання, і Положення про спеціальне професійне училище для підлітків, які потребують особливих умов виховання, затверджених Кабінетом Міністрів України. Засуджені до позбавлення волі неповнолітні злочинці утримуються у виховно-трудовах колоніях системи з виконання покарань Міністерства внутрішніх справ на підставі відповідних статей Кримінального та Виправно-трудового кодексів України.

Водночас уявляється, що державна політика відносно дітей та підлітків на даному етапі розбудови України чи найменше забезпечена дієвими /матеріальними, правовими, соціальними і моральними/ механізмами її реалізації.

Сьогодні можна констатувати, що практично розпалась система правового навчання і виховання, роботи за місцем проживання дітей та підлітків, у більшості регіонів практично припинили свою роботу громадські вихователі, велика кількість приміщень дитячих закладів передана комерційним структурам, незадовільно організовано науково-методичне забезпечення цих проблем, не створена система підготовки та перепідготовки кадрів для організації виховної роботи з неповнолітніми.

Не можна ані на хвилину забувати, що неповнолітні – це особливе питання для держави, це майбутнє народу; воно вимагає пріоритетності. Тому в сучасних умовах роль державних органів, які займаються вихованням неповнолітніх, повинна неупинно зростати, оскільки тільки держава може визначити соціальний статус неповнолітніх у суспільстві, забезпечити особистості підлітка можливість для всебічного розвитку, підвищення його загально-культурного і професійного рівня.

Держава має створити такі умови життя неповнолітніх, щоб звести до мінімуму примусові заходи щодо них і разом з тим забезпечити справедливе, гуманне ставлення до підлітка, який порушує вимоги закону.

Слід зазначити, що саме зараз настав час, коли принципово повинні змінюватись наші підходи до організації роботи з неповнолітні-

ми: від заходів адміністративно-правового впливу, що було домінуючим у попередні роки, необхідно, не відмовляючись повністю від цих заходів, перейти до переважного надання комплексної соціально-педагогічної допомоги всіма державними виховно-профілактичними інститутами в роботі з важкими підлітками та неблагополучними сім'ями. Головним у змісті й організації цієї роботи має стати розумне залучення неповнолітніх до безпосередньої позитивної участі в житті суспільства з тим, щоб вони набували соціального досвіду, засвоювали моральні норми, загальнолюдські і загальногромадські цінності.

З метою захисту прав дітей і реалізації ефективною профілактичної роботи та приведення чинного законодавства до міжнародних норм права і відповідно до Конвенції ООН "Про права дитини" в Україні підготовлено і прийнято Верховною Радою України Закон "Про органи і служби у справах неповнолітніх та спеціальні установи для неповнолітніх", який передбачає для координації зусиль центральних і місцевих органів державної виконавчої влади щодо соціального захисту дітей та підлітків, запобігання правопорушенням серед неповнолітніх створити служби у справах неповнолітніх, на які покладатиметься:

розроблення і здійснення самостійно або разом з відповідними державними органами, органами місцевого та регіонального самоврядування, підприємствами, установами і організаціями, незалежно від форм власності, громадськими організаціями заходів щодо забезпечення прав, свобод і законних інтересів неповнолітніх, попередження вчинення ними правопорушень та контролю за виконанням цих заходів;

координація зусиль органів державної виконавчої влади, органів місцевого та регіонального самоврядування, підприємств, установ і організацій, незалежно від форм власності, у розв'язанні питань соціального захисту неповнолітніх та організації роботи щодо запобігання бездоглядності та правопорушенням серед них;

організація контролю за умовами утримання і вихованням неповнолітніх у спеціальних установах для неповнолітніх, виховною роботою в навчально-виховних та позашкільних закладах, за місцем проживання, а також за дотриманням законодавства про працю неповнолітніх на підприємствах, в установах, організаціях, незалежно від форм власності;

здійснення державної статистики щодо неповнолітніх відповідно до законодавства України та міжнародних стандартів;

надання практичної та методичної допомоги, консультацій органам

державної виконавчої влади, органам місцевого та регіонального самоврядування, підприємствам, установам і організаціям, незалежно від форм власності, громадським організаціям, громадянам з питань соціального захисту і профілактики правопорушень неповнолітніх.

Передбачається, що служби у справах неповнолітніх уряду Автономної Республіки Крим, обласних, Київської та Севастопольської міських, районних, районних у містах Рад народних депутатів формуватимуться зі складу відповідних штатних працівників комісій у справах неповнолітніх, органів освіти, що займаються питаннями усиновлення і опіки неповнолітніх, працівників місцевих служб зайнятості, інспекцій у справах неповнолітніх тощо.

Законом передбачається, що всі життєві проблеми неповнолітніх, які вимагають втручання держави, повинні розв'язуватися не в різних державних установах, як це існує сьогодні, а в єдиному органі - службі у справах неповнолітніх. Це дозволить ліквідувати паралелізм, дублювання, які сьогодні спостерігаються в роботі організацій і відомств, що займаються роботою з дітьми та підлітками.

Кримінальна міліція у справах неповнолітніх повинна організувати роботу щодо профілактики правопорушень боротьби із правопорушеннями серед підлітків, проведення оперативно-розшукових та профілактичних заходів, розслідування кримінальних справ про злочини, що їх скоїли неповнолітні.

Захищати права неповнолітніх, розглядати справи про вчинені ними злочини та інші правопорушення, застосовувати передбачені законом кримінальні покарання, заходи адміністративного стягнення, виховні заходи примусового характеру мають спеціально уповноважені на це судді або склад суддів. При судах планується створити інститут судових вихователів для здійснення контролю за виконанням рішень суду як неповнолітніми, так і державними, громадськими організаціями, а також окремими громадянами.

Цим же Законом передбачається мати в Україні приймальники-розподільники для неповнолітніх, в яких будуть тимчасово утримуватись не всі категорії підлітків у віці 11-18 років, які там перебувають зараз, а лише ті, які вчинили суспільно небезпечні дії до досягнення віку, з якого за такі діяння особи підлягають кримінальній відповідальності, якщо є потреба негайно ізолювати їх /за постановою органу дізнання, слідчого, санкціонованою прокурором або за постановою суду/; які згідно з рішенням суду направляються до спеціальних

установ для неповнолітніх; які самовільно залишили спеціальний навчально-виховний заклад, де вони перебували.

Для неповнолітніх, які вчинили злочин у віці до 18 років або суспільно небезпечне діяння до виповнення віку, з якого настає кримінальна відповідальність, створюються загальноосвітні школи та професійні училища соціальної реабілітації, в які вони будуть поміщатися за рішеннями суду.

Для лікування і психічної корекції від алкоголізму, наркоманії, токсикоманії будуть створюватися центри медико-соціальної реабілітації.

Алкоголізм, наркоманія, психічні відхилення у неповнолітніх - це перш за все медична проблема, і держава має взяти на себе організацію центрів медико-соціальної реабілітації неповнолітніх, основне завдання яких - організація лікування /з обов'язковою організацією навчально-виховного процесу/ неповнолітніх від алкоголізму, наркоманії.

Законом пропонується також створити новий інститут - притулки для надання термінової допомоги та тимчасового розміщення в них неповнолітніх віком від 3 до 18 років, що заблукали, були підкинуті, лишилися без батьківської опіки, попали в екстремальну ситуацію тощо. Ці притулки для неповнолітніх планується створити в першу чергу в обласних центрах, містах Києві та Севастополі, у великих промислових містах.

Залишається інститут виховно-трудової колонії, в якій виконуються вироки суддів щодо позбавлення волі неповнолітніх за вчинені злочини.

Передбачено, що правозахисною та профілактичною діяльністю серед неповнолітніх мають займатися також всі інші органи державного управління, підприємства, установи та організації поряд із своєю основною діяльністю.

Уявляється, що Закон забезпечить подальшу демократизацію і гуманізацію законодавства в цій галузі, чітко визначить, хто і як буде захищати права неповнолітніх у нашому суспільстві, на далі гарантували їхній захист від усіх форм фізичних і психічних репресій, від поганого з ними поводження у сім'ї, навчально-виховному закладі, на робочому місці, за місцем проживання, в спеціальних установах, у суспільстві в цілому. Реалізація цього Закону сприятиме також виявленню й усуненню причин та умов, що спричиняють вчинення неповноліт-

ними правопорушень, а також відповідатиме міжнародним вимогам у цьому питанні.

У комплексі практичних заходів щодо боротьби з антигромадськими проявами у дитячому та молодіжному середовищі особливе і першочергове значення набуває також правове навчання і виховання підлітків та молоді. Адже зараз ми будуюмо нову демократичну правову державу, де, природно, змінюється і чинне законодавство щодо прав і обов'язків підлітка, юнака чи дівчини перед державою, суспільством і особистістю. А тому необхідно розробити чітку систему правового навчання і виховання підростаючого покоління, формування його правової свідомості і культури. Знання нових законів, своїх прав і обов'язків підлітками, юнаками і дівчатами, допоможе подолати негативні тенденції сьогодення і це також значно допоможе поліпшити ранню профілактику, зменшити рецидивну злочинність, більш ефективно використовувати чинне законодавство у боротьбі з антигромадськими проявами серед дітей та молоді.

Дещо в цьому плані вже зроблено, зокрема, почала виходити юридична бібліотека "Молодь і закон", у навчально-виховних закладах збільшена кількість годин на викладання правознавства, розширена мережа факультетів, курсів морально-етичної та правової спрямованості, розроблена концепція змісту стандартів правової освіти різних рівнів.

Передбачається запровадження залежно від категорії неповнолітніх таких основних форм їхнього правового навчання та виховання:

для вихованців дошкільних закладів – організація дитячих ігор і ситуацій морального і правового напрямку, створення ігрових соціально-побутових проблемних ситуацій, використання наочності правового характеру;

для учнів і студентів – вивчення правових дисциплін у загальноосвітніх школах, професійно-технічних училищах, вищих навчальних закладах, а також позакласне, позааудиторне правове виховання, участь в олімпіадах правових знань;

для працюючих підлітків, а також тих, які тимчасово не працюють, – вивчення права в школах правових знань, одержання юридичних консультацій при центрах соціальної служби для молоді, правове навчання за місцем проживання шляхом організації зустрічей з працівниками правоохоронних органів, читання лекцій, проведення бесід, вечорів запитань та відповідей, лекторіїв і кінолекторіїв.

ПРОФІЛАКТИКА ПРАВОПОРУШЕНЬ СЕРЕД УЧНІВСЬКОЇ МОЛОДІ

Поняття та основні напрями профілактики правопорушень серед неповнолітніх

Кризові явища, що супроводжують період становлення державності України, негативно позначаються на суспільному житті всього населення країни. Особливо хворобливо на соціальні зміни реагує молодь. Втрата соціальних орієнтирів, ідеологічний вакуум, незв'язані державою потенційні можливості, з одного боку, і невизначеність у майбутньому, почуття стану покинутих напризволяще, самотності і безвихідності – з іншого, в сукупності приготують значну частину молоді, в тому числі учнівської, на шлях правопорушень.

Спроби держави в основному законодавчими засобами розв'язати проблеми молоді, забезпечити соціальний захист, охорону прав і інтересів неповнолітніх, зменшити ступінь криміналізації молодіжного середовища без забезпечення стабільності соціально-економічної основи, цілеспрямованих профілактичних заходів не дали позитивних результатів. Суто соціальна спрямованість програми боротьби зі злочинністю неповнолітніх, розрізненість прийнятих правових актів, що лише регулюють окремі аспекти цієї боротьби, становлення системи правоохоронних органів і переорієнтація їхньої діяльності, пов'язаної з вимогами сучасних умов тощо створює сприятливу підставу до поширення масштабу злочинності як загальної, так і серед неповнолітніх.

Загальновідомий кристам вислів про те, що мудрий законодавець не допустить вчинення злочину, щоб не бути змушеним карати за нього. За такої обставини особливого значення набуває профілактика серед неповнолітніх.

У правовому вихованні велика роль належить правовій інформованості – знанню основних правових понять. Так, термін "правопорушення" в даному випадку застосовується в широкому розумінні слова і об'єднує поняття як злочину, тобто діяння передбаченого кримінальним кодексом України, так і саме правопорушення, відповідальність за яке настає в адміністративному порядку.

Поняття злочину міститься в ст. 7 ККУ, згідно з якою злочиним визначається передбачене кримінальним законом суспільно небезпечне діяння /дія або бездіяльність/, що посягає на суспільний лад України, її політичну і економічну систему, державну, громадську і особисту власність, особу, політичні, трудові, майнові та інші права і свободи громадян, а також інше суспільно небезпечне діяння, яке посягає на громадський правопорядок. Натомість адміністративним правопорушенням визначається посягання на державний і громадський порядок, державну власність, права і свободи громадян, на встановлений порядок управління, винна /навмисна або необережна/ дія чи бездіяльність, за яке законодавством передбачена адміністративна відповідальність /ст. 9 Кодексу України про адміністративні правопорушення/.

Пояснюючи учням зміст ст. 9, треба зазначити, що відмінність між двома вказаними поняттями полягає насамперед у більшій суспільній небезпечності злочинів, ніж адміністративних правопорушень. Покарання за скоєння злочину має право виносити тільки суд, який своє рішення закріплює вироком. Щодо осіб, які вчинили адміністративне правопорушення, застосовується захід адміністративного впливу - адміністративне стягнення, яке може накладатись не тільки народними судами, а і відповідними адміністративними комісіями, комісіями у справах неповнолітніх, органами внутрішніх справ та іншими органами, службовими особами, уповноваженими на те Кодексом України про адміністративні правопорушення. При винесенні судом вироку, особа, винна у скоєнні злочину, несе покарання і визнається злочинцем, чого немає при адміністративній відповідальності.

Таким чином, виходячи із загального поняття правопорушення, учні мають засвоїти, що як злочини, так і адміністративні правопорушення в даному випадку об'єднуються загальним поняттям "правопорушення". В широкому розумінні до них належать також дисциплінарні і цивільно-правові делікти.

Роз'яснюючи поняття злочинності, вчитель прає звертає увагу учнів на те, що сукупність проблем, пов'язаних із злочинністю, поняттям і характеристиками, особою злочинця, причинами і умовами вчинення злочинів і попередженням /профілактикою/ злочинів розглядає наука кримінологія. Одним з ключових понять цієї науки є поняття "профілактичні злочини". Поняття профілактики походить від грецького слова "профілактікос" - запобіжний¹. Отже, профілактика - це су-

¹ Словник іншомовних слів. - К.; 1977. - С. 556.

купність запобігливих заходів, у тому числі і у галузі боротьби зі злочинністю. Близьким за значенням до профілактики є поняття "попередження" злочинів, що трактується як попередити, тобто прийнятими заходами відверти, випередити, зробити що-небудь раніше, ніж щось відбудеться. В даному випадку можна говорити про ідентичність цих двох понять.

Загальноприйняте в кримінології визначення поняття профілактики злочинів формулюється як специфічна діяльність державних органів і громадських організацій, посадових осіб і окремих громадян з виявлення, усунення або нейтралізації причин злочинності і окремих їх проявів, а також умов, що сприяють їх скоєнню. Кримінологія вивчає також і так звані фонові явища: алкоголізм, наркоманію, токсикоманію, проституцію тощо, які значною мірою перемагають разом із злочинними проявами.

Розглянувши поняття дає змогу вчителю визначити основні, найбільш характерні риси процесу профілактики злочинів та інших правопорушень. Насамперед, слід відзначити, що профілактика правопорушень - це обумовлений соціальний процес. Його соціальний характер зумовлюється тим, що він здійснюється державними органами і громадськими об'єднаннями, посадовими особами і громадянами, тобто суб'єктами, що є учасниками соціальних відносин, які ними створюються, реалізуються і припиняються. Отже, вказані суб'єкти є носіями і творцями цих відносин і мають безпосередню можливість на них впливати.

Відзначаючи специфічну рису профілактики правопорушень, слід підвести учнів до того, що це є сукупність засобів, які застосовуються названими суб'єктами в цілях усунення причин, що зумовлюють злочинність. Різноманітність її причин і необхідність застосування відповідних таких самих різноманітних заходів визначають їх широту, об'єм і змістовну різницю.

Характерною особливістю профілактики злочинності є взаємозв'язок застосованих для усунення причин злочинності заходів. Застосування комплексу заходів є обов'язковою умовою ефективності попередження правопорушень, а отже, і одним з основних її ознак.

На основі даних кримінологічного аналізу злочинності, даному в передмові, можна визначити основний напрям діяльності суб'єктів профілактики відносно об'єктів профілактичного впливу.

Слід зазначити, що діючі нормативні акти більш детально, ніж

це подано в статистичних звітах, диференціюють неповнолітніх правопорушників, ступеню суспільної небезпеки скоєного ними. Так, згідно з "Тимчасовою інструкцією про організацію роботи інспекції в справах неповнолітніх органів внутрішніх справ" /1992 р./, інспектори у справах неповнолітніх зобов'язані проводити профілактичну роботу серед підлітків, звільнених з місць позбавлення волі; засуджених, відносно яких виконання вироку до позбавлення волі відстрочено; засуджених умовно або до мір покарання, не пов'язаних з позбавленням волі; таких, що скоїли злочини, але звільнені від кримінальної відповідальності у зв'язку зі застосуванням заходів громадського впливу або внаслідок акту амністії, а також здійснивших суспільно небезпечні дії до досягнення віку кримінальної відповідальності; тих, що звільнили зі спеціальних навчально-виховних закладів; що зробили правопорушення, за яке передбачені заходи громадського або адміністративного впливу; тих, що систематично вживає спиртні напої, або допускають немедичне вживання наркотичних та дурманючих засобів; які систематично самовільно залишають сім'ю у віці до 16 років або спеціальні навчально-виховні заклади; що обвинувачуються у скоєнні злочинів і не взяті під варту в період попереднього слідства; серед батьків і осіб, які їх замінують і злісно не виконують обов'язки з виховання дітей і своєю антигромадською поведінкою сприяють чиненню ними правопорушень.

Майже аналогічний перелік категорій неповнолітніх правопорушників, які підлягають профілактично-виховному впливу, міститься в ст. 13 Положення про комісії в справах неповнолітніх України¹.

Злочинність, як соціальне явище, перебуває в постійній зміні компонентів, які її характеризують, що пояснюється безпосередньою мінливістю соціально-економічних і соціально-психологічних процесів, які відбуваються в суспільстві. Природно, що якогось одного універсального заходу впливу на злочинність не існує. Різноманітність проявів злочинності потребує і застосування різноманітних профілактичних заходів, напрямів, методів.

Серед напрямів профілактичної діяльності в кримінологічній літературі розрізняються такі: соціальна, загальна, індивідуальна та рання профілактика правопорушень.

¹ Див.: Законодавство об охороне дитинства // Сб. нормативних актів. - К.: Рад. шк., 1982.

Соціальна профілактика правопорушень займає особливе місце серед визначених напрямів. Кримінологи розглядають цю діяльність як обумовлену сферу соціального регулювання поведінки людей¹, управління соціальними процесами² або як соціальний процес, який зменшує, обмежує, ліквідує явище, що породжує злочинність, процес, забезпечений всією сукупністю заходів, спрямованих на розвиток і становлення³ державності. Це повною мірою належить до профілактики як злочинності, так і правопорушень.

Справді, різносторонні заходи, наприклад, з поліпшення умов організації навчання чи праці, побутових умов чи організації дозвілля або відпочинку та інші, мають безпосередній зв'язок з профілактикою правопорушень. Проте, не тільки окрема сторона соціальної, господарської чи виховної діяльності має профілактичне значення, а саме така організація "економіки, політики, ідеології культури, побуту та ін., яка забезпечує усунення чи придушення негативних сторін суспільного життя, які здатні проявитись як причини і умови, що живлять злочинність"⁴. У своїй сукупності такі засоби профілактики правопорушень і розглядаються як соціальна профілактика.

Загальносоціальний рівень означає систему заходів, що застосовуються в масштабах держави в цілому. Характерна ознака загальносоціальної профілактики - її спрямованість на найбільш загальні негативні явища і процеси існуючої об'єктивності, усунення яких є необхідною умовою соціально-економічного розвитку.

Соціальна профілактика являє собою всебічний розвиток тих чинників суспільства, які спеціально не спрямовані на усунення причин злочинності, але сприяють розв'язанню цієї задачі шляхом створення позитивних умов, що виключають або принаймні знижують ступінь дії криміногенних чинників.

¹ Див.: Шляпников А.С. К вопросу о классификации мер предупреждения преступности // Вопросы борьбы с преступностью. - Вып. 17. - С. 5.

² Сахаров А.Б. Социальная система предупреждения преступлений // Сов. гос. и право. - 1972. - № 12. - С. 66.

³ Там же. Жулинский А.Э. Специальное предупреждение преступлений в СССР. - С. 6.

⁴ Сахаров А.Б. Правовое обеспечение предупреждения преступлений // Сов. гос. и право. - 1975. - № 11. - С. 82.

Таким чином, підводять учнів до розуміння того, що до сфери соціальної профілактики належать широкі мережі економічних, політичних, ідеологічних, культурних та інших суспільних заходів, що спрямовані на виконання задач державного будівництва і одночасно сприяють усуненню причин і умов правопорушень. Загальною ознакою соціальної профілактики злочинності є, таким чином, побічний, опосередковий вплив на криміногенне середовище.

Що стосується навчальних закладів, то найбільш реальний внесок у соціальну профілактику правопорушень з їх боку можна реалізувати шляхом подання пропозицій та рекомендацій в плани соціального та економічного розвитку районів з питань удосконалення організації дозвілля і відпочинку молоді, проведення культурно-виховних міроприємств, у тому числі правового виховання, надання матеріальної допомоги для всебічного фізичного і духовного розвитку, удосконалення системи органів, які спеціально займаються виховною роботою серед молоді; розширення мережі культурно-освітніх закладів; вироблення заходів із залучення молоді і неповнолітніх до навчання, суспільно-корисної праці; удосконалення форм і методів виховної роботи з підлітками за місцем проживання тощо¹. Звичайно, необхідна діяльна участь навчальних закладів у всіх цих заходах.

Важливо також мати на увазі, що соціальна профілактика правопорушень обіймає собою як загальні, так й індивідуальні заходи виховної та організаційної роботи. Загально-профілактичне значення має, наприклад, інститут громадських вихователів, який своєю метою ставить виховання свідомого відношення підлітків до навчання і праці, викоринення в них шкідливих та аморальних звичок і уявлень, прищеплення їм почуття відповідальності перед колективом, суспільством і державою. Виховання цих якостей "витісняє" вплив антисоціальних поглядів і антигромадських прикладів поведінки, сприяє моральній стійкості молоді.

Загальний термін "профілактика правопорушень" є родовим поняттям і слугує основою для цілого ряду похідних понять, зумовлених специфікою їх застосування. Такими є загальна профілактика, індивідуальна профілактика, рання профілактика, кожна з яких являє окремих напрям профілактичної діяльності. Тут необхідно підкреслити діалектичну єдність цих видів профілактики, їх взаємопроникливість і взає-

¹ Див.: Криминология: Учебник. - М.; 1976. - С. 207.

мообумовленість. Ця єдність проявляється передусім у наявності загальних цілей і кінцевих результатів такої діяльності. Як правильно зазначає Г.А.Аванесов, вся профілактична робота спрямована в кінцевому підсумку на "усунення причин злочинності, умов і обставин, що сприяють їх скоєнню, виявлення осіб, від яких можна чекати скоєння злочинів, впливу на них за допомогою засобів переконання і примусу"¹.

Загальна профілактика - це виявлення і усунення об'єктивних /зовнішніх/ причин, які породжують злочини і умови, що сприяють їх скоєнню, а також обставин, що сприяють досягненню злочинного результату².

Відмінність загальної профілактики від соціальної полягає в тому, що заходи загальної профілактики безпосередньо спрямовані на усунення причин і умов, з якими пов'язано чинення різного роду злочинів³.

Організація спеціально-криминологічних заходів спирається на довгострокові цільові програми боротьби зі злочинністю. Наприклад, заходи щодо боротьби зі злочинністю базуються на постанові Верховної Ради України від 25 червня 1993 р. "Про державну програму боротьби зі злочинністю"⁴, яка обіймає комплекс організаційних, правових, профілактичних, соціальних, кадрових, фінансових та інших заходів. У цьому ж ряду можна назвати і Закон України "Про організаційно-правові основи боротьби з організованою злочинністю", прийнятий Верховною Радою України 30 червня 1993 р.⁵

Безпосередню участь навчальних закладів у виробленні і здійсненні заходів загальної профілактики можна проілюструвати таким прикладом. Згідно з п. 2 розд. II Постанови "Про державну програму

¹ Див.: Аванесов Г.А. Криминология. Прогностика. Управление. - Горький, 1975. - С. 107.

² Див.: Ахмедов А.А. Основные направления общей профилактики преступлений в деятельности профилактических служб. - Ташкент, 1982.

³ Див.: Теоретические основы предупреждения преступности. - М.: Юр. лит-ра, 1977. - С. 38.

⁴ Див.: Голос України. - 1993. - 30 липня.

⁵ Див.: Робітнича газета. - 1993. - 12 серпня.

боротьби зі злочинністю"; передбачено розробку в кожному місті і районі комплексного плану профілактики правопорушень. Внесення до відповідних комісій Рад конкретних пропозицій з питань, скажімо, організації заходів з попередження серед підлітків пияцтва чи немедичного вживання наркотиків було б суттєвим внеском до зниження вказаних криміногенних факторів.

У структурі загальної профілактики розрізняють додаткові напрямки профілактичної діяльності, до яких належать: безпосередні заходи щодо виявлення і усунення причин правопорушень і умов, що сприяють їх здійсненню; подання допомоги в організації роботи громадським об'єднанням, що реалізують таку діяльність, а також участь в їх роботі; проведення правової пропаганди; організація і проведення цільових рейдів, комплексних операцій та ін.

Натомість, предметом індивідуальної профілактики є "безпосередні /або суб'єктивні/ причини злочинності і умови, що сприяють їх скоєнню, пов'язані з конкретною особою"¹. Індивідуальна профілактика правопорушень – це цілеспрямований процес перевиховання, який полягає в тому, що особи, на яких спрямований профілактичний вплив самостійно або за допомогою вихователів, виробляють у собі правильні погляди і переконання, оволодівають навичками соціально-позитивної поведінки, змінюючи таким чином негативні інтереси і нахили на позитивні. Підставою для індивідуального профілактичного втручання є сукупність даних про особу, особливості її поведінки, характер, погляди, звички, ставлення до оточуючого тощо.

З іншого боку, індивідуальна профілактика спрямована на усунення неблагойдійного впливу безпосереднього оточуючого середовища на конкретну особу. При цьому слід мати на увазі, що виникнення антигромадських поглядів з наступним переростанням їх в антигромадську поведінку може припинитись і без безпосереднього впливу на особу з боку суб'єктів профілактики. Нормалізація сімейних стосунків, роз'яснення і усунення недоліків у вихованні дітей, психологічна допомога у розв'язанні конфліктних питань, позитивний вплив оточуючого середовища чи якогось особистого прикладу поведінки можуть переорієнтувати погляди й інтереси особи, усунути загрозу скоєння суспільно небезпечних дій. Отже, для попередження правопорушення

¹ Декарь А.Г. Профілактика преступлений. – М.; 1972. – С. 81.

важливо, щоб заходи профілактичного впливу були спрямовані не тільки на особу, але й на її безпосереднє оточуюче середовище.

У структурі індивідуальної профілактики правопорушень розрізняють такі організаційні елементи:

1/ прийняття передбачених законом заходів зі своєчасного виявлення неповнолітніх, схильних до скоєння правопорушень, осіб, що негативно на них впливають;

2/ виявлення вікових і психологічних особливостей неповнолітніх осіб в цілях недопущення прояву негативної поведінки;

3/ розробка програми індивідуального, виховно-профілактичного впливу на правопорушника;

4/ організація безперервного контролю за способом життя і поведінки підлітка, реагування на "зриви" і заохочення позитивних зрушень¹.

Однією з суттєвих рис системи профілактики є загальна спеціалізація суб'єктів профілактики. Проте органи, що виконують роботу, пов'язану з навчанням і вихованням, одночасно виконують і функції в галузі профілактики правопорушень /школи, профтехучилища, технікуми/. В таких випадках завдання профілактики правопорушень вирішуються ними поряд із загальновиховними заходами. Так, школа, вживаючи заходи щодо попередження другорічництва і виконуючи функції виховання, водночас сприяє запобіганню прояві залишення школи, сім'ї, бродяжництва, інших правопорушень серед вказаних осіб. Таку діяльність у кримінології прийнято називати ранньою профілактикою правопорушень.

У кримінологічній літературі рання профілактична діяльність визначається як сукупність заходів державних органів і громадських об'єднань: а/ з оздоровлення умов життя і виховання неповнолітніх у випадках, коли ситуація загрожує їх нормальному розвитку; б/ з припинення і усунення дії джерел антигромадського впливу на неповнолітніх; в/ з впливу на неповнолітніх, які допускають відхилення в поведінці з тим, щоб не дати можливості закріпитися антигромадським поглядам, звичкам².

¹ Ветров Н.И. Профілактика правонарушений среди молодежи. – М.: Юр. лит.-рв. 1980. – С. 150.

² Див.: Устинова В.В. Ранняя профилактика преступлений несовершеннолетних // Проблемы ранней профилактики правонарушений несовершеннолетних. – М.; 1978. – С. 3-15.

З наведеного неважко помітити безпосередній зв'язок ранньої профілактики із системою загального виховання неповнолітніх. Відмінність між цими напрямками роботи полягає в тому, що загально-виховна робота охоплює весь контингент осіб, на яких спрямований її вплив, тоді як діяльність з ранньої профілактики має своїх безпосередніх адресатів: підлітків, що оточені антигромадським впливом безпосереднього середовища і відрізняються серед однолітків соціально-негативною поведінкою.

Суттєвою відзнакою застосування мір ранньої профілактики є те, що вони застосовуються на такому етапі становлення негативної поведінки особи, яка максимально віддалена від злочину і мінімально – від джерел, які можуть породити таку форму поведінки, що відхиляється від загальноприйнятих норм.

Суб'єкти профілактики правопорушень неповнолітніх.

Основні форми і методи профілактики правопорушень

У самому загальному визначенні, суб'єкт – це носій функціональних прав і обов'язків, який реалізує визначене коло задач для досягнення кінцевої мети, володіє визначеною компетенцією в такій діяльності. Суб'єктами профілактики правопорушень слід вважати державні органи і громадські організації, посадових осіб і окремих громадян, які цілеспрямовано здійснюють на різних рівнях і в різних масштабах заходи з виявлення і усунення причин і умов, що сприяють скоєнню правопорушень.

У структурі суб'єктів профілактичної діяльності розрізняють такі, для яких: а/ профілактична функція є головною; б/ профілактична функція – одна з напрямів боротьби із злочинністю і правопорушеннями; в/ профілактична функція – одна в рамках виховної, господарської та інших функцій; г/ профілактична робота пов'язана з виконанням вимог владних структур з усунення причин і умов, що сприяють скоєнню правопорушень.

Сукупність суб'єктів попереджувальної діяльності функціонує на спеціально-кримінологічному рівні залежно від напрямів профілактичної діяльності, кола її суб'єктів і території. Розрізняючись за конкретними завданнями, об'ємам/масштабам/, рівнем і формами діяльно-

сті, всі суб'єкти профілактичної діяльності органічно, функціонально і причинно взаємозв'язані. Їх об'єднують загальна мета, взаємозв'язок нормативно закріплених функцій, правова база, координація і загальне планування.

Виходячи із сформованої діючої структури суб'єктів профілактики правопорушень, виділяють такі групи суб'єктів профілактичної діяльності: Ради народних депутатів усіх рівнів, їх виконкоми і відповідні комісії, які забезпечують політичне керівництво всією профілактичною роботою, слідкують за дотриманням законів органами охорони правопорядку, приймають необхідні нормативні документи з питань регулювання профілактичної діяльності; правоохоронні органи /органи прокуратури, суду, міліції, юстиції, арбітражу, комісії в справах неповнолітніх та ін./, які реалізують на основі своїх повноважень широкий спектр заходів профілактичного характеру; органи управління, які виконують профілактичну функцію в межах своєї компетенції; громадські організації, об'єднання, які виступають суб'єктами соціальної профілактики; трудові і учбові колективи, які виконують суто цільові профілактичні функції; окремі громадяни, що на добровільних громадських засадах виступають як самостійні суб'єкти виховно-профілактичної роботи.

Неважко помітити, що навчальні заклади Міністерства освіти належать до групи суб'єктів, які профілактичну роботу виконують поряд з основною діяльністю, особливістю якої в даному випадку постає поєднання виховного впливу та профілактичних заходів, що обумовлюється загальною ціллю для обох напрямів діяльності.

У сучасний період перед школою стоїть актуальне завдання-вдосконалення роботи з формування позитивної соціальної спрямованості та цінностей орієнтацій учнів, що зумовлюється загостренням протиріч соціального розвитку держави в перехідний період, зростанням ролі морального фактора в регулюванні поведінки людей, складністю адаптації особи в умовах постійної зміни суспільної обстановки. Завданням вчителя стає об'єднання всіх виховних зусиль, спрямованих на усвідомлення і використання в практичній діяльності тих соціальних установок і загальнолюдських цінностей, які притаманні демократичному суспільству.

Питання попередження правопорушень серед учнів пов'язані зі загальним станом навчально-виховного процесу в школі, класі. Формуючи в учнів моральні якості, вчителі тим самим розв'язують задачі

попередження негативної поведінки, профілактики правопорушень. В ідеальному випадку досягнення позитивного результату у вихованні підлітка, в тому числі правовому, виключає необхідність застосування відносно нього профілактичного впливу.

Практика роботи названих суб'єктів з профілактики правопорушень неповнолітніх виробила численні форми і методи профілактичного впливу як на неповнолітніх, так і на осіб, що негативно на них впливають.

До форм загальної профілактики належать: проведення аналізу стану злочинності та правопорушень, їх причин і умов, що сприяють і обумовлюють виникнення негативних проявів, а також направлення інформації до державних органів та громадських об'єднань для прийняття відповідних мір; виступи в засобах масової інформації з питань профілактики правопорушень і бездоглядності неповнолітніх; проведення рейдів, операцій з охорони громадського порядку; вироблення заходів з координування своєї діяльності з іншими суб'єктами профілактики; спільно із зацікавленими органами та громадськими об'єднаннями вироблення комплексних планів з питань профілактики правопорушень неповнолітніх; повідомлення у відповідні установи про факти протиправної поведінки неповнолітніх і негативного впливу на них з боку батьків, інших осіб, а також про факти втягнення неповнолітніх у злочинну та іншу антигромадську діяльність для прийняття передбачених законом мір тощо.

Виконання заходів індивідуальної профілактики передбачає використання таких форм, як відвідування підлітків за місцем проживання чи навчання з метою вивчення умов їхнього життя і прийняття відповідних заходів при виявленні негативного впливу безпосереднього оточуючого середовища, бесід профілактично-виховного характеру; закріплення за правопорушником шефа чи громадського вихователя, обговорення поведінки правопорушника на класних зборах, в учнівському колективі; залучення порушників до спортивних секцій, гуртків за інтересами; подання допомоги в навчанні, організації дозвілля, нормалізації відносин у сім'ї, учбовому колективі тощо.

При реалізації профілактичних заходів і вибору тієї чи іншої форми або методу впливу на неповнолітнього правопорушника вкрай необхідно враховувати особливості характеру і поведінки підлітка, притаманні йому погляди, звички, інтереси. Так, проведенням науково-дослідним центром Української академії внутрішніх справ досліджен-

ням відносно учнів загальноосвітніх шкіл встановлено, що скоєння злочинів школярами обумовлювалось попереднім несприятливим моральним формуванням особистості. Їх переважна більшість пройшла стадії "важковихованості" і характеризувалась значним ступенем соціально-педагогічної знедбаності, допускала аморальні вчинки і порушення громадського порядку. Біля 80% з них проживали в неблагополучних сім'ях, багато з яких характеризувались байдужістю до виховання дітей, конфліктністю, пияцтвом, паразитизмом; 70,5% учнів з числа обстежених до скоєння правопорушення були схильні до безплідного проведення часу, 55,1% - до зловживання спиртними напоями, 28,8% - до бродяжництва. За місцем навчання більше половини обстежених були порушниками шкільної дисципліни, кожний четвертий не засвоював програмний матеріал. Прояви негативної поведінки посилювались притаманними цим підліткам негативними рисами характеру, такими як грубість, цинізм, жорстокість, агресивність, брехливість.

Знання цих та інших особливостей характеру і поведінки, притаманних неповнолітнім правопорушникам дає змогу профілактичному з максимумальною ефективністю застосувати різноманітні методи профілактично-виховного впливу. Основну увагу треба приділити тим методам загально профілактичного впливу, які можуть використовуватись у навчальних закладах.

Методи, що використовують у виховно-профілактичній діяльності, розподіляють на дві основні групи: переконання і примусу. Серед їх різноманітностей можна назвати методи приучення і заохочення, доручення і вправ, метод заміни дії і метод особистого прикладу, а також метод впливу колективу.

Основним методом виховно-профілактичної роботи, що широко застосовується навчальними закладами, є метод переконання. Цей метод впливу на свідомість і поведінку особи, являє собою "комплекс виховних, роз'яснювальних і заохочуваних заходів, які здійснюються з метою додержання всіма громадянами правових норм"¹. Переконати - це означає вплинути так, щоб будь-які вчинки людини відповідали вимогам суспільства, не виходили б за рамки правових норм. На практиці переконання реалізуються різними способами: роз'ясненням, доказом, прикладом, обговоренням на зборах тощо. Проте, переконання не по-

¹ Еропкин М.И., Попов Л.Л. Административно-правовая охрана общественного порядка. - Л.; 1973. - С. 133.

винно зводитись "до безкінцевих умовлянь і потурань по відношенню до тих, хто його ігнорує. В таких випадках в процесі впливу на особу поступово з"являється елемент примусу, а згодом йому на заміну може прийти і примус"¹. Наприклад, у діяльності інспекції в справах неповнолітніх метод примусу може виступати у вигляді попередження підлітка про притягнення його до відповідальності шляхом примусового доставлення в органи внутрішніх справ або на засідання комісії в справах неповнолітніх.

У процесі перевиховання неповнолітніх правопорушників мало використовуються такі, суто виховні методи, як приучення та заохочення. Метод приучення до правильної поведінки чи дотримання шкільної дисципліни може виступати у вигляді доручення або вправи. Основою методу приучення може бути визначений певний порядок дня, неухильне дотримання якого сприяє вихованню і закріпленню в особі підлітка елементів організованості, волі, позитивних навичок, звичок. Багаторазові вправи у дотриманні режиму можуть перетворюватись у необхідність, а згодом і в звичку.

Велике значення у виробленні правильних звичок має доручення за допомогою якого переборюється пасивність підлітка, виховується його активність. Поєднання цих методів дозволяє активно розвинути у нього самоконтроль за єдністю слова і діла, сформулювати позитивний досвід поведінки.

Закріпленню позитивних рис характеру значною мірою сприяє метод заохочення. Важливо підмічати в характері і поведінці підлітка навіть найменші зрушення до кращого, заохочувати не тільки за позитивний результат, а також і за старанність, зусилля, що проявились в діяльності. При цьому потрібно мати на увазі, що вид заохочення повинен відповідати характеру вчинка.

Одним з методів перевиховання є метод "заміни дії". Він передбачає залучення підлітка до такого виду суспільно корисної діяльності, який би всіляко відповідав його інтересам, поглядам, запамтам, приносив би йому моральне задоволення.

Найбільш розповсюдженим і універсальним методом профілактичного впливу є профілактична бесіда.

Бесіда – загальна норма роботи з перевиховання і профілактики

¹ Карпец И.И. Наказание. Социальные, правовые и криминологические проблемы. – М.: Юр. лит-ра, 1973. – С. 63–68.

правопорушень серед неповнолітніх. Вона проводиться представником органів освіти чи правоохоронних органів віч-на-віч з підлітком або в присутності батьків чи осіб, що їх замінюють.

Відповідно до роботи з неповнолітніми правопорушниками бесіди виступають як метод пізнання, в процесі якого можуть бути отримані відомості про особу підлітка, причини, що породили конкретні правопорушення, умови, що сприяли його скоєнню. Бесіди є і засобом переконання, пропаганди правових знань, прищеплення твердих моральних принципів.

Найбільш розповсюджені недоліки при проведенні профілактичних бесід – це відсутність ретельної підготовки до їх проведення, зокрема, попереднього планування, прагнення в разовій бесіді з"ясувати всі обставини, що стосуються особи правопорушника і обставин скоєння правопорушення. Крім того, в більшості випадків підсумок бесіди не проводиться і не аналізується. Все це значно знижує ефективність такого засобу перевиховання.

Дуже важливо з"ясувати перед початком бесіди психологічний стан підлітка. Якщо він нервує, схвилюваний, не вміру збуджений, то потрібно створити належний психологічний клімат для роботи з ним, а у випадку неможливості його досягнення перенести бесіду на інший час.

Питання, які задаються підлітку при бесіді, мають бути продумані, чіткі, конкретні та зрозумілі. В процесі бесіди своїми питаннями не потрібно визивати у підлітка збуджуючу реакцію. В протилежному випадку можна буде отримати невірогідні відомості. Необхідно бути ввічливим, уважним, вміти слухати, встановлювати довірчі відносини. Недодержання цих вимог може призвести до стану замкнутості, скутості або до небажаної реакції – роздратованої неширості.

Як свідчить практика, негативна поведінка підлітків, їхнє небажання вчитися, конфліктний стан з вчителями є в багатьох випадках реакцією на помилки школи, вихователів.

Ефективним засобом впливу на моральний світ особи підлітка може стати учбовий колектив, якщо в ньому склалась високomorальна система вимог і оцінок до кожного свого члена. Колектив – у відомих випадках – це фактор морального виховання, який за силою і якістю виховного впливу на учнів може часто перевершувати вплив учителя. Якщо колектив став союзником вчителя, то він здатен здійснювати контроль за поведінкою кожного, оцінювати дії і вчинки високою мірою.

Проте час вносить свої корективи. Якщо раніше колективним формам поведінки підкорялась індивідуальна, то в сучасний період прояв індивідуальності виступає на передній план. Очевидно, що тепер виховно-профілактичні заходи, спрямовані на підкорення поведінки окремої особи колективним вимогам, потрібно проводити з урахуванням і збереженням індивідуальності підлітка. Але це означає необхідність поважати загальноприйняті норми поведінки в громадських місцях, додержуватись вимог закону, поводити себе таким чином, щоб не завдати незручностей іншим, поважати їх інтереси.

Треба підкреслити, що жодна з указаних форм чи методів виховно-профілактичного впливу не можуть бути визнані абсолютно достатніми. В кожному конкретному випадку повинен відбуватись вплив різних форм і методів, виходячи з особливостей об'єкта виховання.

Позашкільна профілактична робота з учнівською молоддю

Важливим самостійним напрямом діяльності державних органів і громадських формувань з виховання, формування і всебічного розвитку особи є виховна і профілактична робота з учнями в позаурочний час.

Численні дослідження свідчать, що основну масу правопорушень підлітки скоюють безпосередньо за місцем проживання. Тут вони залучаються до найнебезпечніших форм передзлочинної поведінки, набувають досвіду антигромадських вчинків, що сприяє формуванню і укріпленню негативних якостей особистості. На відміну від підлітків, які характеризуються позитивно, неповнолітні правопорушники мало контактують зі своїми однолітками за місцем проживання, їм здається, що вони не знаходять застосування своїм можливостям і здібностям у шкільному оточенні і тому почувають себе непотрібними в учнівському середовищі. В результаті це відвертає їх від навчання і колективу класу, школи. Через ці обставини природна тяга неповнолітніх до спілкування і самоутвердження змушує їх шукати дружніх стосунків з собі подібними і реалізовувати свої потреби в колі

осіб з негативною поведінкою, свого часу відчужених від позитивного оточення класу, школи, вихователів¹.

Поступово навчання в школі відходить на другий план, а перевага надається неконтрольованим формам проведення дозвілля, часу на яке стає все більше. Появлене позитивного соціального змісту проведення дозвілля нерідко приводить до серйозних деформацій особистості, до значних і стійких відхилень від загальноприйнятих норм у поведінці підлітків.

На момент скоєння правопорушення у багатьох підлітків сформувались негативні риси характеру, такі як брехливість, нахабність, неврівноваженість, агресивність. Результати опитування представників загальноосвітніх шкіл свідчать, що схильність підлітків до скоєння правопорушень виникає вже в 1-3 класах у 58% випадків, в 4-8 класах - у 41% випадків і тільки у 4% учнів може проявитись у старших класах.

Необмежена можливість використання вільного часу і неконтрольованість поведінки з боку дорослих, відсутність сталих корисних інтересів, певне обмеження виховно-профілактичного впливу в час, не зайнятий навчанням, відкривають шлях до укорінення в свідомості підлітків антигромадських протиправних норм поведінки.

Значною мірою на формування негативної поведінки учнів впливає неблагополуччя в сімейно-побутовому оточенні. Так, 30% школярів-правопорушників виховувались у неповних сім'ях. Близько 80% проживало в так званих неблагополучних сім'ях, обстановка в яких характеризувалась пияцтвом, аморальністю поведінки батьків, байдужим ставленням до виховання своїх дітей, конфліктністю. Траплялись випадки залучення батьками дітей до вживання спиртних напоїв, заняття проституцією, жебрацтвом, іншими видами протиправної антигромадської діяльності. Формуванню особистості правопорушника сприяють і прорахунки сімейного виховання через небажання або невміння батьків виховувати дітей, невирішеність проблем дозвілля тощо.

На жаль, наведені факти значною мірою залишаються поза увагою педагогів. Індивідуальна профілактична робота з такими підлітками і робота з усунення причин негативної поведінки учнів з боку вчи-

¹ Див.: Джумбаев А.Д. Школа - центр воспитательной работы с педагогически запущенными подростками // Предупреждение педагогической запущенности и правонарушений школьников. - М., 1981.

телів проводиться недостатньо активно. Вони нерідко погано інформовані про джерела негативного впливу на неповнолітніх, а в багатьох випадках і фактах протиправної поведінки не проявляють належної ініціативи до виявлення таких джерел. На випадково, що інформація, яка надходить із шкіл до інспекції в справах неповнолітніх, не перебільшує 10% усіх повідомлень про неповнолітніх правопорушників.

Робота з учнівською молоддю за місцем проживання відкриває широкі можливості для виявлення і вивчення особистості підлітків та причин і умов, що негативно впливають на формування їхньої поведінки, негативного відношення до навчання, забезпечує вибір і оптимальне використання всього арсеналу виховних і профілактичних заходів.

Численні дослідження довели, що в поведінці переважної більшості неповнолітніх правопорушників вже в молодших класах спостерігалось певною мірою відхилення від загальноприйнятих для дітей норм: різко виражена неслухняність, часті передування, демонстративні вибрики, зухвалість щодо однокласників, конфлікти з вчителями тощо. Такі діти, як правило, легко збуджуються, на уроках не уважні, розв'язано себе поводять і нестримані в поведінці або можуть відрізнитись упертістю, байдужістю триматись від усіх остронь, не підтримувати в класі товариських стосунків, робити маленькі капості.

Важковихованість – чи не найперша ланка, з якою стикається вчитель в ланцюгу вчинків, що ведуть до правопорушень.

Першочергове завдання, що постає перед вчителем, полягає в своєчасному виявленні і усуненні перших початків відхилення у моральному розвитку і поведінці дитини, причин і умов, що зумовили такі прояви характеру і поведінки. Авторитет учителя в молодших класах дещо вищий, ніж серед старшокласників, а в деяких випадках перевищує навіть авторитет батьків, тому що його вплив поєднується з навчанням. Звідси в цьому віці особистість дитини багато в чому формується залежно від закладеної вчителем "виховної моделі", і на цьому етапі відносно легко досягти значних успіхів у становленні характеру учня, усуненні деформацій у його поведінці.

Отже першим кроком вчителя в попередженні відхилень у моральному розвитку підлітка є вивчення його особи. Без цієї умови в подальшому можна припустити низку взаємообумовлених помилок, які полягають у несвоечасному, запізненому застосуванні виховно-профілактичних заходів, неправильному їх виборі або застосуванні.

Вивчення особи підлітка має бути всебічним, повним, з використанням різних джерел інформації.

Спостерігаючи за поведінкою учня в класі, навіть за нетривалий проміжок часу, можна скласти уявлення про його інтереси, звички, риси характеру, особливості поведінки, темперамент тощо. Важливі дані можна отримати, оцінюючи ставлення підлітка до навчання, його безпосереднє оточення в класі, його місце серед однолітків, особливості поведінки під час уроків, на перерві, у вільний від навчання час.

Для більш детального ознайомлення можна рекомендувати проведення міні-ігор – опитувань на теми "Ми дружний клас", "Хто і як краще проводить вільний час", "Які у кого інтереси", "Батьки, яких я поважаю", "Що мене цікавить", "Що мені не подобається" тощо. В старших класах опитування можна замінити тестами, написанням творів на ці та подібні теми.

Щоб скласти повне уявлення про особу дитини не обійтись і без допомоги батьків. Навіть перші бесіди і перші враження від спілкування з ними можуть значно розширити знання про дитину. Не зайве практикувати, особливо в початковий період навчання, систематичні зустрічі з батьками, що допоможе слідкувати за змінами в поведінці підлітка, вчасно її коригувати. Не потрібно нехтувати можливістю побувати у підлітка вдома, ознайомитись з умовами проживання. Вже сам домашній клімат, обстановка в квартирі можуть вказати на несприятливі умови виховання.

Усі свої спостереження доцільно заносити до особистого щоденника, щоб ретельно їх проаналізувати. На основі одержаних даних, при виявленні фактів відхилення від норм поведінки і виховання потрібно визначити основні напрями роботи з усунення умов, що їм сприяють, надати допомогу батькам у вихованні дитини, скласти план необхідних виховних заходів щодо неї.

Своечасна реакція, особливо загально-виховними заходами впливу, може значно підвищити гарантію успіху в ранній практиці правопорушень.

Залежно від негативних проявів поведінки або впливу неблагополучного оточення потрібно зупинити вибір на найбільш дієвих, випробуваних виховно-профілактичних заходах. Починати цю роботу з підлітками доцільно з учнівського оточення класу.

Як уже було вказано, багато неповнолітніх правопорушників бай-

дуже ставляться до навчання, часто пропускають уроки без поважних причин, тому заходи з формування і закріплення інтересу до навчання, переконання в необхідності набування знань, усвідомленості впевненості в своїх силах з їх здобуття є важливим і для профілактики правопорушень. З метою залучення до активного навчання таких підлітків можна практикувати змагання учнів. Слабкі старатимуться не відставати в навчанні від товаришів, а це буде сприяти їхній активності, спонукати до більш тісного спілкування з однокласниками. В свою чергу, часу на пустощі зменшиться, з'являться позитивні інтереси, увага зосередиться на позитивних пріоритетах. З появою і розвитком інтересу до навчання почнуть розвиватись почуття взаємодопомоги, відповідальності перед колективом, свідомого ставлення до поведінки, відновляться товариські стосунки. Необхідна умова профілактики правопорушень учнів – постійний контроль за відвідуванням уроків. Кілька пропущених днів, навіть занять за сучасної насиченої програми, можуть привести до помітного відставання в навчанні, якщо своєчасно не з'ясувати причину пропусків, не надати допомогу. Крім цього, прогули, відсутність у школі без поважних причин спонукать підлітка до брехні, що поступово формує стан ізольованості від колективу, класу, а потім і зовсім обертається відчуженістю. Запобігти цьому може щоденне, щотижневе підведення підсумків навчання, стану поведінки в класі в цілому і окремих учнів. Це зручна нагода не тільки вияснити причину пропусків, порушень поведінки або одержання незадовільних оцінок, а і зосередити увагу учня на фактах порушень з його боку, роз'яснити в бесіді з ним, чому його поведінка є негативною, чому і кому вона заважає, як потрібно себе поводити. Бесіду можна використати і для того, щоб розпитати учня про його друзів, про батьків. Знаючи причини пропусків занять, значно легше вжити відповідних заходів щодо їх запобігання.

Ефективний засіб ранньої профілактики правопорушень – проведення з учнями бесід у позашкільний час на морально-етичні теми, обговорення статей, радіопередач, кінофільмів з проблемних правових питань, питань про причини правопорушень. Одну з тем цих бесід підкаже саме життя: соціальна шкода алкоголізму та наркоманії.

Отже протиакогольна і антинаркотична правова пропаганда – елементи морального виховання. Саме в процесі бесід необхідно формувати активну антиалкогольну і протинаркотичну думку, яку потрібно постійно підтримувати.

Для формування позитивної спрямованості свідомості учнів і коригування відхиляючої поведінки необхідно налагодити тісні стосунки з батьками. Вчитель має їх зробити своїми однодумцями у вихованні правопорушників, роз'яснити, яку мету він ставить і як її досягти в справі виховання підлітків. У разі необхідності вчитель зобов'язаний подати батькам методичну педагогічну допомогу, використовуючи найбільш активну частину батьків – батьківський комітет.

Основні форми роботи з батьками – батьківські збори, батьківський день, відвідання сім'ї за місцем проживання, індивідуальні запрошення батьків у школу. На батьківських зборах, виключно з етичних міркувань, слід розв'язувати загальні питання навчання та виховання. Недоречно привселюдно обговорювати помилки у вихованні дітей з боку окремих батьків, чим принижувати їхню гідність. Цим можна заподіяти моральну травму, від якої можуть порватися налагоджені зв'язки, що звичайно може позначитись і на підліткові.

Проведення ж батьківського дня, терміновий виклик батьків чи відвідування за місцем проживання – суто індивідуальні виховно-профілактичні форми роботи. З батьками проводяться бесіди про особливості поведінки дитини в школі, роз'яснюється, як правильно реагувати на зауваження в щоденнику, оцінки учня, об'єднуються зусилля з виховання, даються поради. Вчитель має допомогтись таких взаємовідносин з батьками, які б найкраще сприяли навчанню та вихованню.

Таким чином, виховно-профілактична робота вчителя повинна переслідувати стратегічні завдання зі створення умов для всебічного розвитку і формування особистості учня, першочерговими з яких є:

активне формування в учнів громадської думки про насприйняття норм протиправної поведінки, переконання підлітків у необхідності дотримання правових норм;

сполучення роз'яснення з переконанням громадської активності та відповідальності;

виховання почуття товарищескості і взаємодопомоги, щоб не допустити відчуження підлітків від навчання і школи;

індивідуальна робота з підлітком і його безпосереднім оточенням з метою коригування відхилень у поведінці і свідомого ставлення до загальних обов'язків людини.

Значні труднощі у вихованні учня виникають у випадках неблагополуччя його сімейного оточення. В яких би формах з боку батьків воно не проявлялось, будь-то вживання спиртних напоїв чи наркотиків,

протиправна чи аморальна поведінка, конфліктність чи відсутність бажання займатись вихованням дітей, змушення над ними, залучення їх до суспільно-небезпечних дій, кожна вже сама собою наносить травму дитині, формуванню його особистості, створює серйозні перешкоди нормальному вихованню.

Природна схильність неповнолітніх до наслідування при постійному перебуванні в такій атмосфері стосунків, усвідомлення негативних прикладів поведінки батьків засвоюється ними як загальноприйнята норма. Таким чином, обстановка, що складається в сім'ї, перетворюється в умову, що безпосередньо впливає на формування протиправної поведінки неповнолітніх.

Звісно, за таких обставин, вчитель самотужки не спроможний ефективно вплинути на батьків і нормалізувати сімейні стосунки. Лише в окремих випадках він може досягти успіху і то за умови, що ця сім'я перебуває на початковій стадії деморалізації.

Отже, перш за все, вчитель зобов'язаний при ознайомленні з сімейно-побутовим оточенням учнів своєчасно виявляти ті сім'ї, де батьки й інші дорослі не забезпечують умов належного виховання дітей, негативно на них впливають, сприяють бездоглядності. Упевнившись у дійсності фактів негативного впливу сім'ї, вчитель через посадових осіб школи, інформує державні органи /комісії та інспекції в справах неповнолітніх/, громадські об'єднання /ради профілактики трудового колективу, громадський пункт охорони правопорядку за місцем проживання/ про необхідність прийняття передбачених законом заходів до окремих сімей чи одного з батьків щодо припинення антигромадської поведінки, негативного впливу на неповнолітніх дітей тощо. В окремих випадках систематичного зловживання батьківськими правами перед комісією в справах неповнолітніх порушується питання про позбавлення батьківських прав.

Відомо, що неповнолітні значну частину правопорушень скоюють у вільний від навчання час. Тому питання організації дозвілля за місцем проживання - важлива частина виховно-профілактичної роботи з підлітками.

У цій роботі навчальний заклад відіграє не останню роль. Неповнолітні досить гостро відчують потребу в організаційних формах проведення дозвілля за місцем проживання. Навіть більшість із числа правопорушників, хоча в них і спостерігається процес дезінтеграції з формальними громадськими групами та їх поведінка в час дозвілля

спрямована, як правило, на безцільне гаяття часу, кажуть про обмежену кількість і відсутність різноманітності організаційних форм дозвілля. Таким чином, не всі підлітки об'єктивно знаходять застосування своїм можливостям і інтересам. Тому проблема їх інтересів набуває особливого значення. Визначити їх - зробити півсправи.

Значний інтерес неповнолітні проявляють до технічної творчості. Вони залюбки копіюються в телерадіопаратурі, виявляють потяг до автотехніки, займаються моделюванням, конструюванням засобів передачі інформації, освоєння навичок роботи з комп'ютерами тощо.

Для розвитку у підлітків цікавості до техніки необхідні матеріальні й організаційні передумови: інструменти, матеріали, технічні посібники, допомога спеціалістів. На жаль, навчальні заклади не тільки не проявляють належної ініціативи з створення за місцем навчання гуртків з технічною орієнтацією, але й не роблять спроб встановити тісні контакти з технічними гуртками, що подекуди функціонують в районі розміщення школи, через які можна було б залучити неповнолітніх правопорушників до технічної творчості і тим самим відлучити від негативного оточення. В багатьох випадках розвиток технічних здібностей підлітків пушено на самоплив.

Інтерес до спорту також займає значне місце в структурі інтересів підлітків, у тому числі правопорушників. Підвищений інтерес до спорту в більшості правопорушників зумовлюється нерідко тим значенням, яке неповнолітні приділяють фізичній силі, яка визначає їх статус серед ровесників. Проте мало хто з них відвідує спортивні секції, клуби. Це пояснюється тим, що їхня діяльність безумовно вимагає від своїх членів дисциплінованості, додержання режиму, чим більшість правопорушників не відзначається.

Цю складність можна подолати шляхом організації в школі секцій, клубів, завданням яких, поряд з організацією спортивних змагань, тренувань, ігор була б плідна організація вільного часу та їх виховання за місцем проживання.

За останні роки значно зріс інтерес молоді до музики і танців. Майже жодний святковий захід не обходиться без них. Багато хто з неповнолітніх у вільний час дома або у товаришів грає на музичних інструментах. Такий потяг до музики навряд чи обумовлюється якимись

естетичними потребами. Найчастіше перевага віддається можливостям розважального характеру: новим враженням, знайомствам.

Ця популярна форма дозвілля рідко коли проходить в обстановці підвищеного соціального контролю і використовується навчальним закладом для прищеплення молоді належної поведінки в громадських місцях. Саме через організацію шкільних вечорів, дискотек, танців, концертів потрібно робити дієвий вплив на формування свідомості неповнолітніх правопорушників.

Значне місце в структурі дозвілля неповнолітніх займає перегляд кінострічок, відвідування відеосалонів. За жанром перевага віддається пригодницьким кінострічкам, фантастичним сюжетам, кінокомедіям. Особливий інтерес неповнолітні проявляють до фільмів жахів, еротичних, що вносять негативний внесок у становлення людської особистості. Тому невиправдано формування і розвиток інтересів, світогляду неповнолітніх у цій сфері віддавати дії випадкових факторів. Між тим цілеспрямована робота в цьому напрямі в навчальних закладах майже не проводиться, обговорення фільмів вчителями не практикується. Такий дієвий засіб у виховній роботі, яким є кінематограф, майже не використовується, що в результаті відбивається на вихованні.

Координація профілактичної діяльності комісіями в справах неповнолітніх

Координаційним центром у системі профілактики правопорушень неповнолітніх, у тому числі і правопорушень з боку учнівської молоді, є комісії в справах неповнолітніх, що функціонують при виконкоммах Рад народних депутатів. Усього в Україні налічується 522 комісії в справах неповнолітніх. Проте останнім часом 24 з них припинили свою діяльність, кожна десята працювала не постійно. Зараз уряд вживає активних заходів щодо їх діяльності.

Одним з основних завдань комісій є об'єднання та координування зусиль органів освіти, охорони здоров'я, соціального забезпечення, культури, внутрішніх справ та інших закладів, депутатів, посадових осіб і громадських об'єднань з проведення виховної і профілактичної роботи з неповнолітніми. Сфера координаційної діяльності комісій – місце проживання підлітків і місце їхнього навчання чи роботи.

У загальному тлумаченні поняття координації визначається як узгодженість дій для досягнення спільної мети. Комісії в справах неповнолітніх мають забезпечувати координацію зусиль суб'єктів виховно-профілактичної діяльності як у відношенні загальної, так і індивідуальної профілактики правопорушень. З цією метою комісії розробляють комплексні плани з профілактики правопорушень неповнолітніх; контролюють проведення виховної роботи в навчальних закладах; організують спільні рейди з метою виявлення неповнолітніх правопорушників та неблагополучних сімей і постановки їх на облік; перевіряють неповнолітніх правопорушників за місцем проживання; об'єднують зусилля державних органів з організації дозвілля неповнолітніх; подають допомогу неповнолітнім у влаштуванні до навчальних закладів; роботи; вживають передбачені законом заходи впливу до неповнолітніх правопорушників та їх батьків; входять з поданнями до відповідних державних органів, організацій і громадських об'єднань з питань усунення причин і умов, що сприяють правопорушенням неповнолітніх тощо.

Природно, що до виконання перелічених заходів, поряд з іншими, залучаються і навчальні заклади. Їх взаємодія полягає в спільній роботі з аналізу стану правопорушень неповнолітніми, розробці, обговорення і реалізації узгоджених заходів з профілактики правопорушень неповнолітніми.

Основні форми такої діяльності навчальних закладів:

- спільний аналіз стану правопорушень серед неповнолітніх;
- участь у розробці комплексних планів профілактики правопорушень неповнолітніми;
- спільні дії з виявлення неповнолітніх правопорушників і батьків, що негативно впливають на дітей;
- виявлення причин і умов, що сприяють скоєнню правопорушень з боку неповнолітніх;
- внесення пропозицій до комплексних планів щодо усунення причин і умов, які сприяють скоєнню правопорушень;
- спільні рейди з перевірки неповнолітніх правопорушників за місцями проживання і проведення дозвілля;
- організація дозвілля неповнолітніх;
- спільне заслуховування неповнолітніх правопорушників та їх батьків на засіданнях комісій у справах неповнолітніх і прийняття до них відповідних заходів;

обмін досвідом у виховно-профілактичній діяльності;
інформування членів комісії в справах неповнолітніх про результати своєї виховної і профілактичної роботи;

організація правової пропаганди серед неповнолітніх;
пошук нових форм і методів виховної роботи з підлітками.

Окремим напрямом взаємодії у навчальних закладів є чіткий, взаємний і своєчасний обмін інформацією з іншими суб'єктами профілактичної діяльності.

Нині визначають правове положення і статус комісії у справах неповнолітніх, розробляють їх повноваження, визначають їх місце в системі державних органів. Що стосується взаємодії суб'єктів профілактики, то як свідчить практика, указані форми широко застосовуються у профілактиці правопорушень підлітків.

Міжнародні правові документи про права людини
як джерело правової інформації
з питань охорони прав, виховання
та попередження правопорушень
серед неповнолітніх

Становлення і побудова української державності нерозривно зв'язані з процесом корінного оновлення правової бази, в основу якої покладені загально-людські принципи, вироблені світовим суспільством. У багатьох країнах загальна декларація прав людини і міжнародні пакти і конвенції прийняті на захист її прав і свобод, слугують джерелом соціально-правових вимог до дотримання критеріїв, мирного співіснування держав, націй, народностей, розвитку дружніх стосунків між ними, охорони і поваги до прав і свобод людини, визнання гідності та цінності людської особи, досягнення взаєморозуміння між людьми, використання в процесі їхнього виховання традицій, притаманних багатьом народам.

Загальнений міжнародний досвід регулювання цих відносин і забезпечення гарантій їх дотримання знайшов відображення в міжнародних правових документах, які в свою чергу набувають так званого "подвійного" міждержавного та внутрішньодержавного статусу.

Це означає, з одного боку, що існує реальний зв'язок між додержанням міжнародних стандартів у галузі прав людини кожним із членів міжнародної спільноти держав і воєнною, економічною, екологічною /та іншою/ безпекою всього міжнародного співтовариства в цілому. З іншого боку, настільки ж безсумнівним є зв'язок між додержанням міжнародних зобов'язань відносно прав людини конкретною державою та будь-яким із аспектів цієї держави¹.

Стверджуючи свій авторитет повноправного члена світової співдружності, Україна визначила своє ставлення щодо існуючих міжнародно-правових документів і щодо них національного законодавства. Визначаючи пріоритет загальнолюдських цінностей, загальновизнаних принципів міжнародного права, Україна своїм Законом від 10 грудня 1991 р. встановила, що "... укладені і належним чином ратифіковані Україною міжнародні договори становлять невід'ємну частину національного законодавства України..."². Таким чином, було юридично підтверджено відношення України до визнання і дотримання міжнародних правових норм.

Звідси нагальною проблемою для України стає забезпечення додержання взятих на себе міжнародних зобов'язань, реалізація їх у практиці повсякденного життя.

Важливе завдання суспільства - збереження і розвиток загальнолюдських, національних і моральних цінностей, бо саме на їх фундаменті формується особистість. Від того, які пріоритети будуть закладені в свідомість майбутнього покоління, багато що залежатиме в подальшому розвитку держави.

Одним з численних джерел виховно-педагогічного впливу на неповнолітніх є загальновизначені стандарти, викладені в міжнародних правових документах про права людини.

Статут ООН і основні універсальні конвенції з прав людини містять загальні ознаки заборони дискримінації особи /стать, раса, мова/, не вказуючи і не виділяючи окремо вік як ознаку людини. Тільки в деяких випадках визначаються загальні засади щодо боротьби із

¹ Див.: Мелешов А.В. Права человека и международно-правовая ответственность за их нарушение // Государство и право. - 1992. - № 3. - С. 95.

² Закон України "Про дію міжнародних договорів на території України" // Права людини. Міжнародні договори України. - К.; Юрінформ, 1992. - С. 17.

дискримінацією неповнолітніх. Так, зокрема, п. 3 ст. 10 Міжнародного Пакту про економічні, соціальні і культурні права /1966 р./ вказує, що "... дітей і підлітків має бути захищено від економічної і соціальної експлуатації. Застосування їхньої праці в галузі, шкідливої для моральності і здоров'я, ... повинно бути каране законом". Держави "... повинні встановити межі віку, нижче яких користуватися платною дитячою працею забороняється і карається законом"¹. В цій самій статті порушуються питання деяких аспектів сімейного права і виховання. Міжнародний пакт про громадянські і політичні права людини /1966 р./ встановлює, що кожна дитина без будь-якої дискримінації має право на такі заходи захисту, які є необхідні в її становищі як малолітньої з боку сім'ї, суспільства і держави /ст. 24/. Стаття 6 цього пакту містить заборону винесення смертного вироку особам, які не досягли 18-річного віку.

З часом стало зрозумілим, що закріплені в універсальних міжнародних правових конвенціях окремі загальні положення з питань охорони і захисту прав неповнолітніх не охоплюють широкий спектр питань соціально-правового захисту прав неповнолітніх, не забезпечують гарантій їх дотримання і механізму їх реалізації. Таким чином, виникла гостра потреба усунення існуючих прогалин міжнародно-правового регулювання.

Слід віддати належне, що питання охорони і захисту прав дитини постійно перебуває в центрі уваги міжнародного співтовариства. Ще в 1924 р. Асамблея Ліги Націй прийняла Женевську Декларацію прав дитини, чим започаткувала розробку міжнародних норм, що належать до прав неповнолітніх.

Після створення Організації Об'єднаних Націй, Економічна і Соціальна Рада ООН вирішили, що Декларація прав дитини /1924 р./ потребує оновлення, положення, що в ній містяться, повинні відповідати статутним цілям ООН. Таким документом стала прийнята на XIV сесії Генеральної Асамблеї ООН у 1959 р. Декларація прав дитини. Десять принципів, викладених у Декларації, звернені до батьків, чоловіків і жінок як окремих осіб, а також до добровільних організацій місцевих властей і національних урядів "... щоб вони визнали і намагалися

¹ Права людини. Основні міжнародно-правові документи. - К.: Наук. думка, 1989.

лись дотримуватись ... прав дитини ... шляхом законодавчих та інших заходів ..."¹. Схвалення Декларації означало визнання міжнародним співтовариством необхідності вжиття спеціальних заходів, спрямованих на захист специфічних інтересів і прав дітей.

Діяльність ООН з питань забезпечення права і інтересів дитини продовжувалась. Були прийняті інші документи декларативного змісту про розповсюдження серед молоді ідей миру, взвимоваги і взаєморозуміння між народами /1965 р./, про захист жінок і дітей в надзвичайних обставинах та в період збройних конфліктів, а також Конвенція про охорону материнства /1956 р./.

Значний вплив на розвиток міжнародно-правового захисту прав дитини відіграв Міжнародний рік дитини /1979 р./, мета якого була визначена Резолюцією Генеральної Асамблеї ООН 31/169 від 29 грудня 1976 р. як "укріплення усвідомлення особливих потреб дітей серед громадськості й урядів". Саме в Міжнародний рік дитини Комісія з прав людини одержала на розгляд і обговорення проект Конвенції про права дитини, підготовлений Польською республікою. Для визначення остаточного тексту і прийняття Конвенції спеціально створена робоча група працювала 10 років. Остаточний текст Конвенції про права дитини був схвалений 44-ю сесією Генеральної Асамблеї ООН 20 листопада 1989 р. Тоді Україна приєдналась до Конвенції, а 27 вересня 1991 р. вона була ратифікована Верховною Радою України. Особливістю цього документу є те, що виконання його є обов'язковим для сторони, що його підписала.

В основу Конвенції покладені основні принципи захисту прав дитини, що містяться в згадуваній Декларації прав дитини /1959 р./. Зокрема, в Декларації наголошується на необхідність спеціального захисту прав дитини, що забезпечило б всебічний її розвиток. Вміщені в Декларацію принципи вказують, що дитина має бути першою серед тих, хто одержує захист і допомогу /принцип 8/; головним міркуванням при розробці законів має бути найкраще забезпечення інтересів дитини /принцип 2/; дитина має користуватись благами соціального забезпечення /принцип 4/; вона має бути захищена від усіх форм небалого ставлення, жорстокості та експлуатації /прин-

¹ Декларація прав дитини. Преамбула. // Права людини. Основні міжнародно-правові документи. - К.: Наук. думка, 1989. - С. 129.

цип 9/ тощо. Окремо виділяються питання сімейного виховання /принцип 6/ і право на здобуття освіти /принцип 7/.

На дотриманні цих принципів ґрунтуються положення, викладені в Конвенції про права дитини, 54 статті якої обіймають як громадські і політичні, так і соціальні, економічні та культурні права дітей, причому від їхнього народження до досягнення повноліття.

Поряд з цим Конвенція містить положення, що стосуються охорони життя /ст. 6/ і здоров'я дитини /ст. 23, 24/, сімейних стосунків /ст. 18/ і сімейного та громадського виховання /ст. 9, 18/, охорони від втручання в особисте або сімейне життя /ст. 16/ і спеціально виділені питання захисту прав дитини в разі скоєння злочину /ст. 37 і 40/ тощо. Окремі норми Декларації спрямовані на попередження зловживань і злочинів щодо дітей, зокрема їхнього захисту від незаконного вживання наркотичних засобів і психотропних речовин /ст. 33/ від усіх форм сексуальної експлуатації та збочень /ст. 34/, для відвернення викрадення дітей, торгівлі дітьми чи їх контрабанди /ст. 35/.

Крім цього, Конвенцією в міжнародний обіг введено ряд нових прав людини: на виживання і здоровий розвиток /ст. 6/; на збереження індивідуальності /ст. 8/; на право мати і вільно висловлювати свої погляди /ст. 12/ і думки /ст. 13/; на забезпечення неучасті дітей до досягнення 15-річного віку у воєнних діях /ст. 38/; на фізичне і психологічне відновлення і соціальну інтеграцію дитини, що є жертвою експлуатації, зловживань чи катувань /ст. 39/.

Особливого значення в Конвенції приділяється ролі засобів масової інформації, розповсюдженню ідей соціального прогресу, гуманізму, демократії, всіляко підкреслюючи цінність людської особи, її основних прав і свобод. Визначаючи роль засобів масової інформації, ст. 42 Конвенції зобов'язує держави-учасниці "... широко інформувати про принципи і положення Конвенції як дорослих, так і дітей". Згідно зі ст. 17 Конвенції, держави-учасниці зобов'язуються "... заохочувати засоби масової інформації до розповсюдження інформації і матеріалів, корисних для дитини в соціальному і культурному відношенні; ... заохочувати розробку належних принципів захисту дитини від інформації і матеріалів, що завдають шкоди її благополуччю...".

Доречно зазначити, що поширення положень Конвенції та інших міжнародних правових актів з прав людини в Україні просувається по-

вільними темпами. На державному рівні не забезпечується використання всіх можливих законів з ознайомлення населення з основними положеннями міжнародних документів про права людини. В розповсюдженні і роз'ясненні їх норм засоби масової інформації майже не використовуються.

У зв'язку з викладеним, доцільно було б взяти на озброєння рекомендації, викладені в Декларації про основні принципи, що стосуються вряду засобів масової інформації у зміцненні миру і міжнародного взаєморозуміння, в розвиток прав людини та в боротьбу проти расизму, апартеїду та підбурювання до війни /1978 р./, де міститься положення, згідно з яким засоби масової інформації "... мають ефективно сприяти зміцненню миру і міжнародного взаєморозуміння, розвитку прав людини..." і добиватись цього "... шляхом більш широкого розповсюдження всієї інформації, що стосується всесвітньо визнаних цілей і принципів..." /ст. УП/. Що стосується сфери впливу на молодь, то в цьому самому документі зазначається, що "засоби масової інформації мають відігравати важливу роль у вихованні молоді в дусі миру, справедливості, свободи, взаємної поваги і взаєморозуміння з метою розвитку прав людини, рівності прав усіх людей і всіх націй /ст. ІУ/.

У цьому відношенні заклади освіти, в тому числі і школа, як суб'єкти розповсюдження міжнародних стандартів прав людини шляхом навчання відіграють важливу роль. Передумова до Загальної Декларації прав людини визначає, що шляхом освіти потрібно "... сприяти поважанню прав і свобод і забезпеченню шляхом національних і прогресивних заходів...". Розвиток цього положення знайшов відображення в Конвенції про боротьбу з дискримінацією в галузі освіти /1960 р./, згідно з п. "А" ст. 5, "Освіта повинна бути спрямована на повний розвиток людської особи і на повагу до людських прав та основних свобод; вона має сприяти взаєморозумінню, терпимості і дружбі між усіма народами і всіма расовими чи релігійними групами..."¹.

Проте, очевидно, що розповсюдження інформації з питань прав людини не є пріоритетним напрямом діяльності закладів освіти. Насамперед перед працівниками навчальних закладів стоїть завдання

¹ Права людини. Основні міжнародно-правові документи. - К.: Наук. думка, 1989. - С. 62.

навчання молоді на засадах загальнолюдських ідей і цінностей, усвідомлення їх використання в навчально-виховному процесі як джерел інформації міжнародно-правових норм про права людини як в цілях загального, так і правового виховання.

Основні керуючі принципи політики в галузі освіти викладені в Рекомендації про виховання в дусі міжнародного взаєморозуміння, співробітництва і миру, поваги прав людини і основних свобод /1974 р./¹. Всього таких принципів сім. Наведемо деякі з них, які, на наш погляд, найактуальніші в справі виховання: розуміння і повага до всіх народів, їх культур, цивілізацій, цінностей і способу життя; здатність до спілкування з іншими; усвідомлення не лише прав, а й обов'язків, покладених на окремих осіб, соціальні групи і народи відносно один до одного; готовність окремої особи брати участь у розв'язанні проблем нового суспільства, своєї країни і світу в цілому /ст. 4, розд. III/.

Крім цього, торкаючись безпосередньо питань, пов'язаних з виховним процесом, в Рекомендаціях зазначається, що виховання, поряд з прискоренням інтелектуального і емоціонального розвитку індивідуума, має розвивати почуття соціальної відповідальності; сприяти додержанню принципів рівності у повсякденній поведінці; додержувати елементарні правила процедури стосовно будь-якої дискусії; робити наголос на недопустимість вдаватися до війни, використання сили і насильства, сприяти боротьбі проти ідеологій, що породжують національну і расову ненависть тощо /ст. 5, 6, розд. III/.

Прилучення учнівської молоді до вивчення міжнародно-правових документів про права людини безпосередньо пов'язано з проблемою викладання цього матеріалу в навчальних закладах. Здавалося б, що найбільше можливостей для цього мають саме шкільні заклади. Але до останнього часу широкого використання в навчальному процесі школи міжнародні документи, як джерела виховного впливу, не знайшли. Поодинокі спроби вчителів-ентузіастів хоча б фрагментарно ознайомити учнів з положеннями основних документів про права людини не змінюють загальної картини.

Очевидно, настав час започаткувати в рамках шкільної програми в курсі "Основи права" окремий розділ "Основні міжнародно-правові докумен-

¹ Права людини. Основні міжнародно-правові документи. - К.: Наук. думка, 1989. - С. 222-223.

ти про права людини". Такий курс потрібно також ввести в вищих педагогічних закладах з метою підготовки кваліфікованих учителів.

Ю.Л.Заросинський

ПРАВОВІ ЗАСОБИ ПРОФІЛАКТИКИ ПРАВОПОРУШЕНЬ НЕПОВНОЛІТНІХ

Багаторічний досвід роботи правоохоронних органів з профілактики злочинів свідчить про її ефективність. Проте інститут профілактики злочинів порівняно з іншими правовими інститутами, ще не досить повно розроблений, розвивається повільно. Тому профілактика злочинів часто відстає від нових явищ і процесів, які виникають у нашому суспільстві.

Розробка проблем ефективності профілактики злочинів, у тому числі й злочинів неповнолітніх, привертає увагу вчених-юристів. В їхніх монографічних дослідженнях проаналізовано багато методологічних проблем, створено загальну теорію запобігання злочинам, сформульовано її основні положення. Проте окремі аспекти залишаються опрацьованими недостатньо, в тому числі й питання ефективності правових норм у профілактиці злочинів.

Визначаючи поняття ефективності правової норми у профілактиці злочинів, варто виходити з результату, який об'єктивно виникає внаслідок правового регулювання. Стосовно теми даного дослідження таким результатом має бути успішне виявлення й усунення причин злочинів та умов, які їм сприяють.

Норми права як основа

профілактики правопорушень неповнолітніх

Закон, право супроводжують людину все життя, регулюючи всі відносини, зв'язані правом на працю, навчання тощо. У своїх законах держава повинна встановлювати не якісь довільні правила чи формальні заборони, а норми якнайдоцільнішої поведінки громадян, яка відповідає інтересам суспільства, що, в свою чергу, створює міцну

основу профілактики злочинів. У кінцевому підсумку норми права формують у свідомості людини уявлення і поняття про дозволену і заборонену, правомірну і злочинну поведінку. Вони сприяють розвитку правосвідомості і є засобом впливу на психологію людини, допомагаючи їй правильно визначати свої вчинки. Отже, величезна роль у профілактиці правопорушень неповнолітніх відводиться нормам права. Багато з них спеціально націлені на профілактику правопорушень неповнолітніх, створення їм нормальних матеріальних та інших умов життя, охорону прав й інтересів.

У більшості випадків явища і проєси, які негативно впливають на неповнолітніх, у даний час можуть бути усунені за допомогою норм права. Тому підвищення ефективності профілактики правопорушень неповнолітніх багато в чому залежить не лише від повного і правильного застосування цих норм, а й їх удосконалення.

Норми права, які є правовою основою профілактики правопорушень неповнолітніх, а також ті, що охороняють права й інтереси осіб, які не досягли 18-річного віку, є у різних галузях права: адміністративному, державному, кримінальному, кримінально-процесуальному, трудовому, сімейному, цивільному тощо.

Норми адміністративного права у забезпеченні профілактики правопорушень неповнолітніх

Значну роль у правовому забезпеченні профілактики правопорушень неповнолітніх відіграють норми адміністративного права. Кодекс України про адміністративні правопорушення /ст. 13/ встановлює, що відповідальність за адміністративні правопорушення неповнолітні несуть після досягнення шістнадцятилітнього віку на момент скоєння протиправного діяння. За загальним правилом, справи про осіб, які скоїли адміністративні правопорушення у віці від 16 до 18 років, підлягають розгляду в комісіях у справах неповнолітніх. За своєю природою і характером застосовувані комісіями заходи є державним примусом. Проте такий примус має на меті передусім справити виховний вплив на підлітків, спонукаючи їх замислитися, усвідомити скоєне, та застерегти від повторення помилок.

Стаття 13 Кодексу України про адміністративні правопорушення встановила перелік деліктів, за які неповнолітні віком від 16 до

18 років несуть адміністративну відповідальність на загальних підставах. До них належать: дрібне розкрадання державного або громадського майна /ст. 51/; порушення, пов'язані з експлуатацією транспортних засобів і дорожнього руху /ст. 121-127, ч.1, ст. 130, ст. 131 ч. 1 і П/; дрібне хуліганство /ст. 173/; стрільба з вогнепальної зброї у населених пунктах і невідведених для цього місцях або з порушенням встановленого порядку /ст. 174/; злісна непокоря законному розпорядженню або вимозі працівника міліції, народного дружинника чи військовослужбовця /ст. 185/; порушення правил придбання, зберігання, використання, перевезення й передачі вогнепальної зброї та боєприпасів /ст. 190-196/.

Разом з тим у тій самій ст. 13 Кодексу України про адміністративні правопорушення йдеться, що з урахуванням характеру скоєного правопорушення й особистості порушника справи щодо вказаних осіб ст. 51 Кодексу України про адміністративні правопорушення, як правило, підлягають направленню на розгляд районних /міських/, районних у містах комісій у справах неповнолітніх.

Для визначення правозастосовного органу, правомочного розглядати справу, необхідно також керуватися вимогами ст. 218, 219, 220, 220¹, 221, 222 Кодексу України про адміністративні правопорушення. Ніякі інші міркування про те, що неповнолітній скоїв адміністративні правопорушення, за які Кодекс передбачає засоби впливу, не наведені в ст. 18 Положення про комісії в справах неповнолітніх /наприклад, застосування конфіскації предметів, речей/, не можуть бути підставою для зміни загального порядку притягання неповнолітніх до адміністративної відповідальності через комісії в справах неповнолітніх.

За багатьма видами адміністративних правопорушень, відповідальність за які встановлюється на загальних підставах, визначена різна підвідомчість справ й можливість альтернативного рішення. Так, справи про адміністративні правопорушення неповнолітніх, поряд з комісіями в справах неповнолітніх, можуть розглядати адміністративні комісії, виконавчі комітети селищних, сільських Рад народних депутатів, комісії з боротьби з пияцтвом, районні /міські/ народні суди /народні судді/, органи внутрішніх справ /міліція/. Підвідомчість цих справ встановлена ст. 218, 219, 220-220¹, 221, 222 Кодек-

су України про адміністративні правопорушення. Стаття 13 встановлює три підходи до вирішення цього питання. До виключного ведення районного /міського/ народного суду належить розгляд справ про адміністративні правопорушення неповнолітніх, передбачені ст. 185. У зв'язку з цим суд не може передавати такі справи іншим органам. Щодо решти справ, встановлюється подвійний підхід. Справи щодо неповнолітніх, які скоїли правопорушення, передбачені ст. 51, як правило, підлягають передачі на розгляд комісій у справах неповнолітніх, а справи про правопорушення, передбачені всіма іншими статтями, переліченими в ст. 13, можуть бути передані на розгляд комісій у справах неповнолітніх.

У разі застосування до неповнолітніх засобів впливу, передбачених Кодексом України про адміністративні правопорушення, іноді виникають ускладнення, оскільки за переліченими у ст. 13 правопорушення передбачаються штрафи або виправні роботи, а в деяких випадках - навіть адміністративний арешт. Проте згідно зі ст. 32 адміністративний арешт до неповнолітніх взагалі не застосовується. Для накладення штрафу чи застосування виправних робіт необхідно, щоб підліток досяг шістнадцятирічного віку й мав самостійний заробіток. З батьків чи осіб, які їх замінують, згідно зі ст. 307 Кодексу України про адміністративні правопорушення, може стягатися штраф за неповнолітнього, притягнутого до відповідальності у віці від 16 до 18 років, який не мав самостійного заробітка, тільки за скоєння дрібного хуліганства. Для правозастосовного органу це є додатковою підставою для передачі віднесених до його відання справ на розгляд комісій у справах неповнолітніх, що мають значний арсенал засобів впливу на винних підлітків.

Серйозні труднощі виникають у народного судді, коли до нього надходять справи про скоєння передбачених ст. 185 Кодексу правопорушень неповнолітніми, які не мають самостійного заробітку. Суддя не може ні передати такі справи у комісію в справах неповнолітніх, ні застосувати один з указаних у цій статті засобів впливу /штраф, виправні роботи чи адміністративний арешт/. У такому разі найлогічніше накладати стягнення у межах санкцій, передбачених за інше правопорушення, якщо воно було скоєне водночас з розглядуваним. Адже злісна непокоря законній вимозі працівника міліції, народного дружинника або військовослужбовця звичайно виникає під час затримання підлітків, які скоїли якісь правопорушення. Крім того, на підста-

ві ст. 307 Кодексу України про адміністративні правопорушення за скоєння неповнолітніми дрібного хуліганства /ст. 173/ та виявлення опору можна стягнути штраф з їхніх батьків або осіб, які їх замінують. У разі неможливості застосувати до підлітків санкції ст. 185 Кодексу суд має право також подати матеріали комісії в справах неповнолітніх для притягання до відповідальності батьків або осіб, які їх замінують.

Уявляється доцільним у законодавчому порядку надати суддям право в разі необхідності передавати такі справи на розгляд комісій у справах неповнолітніх. Останні згідно з п. "д" ст. 17 Положення можуть також розглядати матеріали на підлітків віком до 16 років, які розпили спиртні напої або з'явилися у п'яному вигляді у громадських місцях. Проте такі порушення не є адміністративними. Вони належать до категорії "антигромадських вчинків". Розглядаючи їх, комісії застосовують до підлітків заходи виховного характеру. За скоєння підлітками цих проступків до адміністративної відповідальності притягаються їхні батьки або особи, які їх замінують. Підставою для притягнення їх до відповідальності за ст. 184, ч. 3 Кодексу України про адміністративні правопорушення може бути навіть одноразова поява підлітка віком до 16 років у п'яному вигляді в громадських місцях чи розпиття ним спиртних напоїв.

Роль норм цивільного, сімейного і трудового права у профілактиці правопорушень неповнолітніх

Поряд з нормами адміністративного і кримінального права певну функцію у профілактиці правопорушень виконують норми цивільного права. В Цивільному кодексі України існують норми, що передбачають відповідальність неповнолітніх за завдання шкоди, а також норми, які можуть усунути негативний вплив на неповнолітніх з боку батьків або осіб, які їх замінують.

У практичній діяльності правоохоронних органів часто трапляються випадки, коли, незважаючи на неодноразові заходи громадського чи адміністративного впливу, батьки або інші особи, що проживають спільно з неповнолітніми, негативно на них впливають. У таких випадках найбільш ефективним засобом усунення негативного впливу на не-

повнолітніх осіб, які з ними проживають, було б виселення в окремих випадках останніх без надання їм іншого жилого приміщення. Це повною мірою стосується випадків захисту інтересів неповнолітніх.

Так, відповідно до ст. 116 Житлового кодексу України, якщо наймач, члени його сім'ї та інші особи, які спільно з ним проживають, систематичним порушенням правил гуртожитку роблять неможливим для інших проживання з ними в одній квартирі чи в одному домі, а заходи перестороги й громадського впливу виявилися безрезультатними, виселення винних на вимогу наймодавця або інших зацікавлених сторін робиться без надання іншого жилого приміщення. Без надання іншого жилого приміщення можуть бути виселені також особи, позбавлені батьківських прав, якщо їх спільне проживання з дітьми, щодо яких вони позбавлені батьківських прав, визнано неможливим.

Проте, хоч необхідність виселення осіб, які спільно проживають з неповнолітніми, у практичній діяльності виникає часто, приклад застосування правоохоронними органами цієї норми права знайти не вдалося. Виявляється, не досить прийняти норму права. Необхідно створити реальну можливість для її застосування. Саме це не враховано законодавством.

По-перше, ст. 116 Житлового кодексу України суперечить положенню Конституції України про право громадян України на житло. Отже, виселення відповідно до ст. 166 Житлового кодексу України особи без надання їй жилого приміщення є порушенням Основного Закону нашої держави. Тому, враховуючи потреби практики у виселенні осіб, які спільно проживають з неповнолітніми, як реального засобу усунення явищ і процесів, що негативно впливають на останніх, доцільно внести ряд доповнень у ст. 116 Житлового кодексу України, виклавши розглядувану норму в такій редакції: "Стаття 116. Виселення з наданням іншого жилого, менш впорядкованого, приміщення або з наданням жилого приміщення в іншій місцевості".

Велике значення у профілактиці правопорушень неповнолітніх має застосування сімейного законодавства. Останніми роками в Україні на обліку в міліції перебуває понад 17 тис. батьків, які злісно ухиляються від виховання дітей. Понад 12 тис. обмежені у дієздатності або позбавлені батьківських прав. Стаття 76 Кодексу про шлюб та сім'ю України надає право суду прийняти рішення про відібрання дитини і про її передачу під опікування органів опіки і піклування незалежно від позбавлення батьківських прав, якщо залишення дитини в осіб, в яких вона перебуває, небезпечно для неї.

Практика свідчить про ще не досить повне використання норм сімейного права для усунення негативного впливу сім'ї на підлітка.

Згідно зі ст. 76 КпшС України, позбавлені батьківських прав батьки втрачають усі права, що ґрунтуються на факті спорідненості з дитиною, щодо якої вони позбавлені прав, у тому числі права вимагати від неї в майбутньому матеріальної допомоги /ст. 74/. У разі відібрання дитини без позбавлення батьківських прав після усунення причин, що перешкоджають належному вихованню її батьками, суд за заявою останніх може винести рішення про повернення їм дитини /ст. 76/. Застосування ст. 70 КпшС України останніми роками систематично зростає. Значно рідше застосовується ст. 76, про що свідчать статистичні дані. Тим часом з метов своєчасного ізолювання дитини від негативного впливу на неї сім'ї ст. 76 КпшС України /відібрання дітей без позбавлення батьківських прав/ необхідно застосувати частіше. Крім суто профілактичних цілей, своєчасне застосування цієї статті може виключити застосування ст. 70 КпшС України /позбавлення батьківських прав/. Багато в чому ініціатива у розв'язанні цього питання має належати інспекції в справах неповнолітніх, школі й громадським формуванням.

Однією з умов, що сприяють правопорушенням неповнолітніх, є недоліки в організації їхнього працевлаштування. Йдеться про не своєчасне влаштування підлітків на роботу, порушення законодавства про умови праці тощо.

У Кодексі законів про працю України є глава "Праця молоді", спеціально присвячена правам неповнолітніх у трудових правовідносинах. У статтях цієї глави закріплені спеціальні пільги й переваги неповнолітніх, якими вони користуються поряд із загальними трудовими правами, встановленими Законом для робітників і службовців.

Кількість неповнолітніх, які під час скоєння протиправних дій ніде не навчалися і не працювали, зросла у 1993 р. до 27,9%. Нині понад 15% неповнолітніх правопорушників ніде не працюють і не навчаються. Забезпечити їм працевлаштування досить важко: багато підприємств у нових умовах господарювання визнають за краще не брати на роботу не тільки підлітків правопорушників, а й підлітків взагалі.

У практиці бувають випадки, коли батьки неповнолітніх правопорушників, утративши надію влаштувати сина чи доньку на роботу, звертаються за допомогою до органів внутрішніх справ. Уявляється, що в си-

туації, яка склалася, інспекції в справах неповнолітніх мають виявити ініціативу в працевлаштуванні підлітків. Швидкому працевлаштуванню неповнолітніх сприяв би гарантований резерв робочих місць для неповнолітніх, який би допоміг в разі необхідності без затримки розв'язувати питання про їх працевлаштування.

Саме недосконалість працевлаштування неповнолітніх – одна з умов, що сприяють правопорушенням з їхнього боку.

Служби зайнятості міст і областей України не виявляють ініціативи й зацікавленості у розв'язанні питань працевлаштування неповнолітніх, чим порушують вимоги ст. 19 Закону України "Про зайнятість населення". Залишається не розв'язаним питання тимчасового працевлаштування учнів старших класів шкіл і ІПУ у вільний від навчання час, у період канікул, хоч воно неодноразово розглядалося на засіданнях комісій у справах неповнолітніх, де приймалися відповідні рішення. Загрозливе становище складається відносно підлітків, які перебувають на обліку в інспекціях у справах неповнолітніх. У м. Києві, наприклад, з 2405 школярів у літній період було працевлаштовано лише 208.

На стані правопорушень, скоєваних неповнолітніми, особливо негативно позначається безпосереднє порушення законодавства про працю адміністраціями підприємств: не дотримуються вимоги ст. 189 КЗпП України, належним чином не ведеться облік працюючих підлітків. Через це останні не проходять медичний огляд, їм не надаються відпустки у літній період, інші гарантії, встановлені трудовим законодавством. Порушуються вимоги ст. 51 КЗпП України про робочий час неповнолітніх, включених у позаурочну роботу, тобто вимоги ст. 192 КЗпП України про робочий час неповнолітніх. Водночас не дотримується ст. 106, оскільки адміністрація не оплачує у належних розмірах працю підлітків у позаурочний час. Непоодинокі випадки залучення неповнолітніх для виконання роботи у шкідливих умовах, що неприпустимо згідно зі ст. 190 КЗпП України. З порушенням вимог ст. 26 неповнолітнім встановлюють випробування і за його результатами звільняють з роботи, що заборонено трудовим законодавством. Крім того, адміністрації підприємств порушують ст. 11 Положення про КСН, відповідно до якої вони у триденний строк мають повідомити останню в разі бажання неповнолітнього залишити місце роботи.

Сьогодні жодна державна структура не має даних про стан працевлаштування випускників 9 і II-х класів. За долю цих юнків і дівчат ніхто не відповідає.

Гостро стоїть питання про працевлаштування неповнолітніх, які звільнилися з місць позбавлення волі й для своєї соціальної адаптації потребують допомоги комісій у справах неповнолітніх на місцях.

Згідно з п. 3 ст. 29 Закону України "Про освіту" для неповнолітніх обов'язкове навчання у загальноосвітніх школах до досягнення ними п'ятнадцятирічного віку. Проте відповідно до Кодексу законів про працю України працевлаштування п'ятнадцятирічних підлітків можливе лише у виняткових випадках за направленням КСН та угодою з ФЗМК, з дотриманням ряду умов, передбачених трудовим законодавством, пов'язаним з охороном прав неповнолітніх. Таким чином, саме ця вікова категорія неповнолітніх залишилася найменш захищеною у правовому відношенні. Вона не забезпечена гарантією першочергового працевлаштування. Особливо це стосується тих, хто перебуває на профобліку в ІСН.

Отже, підлітки змушені самостійно розв'язувати питання забезпечення роботою, у кращому випадку займатися торгівлею з рук періодичними виданнями, морозивом, цигарками, миттям автомобілів тощо. Певна їх частина включається у протиправну діяльність. Це частково дає відповідь на запитання про причини високих темпів зростання злочинності й правопорушень 14-15-річними підлітками.

Кримінально-процесуальні норми і профілактика злочинів неповнолітніх

Необхідно виділити також ряд кримінально-процесуальних норм, застосування яких має безпосереднє значення для профілактики злочинів неповнолітніх.

Передусім це стосується ст. 23 і 23¹ КПК України. Відповідно до ст. 23 в обов'язки органу дізнання, слідчого, прокурора і суду входить виявлення причин і умов, які сприяють скоєнню злочинів, та вжиття заходів через відповідні органи до їх усунення. У ст. 23¹ КПК України вказується, що орган дізнання, слідчий, прокурор, встановивши причини й умови, які сприяли скоєнню злочину, вносять у відповідний державний орган, громадську організацію чи посадовій особі подання про вжиття заходів щодо усунення цих причин і умов.

Не пізніше як у місячний строк за поданням мають бути вжиті відповідні заходи і про результати повідомлено особі, яка направила подання.

Отже, державний орган, громадська організація чи посадова особа зобов'язані виконати державно-владне розпорядження органу дізнання, слідчого або прокурора щодо усунення причин і умов, які сприяють скоєнню злочину. Однак керівники підприємств, організацій, установ через відсутність відповідального державного підходу до дорученої справи, відсталість та інші причини ігнорують виконання подань слідчого чи органу дізнання щодо усунення причин і умов, які сприяють скоєнню злочину. В результаті близько 30% подань, що вносяться з кримінальних справ про злочини неповнолітніх, залишаються без належного реагування, а значна частина відповідей має характер відписки.

Норми права, що регулюють профілактичну діяльність, на нашу думку, мають складатися з трьох частин: гіпотези, де викладаються умови, за яких потрібно керуватися даною нормою права; диспозиції, де вказані права і обов'язки учасників відносин, що виникають в обставинах, передбачених у гіпотезі; санкції, де визначені наслідки для осіб, які порушили приписи статті.

Як відомо, ст. 23 та 23¹ КПК України складаються тільки з гіпотези й диспозиції. В них відсутнє покарання за невиконання пропозицій щодо усунення причин і умов, викладених у поданні.

Той факт, що, закріпивши в обов'язковому порядку /ст. 23¹ КПК України/ внесення подання, законодавець не передбачив ні структури, ні змісту тощо цього процесуального акта, справляє істотний вплив на ефективність впливу подань правоохоронних органів на усунення негативних явищ, які сприяють скоєнню злочинів.

В юридичній літературі цим питанням увага приділена, але за багатьма з них немає єдиної думки. У практичній діяльності це нерідко призводить до того, що у поданні викладається лише фабула кримінальної справи без належного аналізу причин і умов скоєного злочину та конкретних рекомендацій щодо їх усунення. Закріплення у законодавчому порядку структури, змісту і обґрунтованості подання, на наш погляд, сприятиме підвищенню рівня профілактичної роботи правоохоронних органів.

Подання про усунення причин і умов, які сприяють скоєнню злочинів, має складатися з трьох частин: вступу, описово-мотивувальної

і резолютивної. Усі компоненти мають бути тісно взаємопов'язані і взаємозумовлені.

У вступній частині подання повинні міститися такі дані: назва документа; з якої кримінальної справи він складений; дата; місце складання; найменування адресата.

В описово-мотивувальній частині подання поряд з коротким викладом фабули кримінальної справи мають бути наведені: а/ дані, що характеризують погляди підлітка; б/ обставини життєвої ситуації, які у взаємодії з позицією підлітка спричинили злочин; в/ причини і умови, які сприяли скоєнню злочину та шляхи їх усунення. Мотивування кожного пункту має бути чітким і зрозумілим, обґрунтованим, побудованим лише на доказах.

Подання мають закінчуватися резолютивною частиною. В ній зазначаються: а/ необхідність усунення причин і умов, які сприяли скоєнню злочинів неповнолітніх; б/ конкретні, такі, що ґрунтуються на законах і нормативних актах, заходи, які, на думку слідчого, органу дізнання, необхідно з цією метою вчинити; в/ організаційні і виховні заходи з роз'єднання антигромадських груп неповнолітніх; г/ посадові особи, винні в тому, що причини і умови, які сприяли скоєнню злочину, не були своєчасно усунуті /з постановою питання про їхню відповідальність/.

У підвищенні ефективності подання велике значення має визначення суб'єкта контролю за його виконанням. Нині у періодичній літературі з цього питання немає єдиної думки. Деякі автори вважають, що контроль за реалізацією подання має здійснювати прокурор. На думку інших, це входить в обов'язки слідчого та органу дізнання. Контроль за виконанням внесених слідчим або органом дізнання подань, а також своєчасною й повною реалізацією вказаних у них конкретних пропозицій повинен здійснюватися народними судами під час розгляду справ у суді.

Практика свідчить, що всебічне, повне і об'єктивне дослідження причин і умов, які сприяли скоєнню злочинів, а також внесення подань щодо їх усунення відбувається за 15-20 днів до завершення попереднього розслідування чи дізнання з кримінальної справи. Згідно зі ст. 256 КПК України справа має бути призначена до розгляду у суді не пізніше 20 діб з дня надходження до суду. Отже, від моменту внесення на підприємство, в установу чи організацію подання і до початку розгляду справи у судовому засіданні закінчується передбаче-

ний ст. 23¹ КПК України місячний строк, цілком достатній для вжиття необхідних заходів до виконання пропозицій, які містяться у поданні.

Здійснювана народним судом перевірка виконання подання у процесі кримінальної справи дасть змогу не тільки переконатися у своєчасному, повному та об'єктивному здійсненні заходів щодо усунення причин і умов, які сприяли скоєнню злочину, а й дослідити питання про достатність цих заходів і в разі необхідності у порядку ст. 23¹ і 340 КПК України винести окрему ухвалу. В ній суд зможе додатково запропонувати конкретні заходи щодо усунення тих, що залишилися, або доказаних у судовому розгляді справи причин і умов, які сприяли скоєнню злочину, а також поставити питання про притягнення до відповідальності певних посадових осіб за несвоєчасне чи неповне вжиття необхідних заходів, зазначених у поданні слідчого або органу дізнання.

Стаття 433 КПК України зобов'язує в процесі попереднього розслідування і розгляду в суді справи про злочин неповнолітнього, крім обставин, указаних у ст. 64 зазначеного кодексу, з'ясувати вік, стан здоров'я й загальний розвиток, умови життя і виховання неповнолітнього; обставини, що негативно впливали на його виховання, тощо. Проте, як свідчить практика, вимоги ст. 433 КПК України виконуваться не завжди. У багатьох випадках не допитуються класні керівники, майстри виробничого навчання, бригадири, наставники, інші особи, які могли б дати необхідні відомості про особистість неповнолітнього, умови його життя, виховання тощо.

Недогляди у вивченні особистості неповнолітнього обвинуваченого особливо виявляються в разі надання йому відстрочки виконання вироку. Так, за деякими даними, відстрочка виконання вироку, яка застосовується без урахування особистості неповнолітнього правопорушника, в кінцевому підсумку призводить до її відміни через 2-6 міс. Підставою, як правило, є порушення неповнолітнім громадського порядку, вживання спиртних напоїв, скоєння іншого правопорушення. З метою усунення цих негативних наслідків уявляється необхідним замінити п. 4-6 ст. 433 КПК України переліком причин і умов, які сприяють скоєнню злочинів неповнолітніми і, в разі невиконання вимог статті у законодавчому порядку закріпити повернення справи на додаткове розслідування прокурором або народним судом.

Перелік причин і умов, які сприяють скоєнню злочинів неповнолітніми і підлягають доказу по кожній кримінальній справі /для

заміни пп. 4-6 ст. 433 КПК України/ доцільно викласти у такій редакції:

- 1/ недоліки сімейного виховання /розкладницький вплив батьків і старших членів сім'ї, вживання ними алкоголю, паразитичний й аморальний спосіб життя, брутальність і жорстокість щодо близьких і оточуючих осіб, відсутність належного контролю з боку батьків за поведінкою, зв'язками, проведенням вільного часу їхніми дітьми/;
 - 2/ погані стосунки неповнолітнього за місцем навчання або праці, негативний вплив на нього однолітків, знайомих, сусідів тощо;
 - 3/ недоліки у трудовому колективі /слабка трудова дисципліна, низький рівень виховної роботи тощо/;
 - 4/ втягнення неповнолітніх у злочинну діяльність дорослими особами;
 - 5/ хиби в організації культурного дозвілля неповнолітніх, слабе їх залучення до занять науково-технічною і художньою творчістю, спортом;
 - 6/ недоліки у працевлаштуванні неповнолітніх, які закінчили або залишили навчальні заклади, порушення законодавства про умови праці і побуту;
 - 7/ упущення в діяльності державних органів, на які покладені обов'язки щодо боротьби зі злочинністю неповнолітніх /неналежне розкриття злочинів, передчасне розв'язання питання про дострокове звільнення з спеціального виховного закладу тощо/.
- Наведена класифікація дасть змогу глибше і повніше доводити причини і умови, які сприяли скоєнню злочинів неповнолітніми, вживати дійових заходів щодо усунення.

М.В.Володько

КРИМІНАЛЬНЕ ПРАВО УКРАЇНИ НА ЗАХИСТІ ПРАВ НЕПОВНОЛІТНІХ

Деякі загальні положення кримінального права України

Кримінальне право - це сукупність юридичних норм, встановлених Верховною Радою України, що встановлюють, які діяння є суспільно не-

безпечними, тобто злочинними, і які міри покарання слід застосовувати до осіб, що їх скоїли.¹

Кримінальне право регулює також підстави та умови кримінальної відповідальності, випадки звільнення від неї неповнолітніх, відповідальність за вчинення кількох злочинів тощо.

Кримінальне право має завданням охорону суспільного ладу України, його політичної та економічної системи, власності, особи, прав і свобод громадян і всього правопорядку від злочинних посягань /ст. 1 Кримінального кодексу України, далі - ККУ/.

Кримінальне право будується на таких принципах: верховенство закону, демократизм, гуманізм, особистий характер відповідальності, індивідуалізації кримінальної відповідальності і покарання, відповідальність тільки за наявності вини тощо.

Джерелом кримінального права є кримінальні закони. Вони сконцентровані в Кримінальному кодексі України.

Кримінальний кодекс поділяється на загальну і особливу частини. В загальній частині містяться кримінальні закони /статті ККУ, в яких зафіксовані поняття злочину, підстави кримінальної відповідальності, суть співучасті у злочині, система і види покарань тощо/. В особливій частині Кримінального кодексу містяться закони /статті ККУ/, які формують поняття конкретних злочинів і міри покарання за їх вчинення. Ці закони /статті/ розподіляються на глави, а саме:

злочини проти держави;

злочини проти державної і колективної власності;

злочини проти життя, здоров'я, волі і гідності особи;

злочини проти політичних і трудових прав громадян;

злочини проти індивідуальної власності громадян;

господарські злочини;

службові злочини;

злочини проти правосуддя;

злочини проти порядку управління;

злочини проти громадської безпеки, громадського порядку та народного здоров'я;

військові злочини.

Поняття злочину дано в ст. 7 Кримінального кодексу. Законодавець так сформував це поняття: "Злочином визнається передбачене кри-

¹ Див.: Уголовное право УССР. - К.: Вища шк., 1984. - С. 4.

мінальним законом суспільно небезпечне діяння /дія або бездіяльність/, що посягає на суспільний лад України, його політичну і економічну системи, власність, особу, політичні, трудові, майнові та інші права і свободи громадян, а так само інше, передбачене кримінальним законом, суспільно небезпечне діяння, яке посягає на правопорядок".

Поняття злочину має характерні ознаки. По-перше, злочини здебільшого скоюються шляхом активних дій /крадіжка, грабіж, розбій, побої і мордування, зґвалтування, спекуляція, обман покупців, одержання хабаря, хуліганство та ін./, але можуть бути скоєні і шляхом бездіяльності /деякі випадки ухилення від сплати аліментів на утримання дітей, вбивства, нанесення тілесних ушкоджень, халатність, ухилення від призову на строкову військову службу тощо/.

По-друге, злочином є не всяка дія /або бездіяльність/, а лише така, що є небезпечною для держави, суспільства, особи, що тягне за собою шкоду, яка може бути фізичною, матеріальною чи моральною /ознака суспільної небезпечності/.

По-третє, злочином вважається лише така дія /бездіяльність/, яка є протиправною, тобто за яку безпосередньо передбачена кримінальна відповідальність у певній статті ККУ /ознака протиправності/.

По-четверте, злочином вважається лише така дія /бездіяльність/, яка скоєна або навмисно, або з необережності, тобто в діянні злочинця має бути вина /ознака винності/.

По-п'яте, за таку злочинну дію /бездіяльність/ в статті ККУ передбачена міра кримінального покарання.

Слід мати на увазі, що всі наведені ознаки злочину мають бути в кожному злочині разом, у сукупності.

Підстави кримінальної відповідальності. Особа, яка скоїла злочин може бути притягнута до кримінальної відповідальності лише за наявності підстав, що передбачені кримінальним законом. Такими підставами є наявність конкретного юридичного факту - складу злочину в діянні винної особи.

Склад злочину - це сукупність встановлених кримінальним законом об'єктивних і суб'єктивних ознак, які характеризують конкретне суспільно небезпечне діяння як злочин.

У кожному злочині обов'язково мають бути: об'єктивні ознаки складу злочину - об'єкт злочину і об'єктивна сторона злочину; суб'єктивні ознаки - суб'єкт і суб'єктивна сторона злочину.

Розглянемо ці ознаки. Об'єкт злочину – це те, на що спрямовано злочинне посягання. Спрямовано ж воно на певні суспільні відносини, яким завдається шкода. Наведемо приклади. При крадіжці державного майна об'єктом є суспільні відносини з приводу належності цієї власності, при вбивстві – життя людини, при тілесному ушкодженні – її здоров'я, при куліганстві – громадський порядок тощо.

Об'єктивна сторона злочину – це зовнішній прояв злочинного посягання, тобто як, яким чином сковеться злочин, у чому цей злочин полягає, які наслідки спричинило злочинне діяння. Виходячи з цього, об'єктивна сторона такого злочину, як, наприклад, крадіжка полягає в таємному заволодінні чужим майном. Об'єктивна сторона обману покупців полягає в обмірванні, обважуванні, перевищенні встановлених роздрібних цін у торговельних підприємствах чи в підприємствах громадського харчування.

Діяння /дія або бездіяльність/ для об'єктивної сторони – обов'язкова ознака. Нема діяння – нема злочину. Спосіб діяння, час, місце, обстановка за яких воно вчинено, – факультативні ознаки. Якщо вони прямо вказані в диспозиції статті, то стають ознаками обов'язковими і впливають на кваліфікацію злочину. Наприклад, потрібно обов'язково встановити спосіб його вчинення – таємність викрадення, без цього не буде наявності саме складу злочину /а може бути інший склад, або, взагалі, відсутність злочинного діяння/.

Суб'єктом злочину в кримінальному праві вважається осудна особа, що досягла віку, з якого настає кримінальна відповідальність, винна в скоєнні конкретного злочину. Загальна відповідальність за всі злочини настає з 16 років, а за деякі злочини – з 14 років¹.

У ст. 12 КК зазначається, що не підлягає кримінальній відповідальності особа, яка під час вчинення суспільно небезпечного діяння була в стані неосудності, тобто не могла усвідомлювати своїх дій або керувати ними внаслідок хронічної душевної хвороби, тимчасового розпаду душевної діяльності, слабості чи іншого хворобливого стану. До такої особи за призначенням суду можуть застосовуватись примусові заходи медичного характеру.

Не підлягає покаранню також особа, яка вчинила злочин в стані осудності, але до винесення судом вироку захворіла на душевну хво-

¹ Особливості кримінальної відповідальності неповнолітніх розглядатимуться окремо.

роби, що позбавляє її можливості усвідомлювати свої дії або керувати ними.

До такої особи за призначенням суду можуть застосовуватись примусові заходи медичного характеру, а після одужання вона може підлягати покаранню.

Слід відзначити, що особа, яка вчинила злочин в стані сп'яніння, не звільняється від кримінальної відповідальності. Більш того, вчинення злочину в такому стані /ст. 14 КК, ч. I/ – обставина, яка здебільшого обтяжує відповідальність /ст. 41 КК, п. II/, але коли мова йде про так зване патологічне сп'яніння, то воно є тимчасовим розладом психіки особи, що робить її неосудною і звільняє від кримінальної відповідальності.

Кримінальну відповідальність несе фізична особа, тобто людина. Юридичні особи – підприємства, організації кримінальної відповідальності не несуть, а якщо їх працівники скоюють пов'язані з діяльністю цих установ злочини, то вони несуть кримінальну відповідальність згідно із законом.

В історії кримінального права були випадки, коли кримінальній відповідальності підлягали і померлі, засуджували речі, худобу.

Наведемо декілька фактів. У лютому 1853 р. в Росії помер генерал Політковський – начальник розрахункового відділу "Комітету ІВ – ІВІ4 р". Ревізія встановила за ним і його співучасниками розтрату в сумі більше як 1 млн руб. Усі обвинувачені, в тому числі і померлі, були притягнені до суду. Військовий суд присудив померлого генерала Політковського заслати на каторжні роботи, а померлих Васильєва і Горбунова – віддати в солдати.

У 1593 р. в Росії в м.Угличі був засуджений вічевий дзвін до биття батогами і заслання до Сибіру до м.Тобольська.

У 1936 р. в м.Ташкенті суддя засудив ішака до 6 міс. примусових робіт на користь громадянина, на городі якого ішак зіпсував городину.

В Йемені на підставі закону Іслама суддя засудив автомашину до 6 міс. стоянки на майдані за те, що вона збила пішохода.

В Англії засудили собаку до страти за те, що він покусав дітей.

Суб'єктивний бік злочину – це психічне відношення особи до скоєного нею суспільно небезпечного діяння та його наслідків. До ознак суб'єктивного боку належать вина, мотив і мета злочину.

Вина - основна і обов'язкова ознака суб'єктивного боку всякого злочину. Без вини немає злочину. Мотив і мета, як факультативні ознаки, мають обов'язковий характер не в кожному окремому злочині, а лише в тих, де про них згадується у відповідній статті особливої частини ККУ. Наприклад, ст. 56 передбачає відповідальність за дії, вчинені з метою насильного повалення конституційного ладу або захоплення державної влади. Або інший приклад. У статті 154 зазначено, що спекуляція - це скуповування та перепродаж з метою наживи товарів або інших предметів, на які встановлено державні роздрібні ціни в підприємствах, торгівлі і так само інших підприємствах, що реалізують товари. В статті 176 зазначається, що кримінальна відповідальність суддів настає за винесенням ними завідомо неправосудного вироку, якщо це скоєно з корисливих мотивів.

Вчинення злочину може бути умисним чи з необережності. Злочин визнається вчиненим умисно, коли особа, яка його вчинила, усвідомлювала суспільно небезпечний характер своєї дії або бездіяльності, передбачала її суспільно небезпечні наслідки і бажала їх або свідомо допускала настання цих наслідків /ст. 8 ККУ/.

Наведемо приклади. В м.Житомирі в квартирі знайдено труп жінки. З'ясувалось, що жінку вбив її син нероба за те, що вона не давала йому грошей на горілку. Злочин скоєно умисно.

У м.Дніпропетровську 15 підлітків вчинили хуліганство, вибили 19 вікон у трамвайних вагонах, за що притягнуті до кримінальної відповідальності за ст. 206 ККУ. Злочин скоєно умисно.

Злочин визнається вчиненим з необережності, коли особа, яка його вчинила, передбачала можливість настання суспільно небезпечних наслідків своєї дії або бездіяльності, але легковажно розраховувала на їх відвернення або не передбачала можливості настання таких наслідків, хоча повинна була і могла їх передбачити /ст. 9 ККУ/.

Наведемо факт скоєння злочину з необережності з судової практики. На Подолі в м.Києві дівчата 9-го класу зібралися, щоб відзначити день народження своєї подруги Т. Випили вина. Т. порожню пляшку з-під вина викинула через балкон. Пляшка влучила в голову хлопчика, який грався біля будинку, від чого помер. Т. скоїла вбивство з необережності, що правильно кваліфіковано за ст. 98 ККУ. В даному випадку Т. діяла злочинно необережно, тому що вона, хоча і не передбачала можливості настання зазначених наслідків, але повинна

була і, судячи з конкретних обставин справи, могла передбачити, що під балконом грається дитина¹.

Обставини, що виключають суспільну небезпеку діяння. Кримінальне право України визнає злочином лише таке діяння, якому властиві ознаки: суспільна небезпека, протиправність, винність і карність. Якщо відсутня хоча б одна з цих ознак, злочину не буде.

У деяких випадках діяння за своїми зовнішніми рисами нагадує злочин, але таким не вважається, тому, що в дійсності в ньому відсутня така ознака злочину, як суспільна небезпека.

До таких обставин, що виключають суспільну небезпеку належать: а/ необхідна сторона; б/ крайня необхідність. Ці обставини закріплено в ст. 15 і 16 Кримінального кодексу.

За всіх цих обставин причиняється шкода людині або майну, яка притаманна окремим злочинам, зафіксованим у статтях КК, але дії при вказаних обставинах не вважаються суспільно небезпечними, а навпаки, є суспільно корисними, тому особа, яка спричинила шкоду, не підлягає кримінальній відповідальності.

Коротко пояснимо ці обставини.

Необхідна оборона. Згідно з ч. 2 ст. 15 ККУ, необхідною обороною визнаються дії, вчинені з метою захисту інтересів чи прав особи, що захищається, або іншої особи, інтересів суспільства чи держави від суспільно небезпечного посягання шляхом завдання шкоди, хто посягає, якщо такі дії були зумовлені потребою негайного відвернення чи припинення посягання.

З цього вбачається, що при необхідній обороні є дві сторони - особа, яка посягає, і особа, що захищає свої законні інтереси або інтереси іншої особи чи інтереси держави, громадські інтереси. Згідно зі ст. 15 ККУ, кожна особа має право на необхідну оборону незалежно від можливості уникнути посягання або звернутися за допомогою до інших осіб чи органів влади.

Слід мати на увазі, що не є злочином застосування зброї або будь-яких інших предметів, незалежно від наслідків, якщо воно здійснено для захисту від нападу озброєної особи чи нападу групи осіб, відвернення протиправного насильницького проникнення у житло чи інше приміщення або, якщо особа, яка захищається, не могла внаслідок переляку або сильного душевного хвилювання, спричиненого сус-

¹ Див.: Архів міськсуду м.Києва за 1992 р.

пільно небезпечними діями, оцінити відповідність захисту характеру пояснення.

Необхідна оборона буде правомірна, коли будуть дотримані умови, що належать до нападу і до захисту.

Напад може бути:

а/ суспільно небезпечним;

б/ наявним, тобто він вже почався. Чи ось-ось почнеться;

в/ дійсним, тобто він повинен існувати в реальній дійсності, а не в уяві людини, що від нього захищається. В цьому випадку буде так звана мнима, уявна оборона, оскільки напад фактично не було, а захисник помилявся, вважаючи, що він є.

Умови необхідної оборони, що належать до захисту:

а/ захищати можна себе, інших осіб, інтереси держави або громадські інтереси;

б/ при захисті шкода має бути завдана тільки посягаючому, а не третім особам;

в/ захист не повинен перевищувати меж необхідності. Він повинен відповідати характеру і небезпечності посягання, інакше буде становити, яке розглядається як перевищення меж необхідної оборони.

У ст. 15, ч. 5 Кримінального кодексу зазначено, що дії потерпілого та інших осіб безпосередньо після вчинення посягання, спрямовані на затримання особи, що вчинила напад і доставлення її відповідним органам влади як правомірні, прирівнюються до необхідної оборони, якщо вони були необхідні для затримання і відповідали небезпечності посягання і обставинам затримання злочинця.

Коротко прокоментуємо це положення.

Затримання злочинця є правомірним за таких умов:

а/ особа, яка затримується, вчинила діяння, що має ознаки злочину:

б/ особа, яка вчинила напад, ухиляється від затримання;

в/ заподіяння шкоди особі, яка затримується, може мати місце лише для передачі її органам влади;

г/ шкода, завдана особі, яка вчинила напад, має бути вимушеною;

д/ дії щодо затримання, включаючи заподіяну шкоду, відповідали небезпечності посягання і обставині затримання злочинця.

Оскільки дії щодо затримання особи, яка вчинила напад, і доставлення її відповідним органам влади прирівнюються до необхідної

оборони, то й відповідальність за спричинену при цьому надмірну шкоду має наставати як за перевищення меж необхідної оборони.

Крайня необхідність. Стаття 16 ККУ зазначає: "Не є злочином дія, яка хоча і підпадає під ознаки діяння, передбаченого кримінальним законом, але вчинена в стані крайньої необхідності, тобто для усунення небезпеки, що загрожує інтересам держави, громадським інтересам, особі чи правам цієї людини або іншим громадянам, якщо ця небезпеку за даних обставин не можна було усунути іншими засобами і якщо заподіяна шкода є менш значною, ніж відвернута шкода".

Прикладами крайньої необхідності можуть бути такі випадки. Шофер, щоб не зробити аварії з тяжкими наслідками, порушує правила водіння автомашини, що призводить до менш тяжких наслідків. Інший факт. При пожежі будинку розбирають інший дім, який стоїть поруч із тим, що горить, щоб відвернути подальше розповсюдження вогню на інші будинки.

Наведені приклади показують, що крайня необхідність має на увазі зіткнення двох охороняємих законом інтересів. При цьому захист одного інтересу досягається лише шляхом заподіяння шкоди іншому інтересу, але меншої шкоди. В такому разі та особа, що заподіяла шкоду, діяла в межах крайньої необхідності і кримінальної відповідальності не несе і може нести лише майнову відповідальність /але не обов'язково: це залежить від конкретних обставин справи/.

Крайня необхідність деякою мірою схожа з необхідною обороною, але вона відрізняється від останньої.

Якщо в разі необхідної оборони небезпека іде від людини, що вчиняє злочинні дії, то за крайньої необхідності вона іде від сил природи /блискавки, повінь/, джерела підвищеної небезпеки /механізми, машини/ тощо.

При необхідній обороні шкода завдається нападаючій людині, а в разі крайньої необхідності шкода спричиняється третім особам, які до даного факту не мають відношення.

У разі крайньої необхідності обов'язково зберігається більший інтерес, ніж інтерес, що потерпів. За необхідної оборони такої умови немає. Той, хто діяв у межах необхідної оборони, майнову відповідальність за завдану шкоду не несе, а в разі крайньої необхідності може нести.

Стадії вчинення навмисного злочину. Стадії вчинення злочину - це етапи скоєння навмисного злочину, які відрізняються за характером

дій і ступенем їх суспільної небезпеки. Згідно зі ст. 17 КК такими стадіями є: а/ готування до злочину; б/ замах; в/ закінчений злочин.

Готуванням до злочину, як говориться в ст. 17 ККУ, визначається підшукання або пристосування засобів чи знарядь або інше умисне створення умов для вчинення злочину.

Замахом на злочин визнається умисна дія, безпосередньо спрямована на вчинення злочину, якщо при цьому злочин не було доведено до кінця з причин, що не залежали від волі винного.

Злочин вважається закінченим, коли в здійсненому діянні є всі ознаки складу злочину, описаного в кримінальному законі.

Кримінальна відповідальність за готування до злочину і за замах на злочин настає на загальних підставах. Дії осіб, що їх вчиняють, кваліфікуються за статтями КК, які передбачають відповідальність за закінчений злочин з посиланням на ст. 17. При цьому слід зауважити, що суд при призначенні міри покарання враховує, що злочин не був доведений до кінця і це полегшує покарання.

Зазначені стадії можуть бути тільки при вчиненні намісних злочинів.

Співучасть у злочині. Нерідко злочини вчиняються не поодинокими злочинцями, а у змові групами осіб, тобто у співучасті.

Згідно зі ст. 19 ККУ, співучасть – це умисна спільна участь двох або більше осіб у вчиненні злочину. Вчинення злочину у співучасті здебільшого є діянням більш суспільно небезпечним, ніж зроблене однією особою і розглядається більш кримінальним законом як підстава для обрання винним суворі міри покарання. Наприклад, крадіжка індивідуального майна громадян однією особою карається позбавленням волі на строк до трьох років або виправними роботами на строк до двох років, а крадіжка такого ж майна, вчинена за попереднім зговором групою осіб, карається позбавленням волі на строк до семи років з конфіскацією майна або без конфіскації, або виправними роботами на строк від одного до двох років з конфіскацією майна. Деякі особливо небезпечні злочини, наприклад, масові заворушення, бандитизм можуть бути вчинені лише групами осіб, тобто у співучасті.

Судова практика свідчить, що у співучасті скоюються 75% пограбувань, 77% розбійних нападів, 92% розкрадань державного майна в особливо великих розмірах. Чимало таких злочинів вчиняється неповнолітніми.

Наведемо приклад: Неповнолітній Артур – учень одного із ПТУ

м.Харкова, перебуваючи в стані алкогольного сп'яніння, разом з трьома іншими неповнолітніми хлопцями із хуліганських спонукань по-звірячому вбили громадянина Васильєва¹.

Слід відзначити, що у співучасті скоюються тільки умисні злочини.

Виходячи з характеру злочинної діяльності і структури зв'язків між співучасниками, а також ступеню їх організованості, співучасть ділять на такі форми: проста співучасть, коли всі співучасники є виконавцями злочину; складна, в якій є виконавець, організатор, підмовник, пособник. Не обов'язково, щоб у такій співучасті були всі чотири співучасники, але необхідно, щоб був виконавець і хоча б один із зазначених співучасників; третя форма – злочинне співтовариство. Це найбільш небезпечна форма співучасті. Вона характеризується спеціальною організованістю, стійкістю і створюється, як правило, для скоєння не одного злочину, а для заняття злочинною діяльністю. До такої форми співучасті належать банда, злочинне угруповання в місцях позбавлення волі /ст. 69, 61¹ ККУ/.

Розглянемо поняття дійових осіб у складній співучасті.

Виконавець – особа, яка безпосередньо вчиняє злочин. Організатор – особа, яка організовує вчинення злочину або керує його вчиненням. Функції організатора полягають у підборі осіб для скоєння злочину, інструктажі співучасників, керівництві їх діями тощо. Як правило, це найнебезпечніший з співучасників злочинець.

Підмовник – це особа, яка схилиє до вчинення злочину. Підмовництво може знайти вираз у проханні, підмові, підкупі, шантажі, погрозі, наказі /щодо підлеглого/, обіцянках нагородити та в інших діях.

Пособник – особа, яка допомагає виконавцеві скоїти злочин. Пособництво може відбуватися в таких діях, як дача вказівок, побажань, надання засобів, усунення перешкод, заздалегідь обіцянним переховуванням злочинця, знарядь і засобів скоєння злочину, або предметів, добутих злочинним шляхом. Як бачимо, дії пособника мають допоміжний характер у скоєнні злочину.

Співучасники несуть кримінальну відповідальність на загальних підставах. Їхні дії кваліфікують за статтею КК, за якою несе відпо-

¹ Див.: Недригайло В. Жестокость // Вечерний Киев – 1992. – 2 апреля.

відальність виконавець. Якщо виконавець вчинив, наприклад, крадіжку індивідуального майна, всі інші співучасники відповідають за ст. 140 КК, як і виконавець, але це не виключає індивідуалізації покарання співучасників. Кожен з них відповідає за свої дії в межах особистої вини. В ст. 19 КК зазначається: "Ступінь і характер участі кожного з співучасників у вчиненні злочину повинні бути враховані судом при призначенні покарання".

У процесі скоєння злочину в співучасті можлива добровільна відмова від доведення злочину до кінця. Загальні положення про добровільну відмову розповсюджуються і на співучасників, тобто особа, яка добровільно відмовилась від доведення злочину до кінця, не підлягає кримінальній відповідальності /ст. 18 КК/.

Але є і особливості у визнанні наявності у співучасників добровільної відмови, а саме:

добровільна відмова від скоєння злочину одного з співучасників не звільняє від кримінальної відповідальності інших співучасників; можливість добровільної відмови залежить від поведінки виконавця;

за часом добровільна відмова співучасників може бути здійснена до закінчення злочину виконавцем;

добровільна відмова організатора і підмовника, а здебільшого і пособника, буде лише в тому разі, якщо вони здійснюють дії, під впливом яких виконавець відмовиться від скоєння злочину або його вчинення стане неможливим /наприклад, своєчасне повідомлення в міліцію/.

Кримінальне покарання. Покарання – це державний примус у межах, встановлених кримінальним законом. Кримінальне покарання застосовується тільки судом до особи, яка скоїла злочин.

Покарання має мету кари – виправлення і перевиховання засудженого, запобігання вчинення нових злочинів як засудженим, так й іншими особами /так звані частна і загальна превенції, тобто попередження/.

Залежно від конкретного злочину, характеру його суспільної небезпеки, а також з урахуванням особи, яка скоїла злочин, кримінальний закон /ст. 23, 24 КК/ визначає такі основні міри покарання:

- смертний вирок;
- позбавлення волі;
- виправні роботи без позбавлення волі;

позбавлення права займати певні посади або займатися певною діяльністю;

- штраф;
- громадська догана.

До військовослужбовців строкової служби може також застосовуватись покарання у вигляді направлення до дисциплінарного батальйону.

Крім основних покарань, до засуджених можуть застосовуватись такі додаткові покарання:

- конфіскація майна;
- позбавлення військового або спеціального звання;
- позбавлення батьківських прав.

Слід зазначити, що позбавлення права займати певні посади або займатися певною діяльністю і штраф можуть застосовуватись не тільки як основні, але і як додаткові покарання.

Смертний вирок є винятковою мірою покарання. Він може застосовуватись лише за такі особливо небезпечні злочини, як посягання на життя державного діяча /ст. 58 КК/, представника іноземної держави /ст. 59 КК/, за умисне вбивство при обтяжуючих обставинах /ст. 93 КК/, наприклад, вбивство двох або більше осіб, убивство з особливою жорстокістю, вбивство, поєднане із згвалтуванням тощо, а також за деякі військові злочини – самовільне залишення поля бою або відмова діяти зброєю, добровільна здача в полон та ін.

Смертний вирок не може бути застосований до вагітних жінок і осіб, що вчинили злочин у неповнолітньому віці.

Позбавлення волі, згідно зі ст. 25 ККУ, може призначатись судом у межах від трьох місяців до 10 років, а за особливо тяжкі злочини, за злочини, що спричинили особливо тяжкі наслідки і для особливо небезпечних рецидивістів, – до 15 років.

При заміні в порядку помилування смертного вироку позбавленням волі воно може бути призначено і на строк понад 15 років, але не більше як 20 років.

Покарання у вигляді позбавлення волі відбувається засудженими у виправно-трудовах колоніях різних видів, у тюрмі.

Неповнолітні відбувають покарання у виховно-трудовах колоніях. Звільнення від кримінальної відповідальності – це законна відмова правоохоронних органів від застосування заходів кримінально-правового характеру відносно особи, яка скоїла злочин.

У своїй більшості звільнення від кримінальної відповідальності обумовлюється незначною небезпечністю скоєного злочину, а також незначною небезпечністю особи, яка скоїла цей злочин. При цьому правоохоронні органи враховують, що вона може бути виправлена без застосування засобів кримінального покарання. Розв'язуючи це питання, відповідні працівники правоохоронних органів діють на підставі кримінального закону і керуються своєю правосвідомістю.

Закон передбачає декілька видів звільнення від кримінальної відповідальності. Перелічимо ці види та дамо їх коротку характеристику:

а/ особу, яка вчинила діяння, що містить ознаки злочину, може бути звільнено від кримінальної відповідальності, коли буде визнано, що на час розслідування або розгляду справи в суді внаслідок зміни обстановки вчинене нею діяння втратило характер суспільно небезпечного або ця особа перестала бути суспільно небезпечною (ст. 50, ч. 1).

Прикладами звільнення можуть бути такі випадки. Це може бути спричинено, наприклад, переходом держави від військового стану до мирного часу або такі, наприклад, конкретні факти - 18-річний хлопець С. після смерті батьків потрапив у тяжке матеріальне становище, скоїв крадіжку індивідуального майна, а потім був призваний на строкову військову службу; або В. скоїв діяння, що містять ознаки злочину на ґрунті пияцтва, після переїзду сім'ї на інше місце в новому трудовому колективі був залучений до активної суспільної роботи, став передовим робітником, позбавився пристрасті до спиртного. Як у першому, так і у другому випадку, була задіяна ст. 50 ККУ, ч. 1, оскільки особи, які скоїли злочин, втратили суспільну безпеку й їх вже не варто було притягати до кримінальної відповідальності;

б/ звільнення від кримінальної відповідальності з притягненням особи до адміністративної відповідальності /ст. 51, ч. 1/. Цей вид звільнення може бути застосований за певних умов: діяння не повинно являти великої суспільної небезпеки і якщо за кримінальним законом покарання за це діяння встановлено у вигляді позбавлення волі на строк не більше як один рік чи інше більш м'яке покарання;

в/ передача винного на поруки громадській організації або трудовому колективу /ст. 51, ч. 1/;

г/ передача матеріалів справи на розгляд товариського суду /ст. 51, ч. 1/;

д/ застосування примусових заходів виховного характеру до неповнолітніх /ст. 10, ч. 3/.

Останні чотири види звільнення від кримінальної відповідальності мають бути за умов, що злочин не був тяжким і що особа, яка скоїла цей злочин, може бути виправлена без застосування до неї засобів кримінального покарання.

Слід додати, що за наявності наведених умов суд, прокурор, слідчий чи орган дізнання за згодою прокурора припиняють кримінальну справу відносно особи, що скоїла злочин;

є/ давність притягнення до кримінальної відповідальності /ст. 18/.

У чому полягає цей вид звільнення від кримінальної відповідальності?

На практиці бувають випадки, коли особа, що скоїла злочин, своєчасно з будь-яких причин не була притягнута до кримінальної відповідальності. Після перебігу певного часу така відповідальність даної особи стає недоцільною, тому особу не можна притягнути до кримінальної відповідальності, якщо з дня вчинення нею злочину минули установлені кримінальним законом строки.

Стаття 48 КК встановлює різні строки давності притягнення до кримінальної відповідальності. Вони залежать від тяжкості скоєного злочину.

Особа не може бути притягнута до кримінальної відповідальності, якщо з дня вчинення злочину минули:

1/ один рік з дня вчинення будь-якого злочину, передбаченого ст. 106 і 125 КК, або злочину, за який, згідно із законом, може бути призначено покарання не більш суворе, ніж виправні роботи або направлення до дисциплінарного батальйону;

2/ три роки з дня вчинення злочину, за який згідно із законом може бути призначено позбавлення волі на строк не більше ніж два роки;

3/ п'ять років з дня вчинення злочину, за який згідно із законом може бути призначено позбавлення волі на строк не більше як п'ять років;

4/ десять років з дня вчинення злочину, за який згідно із зако-

1 Цей вид звільнення від кримінальної відповідальності буде розглянутий у підрозділі "Особливості кримінальної відповідальності неповнолітніх".

ном може бути призначено більш суворе покарання, ніж позбавлення волі на строк п'ять років.

Питання про застосування давності до особи, що вчинила злочин, за який згідно із законом може бути призначено смертну кару, вирішується судом. Якщо суд визнає можливим застосувати давність, смертна кара не може бути призначена і замінюється позбавленням волі;

ж/ амністія і помилування – це акти глави держави – Президента, які звільняють осіб, винних у скоєнні злочинів, від кримінальної відповідальності або від кримінального покарання /повністю чи частково/.

Амністія розповсюджується на певне коло осіб, що скоїли злочин. і мають визначені ознаки, які дають підстави для їхнього амністування. Помилування застосовується до одного або групи індивідуально зазначених у постанові осіб.

Спеціальні випадки звільнення від кримінальної відповідальності при скоєнні окремих категорій злочинів. Частина 2 ст. 56 КК зазначає, що звільняються від кримінальної відповідальності громадяни України, якщо вони попри злочинному завданню іноземної держави, організації або їх представників не вчинили ніяких дій і добровільно заявили органам влади України про свій зв'язок з ними.

Частина 3 ст. 57 КК передбачає звільнення від кримінальної відповідальності осіб, які вчинили шпигунство, але добровільно припинили злочинну діяльність і повідомили органи влади про вчинення, якщо внаслідок цього і вжитих заходів було відвернено нанесення шкоди інтересам України.

Згідно з ст. 170, ч. 3 КК, особа, яка дала хабар, звільняється від кримінальної відповідальності, якщо відносно неї мало місце вимагання хабара або якщо ця особа після дачі хабара добровільно заявила про те, що сталося.

У ст. 222, ч. 2 зазначено, що особа, яка добровільно здає вогнепальну зброю, бойові припаси або вибухові речовини, що зберігались у неї без відповідного дозволу, звільняється від кримінальної відповідальності.

Стаття 229¹ КК передбачає звільнення від кримінальної відповідальності в зв'язку з добровільною здачею наркотичних засобів або зверненням за поданням медичної допомоги.

Призначення кримінального покарання. Кримінальне покарання

призначається тільки судом. При цьому він повинен керуватись такими принципами: законністю, обґрунтованістю у вироку, індивідуалізацією і справедливістю покарання.

Згідно зі ст. 39 КК суд призначає покарання:

1/ у межах, встановлених статтею закону, яка передбачає відповідальність за вчинений злочин;

2/ у точній відповідності з положеннями загальної частини КК України;

3/ керуючись своєю правосвідомістю, враховує характер і ступінь суспільної небезпечності вчиненого злочину, особу винного і обставини справи, що пом'якшують або обтяжують відповідальність.

Обставини, що пом'якшують відповідальність згідно зі ст. 40 КК:

1/ відвернення винним шкідливих наслідків вчиненого злочину або добровільне відшкодування завданої втрати чи усунення заподіяної шкоди;

2/ вчинення злочину внаслідок збігу тяжких особистих або сімейних обставин;

3/ вчинення злочину під впливом погрози чи примусу або в силу матеріальної чи іншої залежності;

4/ вчинення злочину під впливом великого душевного хвилювання, спричиненого неправомірними діями потерпілого;

5/ скоєння злочину при захисті від суспільно небезпечного посягання, хоч і з перевищенням меж необхідної оборони;

6/ вчинення злочину неповнолітнім;

7/ вчинення злочину жінкою в стані вагітності;

8/ щире розкаяння або явка з повинною, а також сприяння розкриттю злочину.

При призначенні покарання суд може враховувати й інші пом'якшуючі обставини.

Стаття 41 КК дає перелік обставин, що обтяжують відповідальність:

1/ вчинення особою злочину, що раніше вчинила якийсь злочин. Суд вправі, залежно від характеру першого злочину, не визнавати за ним зняття обтяжуючої обставини;

2/ вчинення злочину організованою групою;

3/ скоєння злочину з використанням підлеглого або іншого залежного стану особи, щодо якої вчинено злочин;

4/ вчинення злочину з корисливих або інших низьких мотивів;

5/ заподіяння злочином тяжких наслідків;

6/ вчинення злочину щодо малолітнього, старого або особи, яка перебуває в безпорадному стані;

7/ підмовлення неповнолітніх до вчинення злочину або залучення їх до участі в злочині;

8/ вчинення злочину з особливою жорстокістю або знушенням з потерпілого;

9/ вчинення злочину з використанням умов громадського лиха;

10/ скоєння злочину загальнонебезпечним способом;

11/ вчинення злочину особою, яка перебуває у стані сп'яніння.

Суд вправі, залежно від характеру злочину, не визнати цю обставину обтяжуючою відповідальність;

12/ вчинення нового злочину особою, яка була взята на поруки, протягом строку поручительства або протягом одного року після закінчення цього строку.

Звільнення від покарання. Базуючись на принципі гуманізму, кримінальне право України дає можливість для повного чи часткового звільнення особи, що скоїла злочин, від покарання, коли мета покарання може бути досягнута без фактичного відбуття такого чи при частковому його відбутті.

Це звільнення чітко регламентовано кримінальним законом і здійснюється тільки судом.

Чинне законодавство передбачає такі види звільнення від покарання:

1/ умовне засудження до позбавлення волі з обов'язковим залученням засудженого до праці /ст. 25¹ КК/;

2/ умовне засудження /ст. 45 КК/;

3/ відстрочення виконання вироку військовослужбовцеві або військовозобов'язаному у воєнний час /ст. 46 КК/;

4/ відстрочка виконання вироку /ст. 46¹ КК//;

5/ давність виконання обвинувачувального вироку /ст. 49 КК/;

6/ звільнення від покарання. Особу, яка вчинила злочин, може бути за вироком суду звільнено від покарання, коли буде визнано, що в силу наступної бездоганної поведінки і чесного ставлення до праці ця особу на час розгляду справи в суді не можна вважати суспільно небезпечною /ст. 50, ч. 2/;

7/ умовне звільнення з місць позбавлення волі з обов'язковим залученням засудженого до праці /ст. 52² КК/¹;

8/ умовно-дострокове звільнення від покарання /ст. 52 КК/;

9/ умовно-дострокове звільнення від покарання щодо осіб, які вчинили злочин у віці до 18 років /ст. 53 КК/;

10/ дострокове звільнення від відбуття покарання засудженим, що захворів тяжкою хворобою /ст. 408 ККУ/.

Треба зазначити, що звільнення від покарання відрізняється від звільнення від кримінальної відповідальності за такими ознаками:

1/ від кримінальної відповідальності звільняються особи, що скоїли діяння з невеликою суспільною небезпечністю /крім ст. 48 КК, яка передбачає давність притягнення до кримінальної відповідальності/. Від покарання можуть бути звільнені особи, які скоїли будь-який злочин;

2/ при звільненні від кримінальної відповідальності кримінальна справа припиняється прокурором, слідчим, органом дізнання чи судом. Звільнення ж від покарання здійснюється тільки судом /за винятком амністії та помилування/;

3/ особа, яка звільнена від кримінальної відповідальності, вважається не судимою. Звільнення ж від покарання залишає за собою судимість².

Особливості

кримінальної відповідальності неповнолітніх

Сьогодні перед вчителями постає завдання поглиблення правової пропаганди серед учнівської молоді з метою попередження правопорушень з її боку.

Звичайно, загальні положення кримінального права мають безпосереднє відношення і до неповнолітніх з настанням певного віку.

¹ Дія цього інституту зараз призупинена.

² Обсяг даної статті не дає змоги детально описати кожний вид звільнення від кримінальної відповідальності і покарання. Для більш повного з'ясування матеріалу з цих питань слід звернутися до Кримінального кодексу України.

Водночас кримінальна відповідальність неповнолітніх має свої особливості¹.

Неповнолітніми за кримінальним правом вважаються особи з 14 до 18 років. Кримінальній відповідальності, згідно зі ст. 10 КК, підлягають особи, яким до вчинення злочину минуло 16 років. Але за деякі злочини неповнолітні несуть відповідальність з 14-річного віку. Йдеться про:

умисне вбивство при обтяжуючих обставинах /ст. 93/;

умисне вбивство /ст. 94/;

умисне вбивство, вчинене в стані сильного душевного хвилювання /ст. 95/;

умисне вбивство матері своєї новонародженої дитини /ст. 96/;

вбивство при перевищенні меж необхідної оборони /ст. 97/;

вбивство з необережності /ст. 98/;

умисне тяжке тілесне ушкодження /ст. 101/;

умисне тілесне ушкодження середньої тяжкості /ст. 102/;

умисне тяжке або середньої тяжкості тілесне ушкодження, заподіяне в стані глибокого душевного хвилювання /ст. 103/;

заподіяння тяжких тілесних ушкоджень при перевищенні меж необхідної оборони /ст. 104/;

умисне легке тілесне ушкодження, що спричинило короткочасний розлад здоров'я або короткочасну втрату працездатності /ст. 106, ч. 1/;

умисне нанесення судді, народному засідателю або працівникові прокуратури, органу внутрішніх справ чи безпеки або його близьким родичам побоїв або вчинення інших насильницьких дій у зв'язку з виконанням ним службових обов'язків, що спричинили легкі тілесні ушкодження /ст. 189¹/;

зґвалтування /ст. 117/;

розкрадання державного, колективного або індивідуального майна громадян шляхом крадіжки, пограбування, розбою /ст. 81, 82, 86, 86¹, 140, 141, 142/;

розкрадання вогнепальної зброї, бойових припасів або вибухових речовин /ст. 223/;

¹ Коли мова йде про кримінальну відповідальність неповнолітніх, треба мати на увазі, що цим поняттям охоплюються всі особи, які вчинили злочин, не досягнувши 18 років, незалежно від моменту притягнення їх до кримінальної відповідальності.

розкрадання наркотичних засобів /ст. 229²/;

злісне або особливо злісне хуліганство /ст. 206, ч. 2, 3/;

умисне знищення або пошкодження державного, колективного чи індивідуального майна громадян, що спричинило тяжкі наслідки /ст. 89, ч. 2, 3; 145, ч. 2/;

умисне вчинення дій, які можуть спричинити аварію поїзда /ст. 78/.

Перелік наведених видів злочинів, за вчинення яких до кримінальної відповідальності притягаються особи з 14 років, є вичерпним і ні за які інші дії, передбачені КК, ці особи відповідати не можуть.

Слід зауважити, що діти у віці до 14 років вважаються малолітніми і кримінальної відповідальності за будь-яке, навіть особливо небезпечне діяння, не несуть, оскільки за законом вони не є суб'єктами злочину.

Підстави кримінальної відповідальності неповнолітніх. Неповнолітні притягаються до кримінальної відповідальності на загальних підставах, як і повнолітні, тобто за наявності в їхніх діях складу конкретного злочину з його ознаками: об'єкт, об'єктивна сторона, суб'єкт і суб'єктивна сторона.

Неповнолітні відповідають за тими самими статтями особливої частини КК, що й повнолітні.

15-тирічний Шерченко А. разом з 19-тирічним Димлевим А. пограбували учня технікуму Котляра А., здерли з нього куртку, відібрали гроші. Народний суд Московського району м. Києва кваліфікував їхні дії за ст. 141 ККУ, тобто неповнолітній і повнолітній притягнуті до відповідальності за однією статтею кримінального кодексу.

Інший факт. Неповнолітні Лесніченко В., Оніщенко М. і повнолітній Королук В., перебуваючи в нетверезому стані, прийшли до громадянки Коцюби В. Королук розбив магнітофон, Оніщенко разом з Лесніченко побили Коцюбу, нанесли їй середньої тяжкості тілесні ушкодження. Народний суд Дарницького району засудив всіх трьох за хуліганство за ст. 206 КК.

Кримінальне покарання неповнолітніх. Кримінальне покарання неповнолітніх має свої особливості. Вони полягають у наступному:

а/ якщо до повнолітніх за умисне вбивство за обтяжуючих обставин може бути застосована смертна кара, то відносно неповнолітньої особи ця міра покарання не застосовується ні в якому випадку /ст. 24 КК/;

б/ якщо до повнолітньої особи за особливо тяжкі злочини, а також за злочини, що спричинили особливо тяжкі наслідки, може застосовуватись міра покарання у вигляді позбавлення волі на строк до 15 років, то неповнолітній за ці самі злочини може бути засуджений більше ніж до 10 років позбавлення волі /ст. 25 КК/;

в/ повнолітні особи відбувають покарання з позбавленням волі у виправно-трудових колоніях загального, посиленого, суворого, особливого режиму, колоніях-поселеннях або в тюрмі.

Неповнолітні особи за скоєний злочин відбувають міру покарання у вигляді позбавлення волі у виховно-трудових колоніях, які можуть бути загального і посиленого режиму /ст. 25 КК/;

г/ неповнолітня особа, яка не досягла 18 років, не може бути визнана судом особливо небезпечним рецидивістом, в той час як повнолітній злочинець, який неодноразово вчинив злочини, за певних обставин може бути визнаний таким з обтяжуючими кримінально-правовими наслідками: йому може бути призначено позбавлення волі до 15 років, він відбуває покарання в колонії особливого режиму, після відбуття покарання за ним встановлюється адміністративний нагляд органів внутрішніх справ тощо;

д/ коли суд визнає, що виправлення особи, яка вчинила у віці до 18 років злочин, що не становить великої суспільної небезпеки, та її виправлення можливе без застосування кримінального покарання, він може застосувати до неї примусові заходи виховного характеру, які не є кримінальним покаранням /ст. 10, ч. 3/.

В чому ж полягають ці заходи?

На це відповідає ст. 11 ККУ. В ній зафіксовано: до осіб, які вчинили злочин у віці до 18 років, суд може застосувати такі примусові заходи виховного характеру:

1/ зобов'язання публічно або в іншій формі попросити вибачення у потерпілого;

2/ застереження;

3/ передача неповнолітнього під нагляд батьків або особи, яка їх заміняє, чи під нагляд педагогічного або трудового колективу за їхньою згодою, а також окремим громадянам на їхнє прохання;

4/ покладення на неповнолітнього, який досяг 15-річного віку і має майно або заробіток, обов'язку відшкодувати заподіяні збитки;

5/ направлення неповнолітнього до спеціальної навчально-виховної установи для дітей і підлітків до його виправлення, але на строк, що не перевищує трьох років.

Умови перебування в цих установах неповнолітніх та порядок їх захисту визначаються спеціальними положеннями.

Суд також може визнати за необхідне призначити громадського вихователя в порядку, передбаченому спеціальним Положенням;

є/ вчинення неповнолітнім злочину є обставина, яка пом'якшує кримінальну відповідальність /ст. 40, п. 6/, і це має враховувати суд при призначенні покарання неповнолітньому.

До неповнолітніх, як і до повнолітніх, суд, згідно зі ст. 45 КК, може застосувати умовне засудження.

Якщо при призначенні покарання неповнолітньому у вигляді позбавлення волі або виправних робіт суд, враховуючи обставини справи і особу винного, прийде до переконання про недоцільність відбування винним призначеного покарання, він може ухвалити про умовне незастосування покарання до винного з обов'язковим зазначенням у вирокі мотивів умовного засудження. Суд встановлює іспитовий строк від одного до трьох років, протягом якого засуджений не повинен скопити нового злочину і зразковою поведінкою та чесною працею /навчанням/ виправдає виявлене йому довір'я.

Контроль за поведінкою умовно засудженого неповнолітнього суд покладає на органи внутрішніх справ і на комісії у справах неповнолітніх при виконкомах місцевих Рад народних депутатів відповідно до Положення про ці комісії.

Суд може передати умовно засудженого неповнолітнього для перевиховання і виправлення організації або колективу за клопотанням чи згодою останніх.

У разі систематичних порушень умовно засудженим протягом іспитового строку громадського порядку, що потягли за собою застосування заходів адміністративного стягнення або громадського впливу, суд за поданням органу внутрішніх справ і комісії у справах неповнолітніх може винести ухвалу про скасування умовного засудження і про направлення засудженого для відбуття покарання, призначеного судом.

У разі вчинення умовно засудженим протягом іспитового строку нового злочину суд признає покарання за сукупністю обох злочинів; ж/ згідно зі ст. 46¹ КК, суд може надати засудженому відстрочку виконання вироку, в тому числі і неповнолітньому.

Пояснимо положення цієї норми права. Стаття 46¹ КК передбачає, що при призначенні покарання неповнолітній особі, яка вперше засуджується до позбавлення волі на строк до трьох років, суд з ураху-

ванням характеру і ступеня суспільної небезпеки вчиненого злочину, особи винного та інших обставин справи, а також можливості її виправлення і перевиховання без ізоляції від суспільства може відстрочити виконання вироку щодо такої особи на строк від одного року до двох років.

При вирішенні надання відстрочки виконання вироку суд може зобов'язати засудженого:

в певний строк усунути заповідяну шкоду;

владштуватися на роботу або навчання;

не змінювати без згоди органу внутрішніх справ місце проживання;

повідомити ці органи про зміну місця роботи або навчання; періодично з'являтися для реєстрації в органах внутрішніх справ;

не відвідувати певні місця;

не виїжджати з місця постійного проживання без повідомлення органу внутрішніх справ;

пройти курс лікування при зловживанні спиртними напоями або вживанні наркотичних засобів;

попрохати публічно або в іншій формі пробачення у потерпілого.

При цьому суд враховує те, що виконання цих зобов'язань може сприяти виправленню і перевихованню засудженого.

Зрозуміло, не весь перелік указаних обмежень суд визначає у вироку, а встановлює конкретні обмеження з урахуванням характеру справи і особливостей особи неповнолітнього.

Контроль за поведінкою засудженого здійснюється органами внутрішніх справ і комісіями в справах неповнолітніх при виконкомх місцевих Рад народних депутатів відповідно до законодавства України.

По закінченні строку відстрочки виконання вироку суд за поданням указаних органів залежно від ставлення засудженого до праці або навчання, його поведінки протягом встановленого судом строку відстрочки виконання вироку вносить ухвалу про звільнення засудженого від покарання або про направлення його для відбуття позбавлення волі, призначеного вироком. В цьому разі суд враховує такі обставини:

невиконання засудженим покладених на нього судом зобов'язань; порушення ним громадського порядку чи трудової дисципліни, що

тягло за собою застосування заходів адміністративного стягнення або дисциплінарного чи громадського впливу;

вчинення засудженим під час іспитового строку нового злочину; з/на підставі ст. 53 КК суд може застосувати до неповнолітнього умовно-дострокове звільнення від покарання і заміну більш м'яким покаранням.

Пояснимо положення цієї статті.

До осіб, засуджених до позбавлення волі або виправних робіт за злочини, вчинені у віці до 18 років, може бути застосовано умовно-дострокове звільнення від покарання або заміну невідбутої частини покарання більш м'яким покаранням.

Таке рішення суд приймає за умов, що засуджений фактично відбув не менше як третину призначеного судом покарання. Але у більш тяжких випадках цього строку УДВ не досить. Треба відбути не менше ніж половину призначеного покарання для осіб:

засуджених до позбавлення волі на строк не нижче п'яти років за умисний злочин, вчинений у віці до 18 років;

які раніше відбували покарання у місцях позбавлення волі за умисний злочин і до погашення або зняття судимості знову вчинили у віці до 18 років умисний злочин, за який вони засуджені до позбавлення волі;

які вчинили у віці до 18 років під час відбування покарання в місцях позбавлення волі умисний злочин, за який вони засуджені до позбавлення волі.

Не менш ніж дві третини призначеного судом строку покарання необхідно відбути особам:

які раніше були засуджені до позбавлення волі за умисний злочин, до яких було застосовано умовно-дострокове звільнення від покарання або заміну невідбутої частини покарання більш м'яким покаранням, якщо ці особи до досягнення 18-тирічного віку і до закінчення невідбутого строку покарання знову чинили умисний злочин, за який засуджені до позбавлення волі;

засуджених за вчинення у віці до 18 років таких тяжких злочинів, як бандитизм, умисне вбивство за обтяжуючих обставин, згвалтування, вчинене групою осіб, або згвалтування неповнолітньої особи, або згвалтування малолітньої, захоплення заручників, створення передбачених законом військових або інших збройних формувань чи груп, посягання на працівників міліції або народного дружинника у

зв'язку з їхньою службою або громадською діяльністю з охорони громадського порядку за обтяжуючих обставин, особливо злісне хуліганство, крадіжка повітряного судна, розкрадання вогнепальної зброї, бойових припасів або вибухових речовин шляхом розбійного нападу, розкрадання радіоактивних матеріалів.

Само собою відбуття певних строків призначеного покарання. ще недостатньо, щоб до засудженого неповнолітнього можна було застосувати умовно-дostroкове звільнення від подальшого відбуття покарання чи заміна покарання більш м'яким покаранням. Іншою обов'язковою підставою мало бути те, що неповнолітній зразковою поведінкою, сумлінним відношенням до праці і до навчання в місцях позбавлення волі довів своє виправлення /постійне бажання навчатися, добре засвоювати програмний матеріал, спрямовувати зусилля до оволодіння професією тощо/¹.

Справи про умовно-дostroкове звільнення від покарання або заміну невідбутої частини покарання більш м'яким покаранням розглядаються судом за місцем розміщення виховно-трудової колонії.

Застосовуючи умовно-дostroкове звільнення від покарання або заміну невідбутої частини покарання більш м'яким покаранням, суд може покласти на певний трудовий колектив чи особу, за їхньою згодою, обов'язок з нагляду за умовно-дostroковим звільненим протягом невідбутої частини призначеного судом строку або за особою, якій на невідбуту частину покарання замінено більш м'яким покаранням, і проведенню з нею виховної роботи.

Кримінальний закон захищає права і законні інтереси неповнолітніх

Норми ККУ повною мірою, без обмеження, захищають права і законні інтереси неповнолітніх, як і права і законні інтереси повнолітніх громадян України. Закон захищає людину від крадіжок, пограбувань, наклепу, згвалтувань, тілесних ушкоджень, вбивств, зараження венеричною хворобою, вірусом імунодефіциту людини та інших злочинів як проти неповнолітніх, так і проти повнолітніх громадян.

¹ Неповнолітні в місцях позбавлення волі навчаються за програмою середньоосвітніх шкіл.

Але в Кримінальному кодексі України є спеціальні норми, які захищають законні інтереси малолітніх та неповнолітніх.

Коротко зупинимось на цих нормах.

1. Згідно з ст. 40, п. 6, на що вже зверталось увагу, вчинення злочину неповнолітнім вважається обставиною, яка пом'якшує кримінальну відповідальність неповнолітніх, і це повинен мати на увазі суд при винесенні вироку відносно неповнолітнього.

2. Вчинення злочину щодо малолітнього згідно з ст. 41, п. 6 вважається обставиною, яка обтяжує кримінальну відповідальність злочинця.

3. Обставиною, яка обтяжує кримінальну відповідальність особи, є підмовлення неповнолітнього до вчинення злочину або залучення неповнолітніх до участі в злочині /ст. 41, п. 7/.

4. Стаття 96 КК передбачає кримінальну відповідальність за умисне вбивство матір'ю своєї новонародженої дитини під час пологів або зараз же після пологів. Суб'єктом цього злочину може бути тільки мати новонародженого. Це вбивство вважається вбивством за пом'якшуючих обставин, бо мається на увазі, що під час пологів жінка знаходиться в болісному, тяжкому стані та її свідомість знижена. Тому міра покарання невисока: позбавлення волі на строк до трьох років.

Якщо мати вбиває дитину не під час пологів чи зараз же після пологів, а пізніше, відповідальність настає на загальних підставах, і міра покарання залежно від конкретних обставин справи може бути призначена судом у вигляді позбавлення волі до 15 років або навіть і смертної кари¹.

5. Стаття 108 КК передбачає кримінальну відповідальність за завідоме зараження венеричною хворобою. Закон за цей злочин встановив міру покарання залежно від конкретних обставин: виправні роботи на строк до двох років або позбавлення волі на строк до трьох років. Якщо венеричною хворобою заражується неповнолітня особа, міра покарання передбачена більш суворо – позбавлення волі на строк до п'яти років.

6. Згідно зі ст. III КК, настає кримінальна відповідальність

¹ Не можуть бути засуджені до смертної кари жінки, що були в стані вагітності під час вчинення злочину або на момент винесення вироку. Смертну кару не може бути застосовано до жінки, яка перебуває в стані вагітності на момент виконання вироку /ст. 24 КК/.

за завідоми залишення без допомоги особи, що перебуває в небезпечному для життя становищі і позбавлена можливості вжити заходів до самозбереження через малолітство.

Суб'єктом цього злочину можуть бути особи, які зобов'язані були піклуватися про цю особу і мали можливість надати належну допомогу, а так само особи, які самі поставили потерпілого в небезпечне становище.

Таким чином, суб'єктом цього злочину можуть бути батьки, усиновителі, опікуни, попечителі, на яких закон поклав обов'язки піклуватися про малолітнього.

За цей злочин законом встановлено міру покарання - виправні роботи на строк до двох років, а якщо залишення в небезпеці спричинило смерть малолітнього або інші тяжкі наслідки, - позбавлення волі на строк до двох років.

7. Стаття 114 КК встановлює кримінальну відповідальність за злісне ухилення від сплати аліментів на утримання дітей.

З об'єктивного боку злочин полягає: 1/ у злісному ухиленні батьків від сплати встановлених рішенням суду або постановою народного судді коштів на утримання дітей /аліментів/; 2/ злісному ухиленні батьків від утримання неповнолітніх або непрацездатних дітей, що перебувають на їхньому утриманні.

Неповнолітніми вважаються діти, які не досягли 18-річного віку. Непрацездатними є діти - інваліди першої або другої групи чи тимчасово непрацездатні внаслідок хвороби.

Суб'єктами ухилення від сплати аліментів можуть бути батьки, усиновителі, дід, бабка, брат, сестра, відчим, мачуха, а також особа, яка постійно утримує дитину як члена сім'ї.

Суб'єктами ухилення від утримання дітей, що перебувають на утриманні, є батьки, тобто ті особи, які записані батьком чи матір'ю дитини в книзі запису народжень.

Позбавлення батьківських прав за судом не звільняє батьків від відповідальності за ст. 114 КК. За цією статтею відповідають і батьки дітей; які перебувають на повному державному забезпеченні, якщо батьки злісно ухиляються від сплати коштів на утримання дітей.

Стаття 114 КК передбачає покарання - позбавлення волі на строк до одного року або виправні роботи на той самий строк.

8. Використання опіки з корисливою метою на шкоду підопічного або залишення підопічних дітей без нагляду і необхідної матеріаль-

ної допомоги, згідно зі ст. 115 КК, карається виправними роботами на строк до двох років.

Корислива мета опікунів може виразитись у незаконному занятті жилої площі підопічного, використанні майна, яке залишилось після смерті батьків тощо.

Опіка встановлюється над неповнолітніми, які не досягли 15-тирічного віку, і над громадянами, які визнані судом недієздатними внаслідок душевної хвороби або недоумства.

9. Стаття 115¹ КК встановлює відповідальність за розголошення таємниці усиновлення проти волі усиновителя. Цей злочин карається виправними роботами на строк до двох років або громадською доганою. Звичайно, він поширюється і на розголошення таємниці удочерення.

10. Згвалтування, тобто статеві зносини із застосуванням фізичного насильства, погрози або з використанням безпорадного стану потерпілої, згідно зі ст. 117 КК, залежно від конкретних обставин справи карається позбавленням волі від трьох до десяти років. Якщо згвалтована малолітня, тобто особа віком до 14 років або неповнолітня, міра покарання посилюється до 15 років позбавлення волі.

11. Задоволення статевої пристрасті неприродним способом із застосуванням фізичного насильства, погрози або з використанням безпорадного стану потерпілої, згідно зі ст. 118 КК, карається позбавленням волі на строк до 6 років. Якщо такі злочини скоєні щодо неповнолітньої, міра покарання підвищується до 10 років.

12. Стаття 120 КК передбачає відповідальність за статеві зносини з особою, яка не досягла статевої зрілості. Ця зрілість встановлюється акушерсько-гінекологічною експертизою. Потерпілим може бути особа як жіночої, так і чоловічої статі. Міра покарання за цей злочин встановлена у вигляді позбавлення волі на строк до 8 років.

13. Розбещення неповнолітніх, тобто вчинення розпусних дій щодо особи, яка не досягла 16-тирічного віку, згідно зі ст. 121 КК, карається позбавленням волі на строк до трьох років. Потерпілим в цьому злочині може бути особа як жіночої, так і чоловічої статі.

14. Стаття 122 КК передбачає кримінальну відповідальність за мужолозтво, тобто статеві зносини чоловіка з чоловіком із застосуванням фізичного насильства, погрози або використання безпорадного стану потерпілого. Цей злочин тягне відповідальність у вигляді позбавлення волі на строк від двох до п'яти років, а в разі мужолозтва щодо неповнолітнього міра покарання посилюється до 8 років позбавлення волі.

15. Стаття 124 КК встановлює кримінальну відповідальність за викрадення або підміну чужої дитини з корисливою метою, з помсти або з інших особистих мотивів. Цей злочин карається позбавленням волі на строк до п'яти років.

16. Стаття 134 КК передбачає кримінальну відповідальність за відмову в прийомі жінки на роботу з мотивів вагітності або жінки, яка має грудну дитину, а так само зниження заробітної плати або звільнення жінки з роботи з тих самих мотивів. Такий злочин карається виправними роботами на строк до одного року або позбавленням права займати певні посади на строк до двох років.

17. Стаття 208 КК встановлює відповідальність за втягнення неповнолітніх у злочинну діяльність, заняття жебрацтвом, азартними іграми, проституцією, а також за пияцтво, використання неповнолітніх для цілей паразитного існування.

Кожна з цих ознак потребує пояснення.

Втягнення неповнолітнього може носити характер фізичного чи психічного присилування, внаслідок чого останній бажає брати участь у скоєнні одного або кількох злочинів. Це можуть бути такі дії з боку винного, як погрози, підбурювання, підкуп, омана, залякування, порада, обіцянка нагороди тощо.

Втягнення в пияцтво означає, що повнолітня особа неодноразово схилила неповнолітнього до вживання спиртних напоїв, спожвала його.

Під втягненням у заняття жебрацтвом слід розуміти відмову неповнолітнього до систематичного випрошування грошей, матеріальних цінностей у сторонніх осіб. Відмова може проявлятися в підбурюванні, примусі займатися жебрацтвом.

Втягнення в заняття проституцією полягає в підбурюванні чи в присилуванні неповнолітньої особи будь-якої статі до вступу в статеві зв'язки за матеріальну винагороду.

Під втягненням у заняття азартними іграми слід розуміти підбурювання неповнолітньої особи до систематичної гри в карти, кости, рулетку на гроші або інші матеріальні цінності.

Використання неповнолітнього для цілей паразитичного існування полягає в тому, що повнолітня особа існує повністю або частково за рахунок неповнолітнього, який засоби для існування добуває за рахунок скоєння злочинів, іншої антигромадської діяльності або дозволеним шляхом.

Суб'єктом зазначених злочинних дій є повнолітня особа, тобто особа, якій виповнилося 18 років.

18. Стаття 208¹ КК встановила кримінальну відповідальність за доведення неповнолітнього до стану сп'яніння.

Суб'єктом цього злочину може бути особа, в службовій залежності від якої перебував неповнолітній, а саме - це може бути майстер цеху, прораб на будівництві, майстер СПУ, вчитель, вихователь в школі тощо.

У законі говориться про доведення неповнолітнього до стану сп'яніння. Для цього досить одноразового діяння особи, в службовій залежності від якої перебуває неповнолітній. Покарання за цей злочин - позбавлення волі на строк до двох років або виправні роботи на той самий строк.

19. Стаття 208² КК передбачає кримінальну відповідальність за втягнення неповнолітніх у немедичне вживання лікарських та інших засобів, що викликають одурманювання. Міра покарання - позбавлення волі на строк до 5 років.

Суб'єктом може бути будь-яка особа - медичний працівник, майстер, вчитель, батьки, стороння особа.

20. Статтею 229-5 КК встановлено кримінальну відповідальність за схилення до вживання наркотичних засобів. Потерпілим може бути будь-яка особа. Покарання за цей злочин - позбавлення волі на строк до п'яти років. Але якщо ці дії мали місце відносно неповнолітнього, то міра покарання значно суворіша - позбавлення волі на строк до 10 років.

Наведені матеріали наочно показують, як кримінальний закон захищає права і законні інтереси неповнолітніх та малолітніх. Законодавець ввів в ККУ значну кількість кримінально-правових норм, які спеціально охороняють їхні права й інтереси.

Вчитель має знати ці норми і мусить довести їх до своїх учнів з метою правового виховання і попередження правопорушень.

І.Д.Зверева, О.В.Курганова

ПРАВОВІ ПРОБЛЕМИ ПРАЦЕВЛАШТУВАННЯ НЕПОВНОЛІТНІХ В УКРАЇНІ

Зайнятість і працевлаштування є каменем спотикання і наріжною проблемою неповнолітніх в Україні на сучасному етапі. І хоча остан-

нім часом, попри соціальні, економічні та політичні складнощі в Україні немало зроблено для формування якісно нової політики щодо активного залучення незайнятих підлітків, яким законодавством України гарантовано право на працю, проте і проблем у реалізації такої політики залишається в достатку. Інтереси молоді в цілому враховані в "Декларації про основні засади державної молодіжної політики" та Законі України "Про сприяння соціальному становленню та розвитку молоді в Україні", інших законах, а також нормативних актах Кабінету Міністрів. Але правовий механізм реалізації цих норм ще дуже недосконалий.

Але справа не тільки в цьому. Необхідно швидко переходити від пасивної, виконавської установки свого життя, що існувала донедавна, до самостійності в усіх формах спілкування, життєдіяльності. Інакше вона не зможе себе реалізувати.

Це створює надзвичайно складну ситуацію, а саме: раніше чинні моделі поведінки молодої людини, що забезпечували певний успіх у соціальному становленні, нині є непридатними для використання. І це тоді, коли нові моделі поведінки практично відсутні, бо не сформувався сам механізм соціалізації молоді.

Згідно з рекомендаціями ООН стосовно молоді, у багатьох країнах світу існує практика підготовки державних документів, проведення парламентських читань, що дозволяє об'єктивно аналізувати становище молоді, тенденції та перспективи його поліпшення. В Україні такий підхід лише започатковується, навіть чисельні дані про неповнолітню молодь /вікові межі до 18 років/ розпорошені. Все це позбавляє можливості керівні органи країни мати більш-менш узагальнену картину життя неповнолітніх та визначати шляхи розв'язання молодіжних проблем.

Загальна характеристика

стану працевлаштування молоді в Україні

У Конвенції "Про сприяння зайнятості і захисту від безробіття", прийнятій і затвердженій 1 липня 1968 р. у Женеві на Міжнародній конференції праці зазначено: "Значна частина молоді знаходиться в пошуках своєї першої роботи... держава, керуючись національним за-

конодавством, прагне ввести спеціальні програми, які сприятимуть отриманню продуктивної зайнятості для певних категорій осіб, які знаходяться в несприятливому стані... таких, як молоді трудящі..."¹

Усі проблеми щодо трудової діяльності чи навчання кожного повинні розв'язуватись спільно зі службою зайнятості, Міністерством освіти, Міністерством праці та Державним центром зайнятості на засадах чинного законодавства і "Положення про сприяння в працевлаштуванні випускників державних вищих і професійних навчально-виховних закладів України". В даному Положенні проголошена гарантія держави "надання роботи за фахом на період не менше ніж три роки тим молодим спеціалістам-випускникам... професійно-технічних училищ, потреба в яких була заявлена підприємствами, установами і організаціями"².

Та становище з безробіттям в Україні, в тому числі молоді, дедалі погіршується. Між тим безробіття завжди спричиняє значні втрати для економіки країни. Відсутність перспективи зайнятості на більш-менш добре оплачуваній роботі, за даними Державного центру зайнятості населення, Міністерства праці України, призводить до того, що 70% молоді у великих містах та прикордонних регіонах задіяні в так званій неформальній економіці³.

Трудові ресурси України становлять 29,7 млн чол., у тому числі підліткі віком з 14 до 18 років - 3 млн 668 тис. 243 чоловік - це відповідно 7% загальної кількості населення України /51 млн 859 тис. чол./ і 28% чисельності неповнолітніх, які проживають в Україні /13,2 млн чол./⁴.

Результати проведеного аналізу свідчать, що в сучасних складних економічних умовах на ринку праці в Україні посилюється напру-

¹ Василенко П.М., Пастухов В.П., Дехтяренко В.П. Правове регулювання працевлаштування громадян. - К.; 1993. - С. 30.

² Положення про сприяння в працевлаштуванні випускників державних вищих і професійних навчально-виховних закладів України. - Ст. I, ч. 4.

³ Реформування ринку праці та соціальної політики в Україні. - К.; 1994. - С. 64.

⁴ Василенко П.М., Пастухов В.П., Дехтяренко В.П. Правове регулювання працевлаштування громадян. - К.; 1993. - С. 3.

женість. Ускладнюється питання первинного працевлаштування неповнолітньої молоді, зростає частка та чисельність її серед безробітних – за станом на 01.12.94 р. 17 769 15-річних підлітків України не продовжували навчання і не були працевлаштовані, водночас збільшується вплив молоді з народного господарства у сфері нерегламентованої діяльності¹. Разом з тим у представників даної молодіжної групи зростають еміграційні настрої, бажання жити, навчатися та працювати за кордоном. Поряд із зростанням прагматичних цінностей у середовищі підлітків втрачаються такі цінності, як професіоналізм, престижність чесної, сумлінної праці. Цінності "мати" переважають цінності "бути". Під впливом багатьох соціально-економічних та інших факторів нашого буття суттєво змінюються ціннісні орієнтації неповнолітніх від загальногуманістичних все більше до меркантильних, прагматичних. 90% 17-річної молоді вважають, що становище людини у суспільстві визначається її /чи її батьків/ службовим становищем, посадою і рівнем матеріальної забезпеченості².

Причини слід шукати між іншим і в тому, що ст. 7 Закону України "Про сприяння соціальному становленню та розвитку молоді в Україні /"Праця молоді"/, де сказано: "Держава гарантує працездатній молоді рівне з іншими громадянами право на працю"³, фактично має декларативне звучання, механізм забезпечення дії цієї норми не відпрацьований. Державні структури не можуть конкурувати з "тіньовою економікою" у цьому питанні. Звідси – розчарування молоді роботою в легальних структурах і не схильність випускників шкіл реєструватися у службах зайнятості населення. Офіційно зареєстровані в Україні як безробітні, за станом на 01.11.94 р., – лише 1,3 тис. осіб віком до 18 років⁴. Та це лише дуже незначна частина. Соціальний портрет молодого безробітного досить строкатий. У віковій групі 16-18 років кожний третій – випускник професійно-технічного училища. Питома вага жінок серед безробітної молоді даної вікової групи ста-

¹ Поточний архів Міністерства статистики України. – К.; 1994.

² Профілактика правопорушень серед неповнолітніх: Збірник науково-методичних статей. – К.; 1994. – С. 10.

³ Діти, молодь і закон. Збірник документів. Ч. I. – К.; 1994. – С. 48

⁴ Голос України. – 1994 р. – 22 грудня – № 243/993/.

новить 79,4%, а у Дніпропетровській, Донецькій, Запорізькій, Київській областях вона перевищує 90%. Щодо праці молоді у вільний від навчання час, то потреба в ній задовольняється лише на 50%¹.

Особливої уваги потребують школярі випускних класів. Майже третина з них, згідно з матеріалами соціологічних досліджень, збирається після школи рік відпочивати, із загального числа опитаних 61,9% бажать вступити до вузу, 12,7% – до ПТУ, 15,5% – планують піти працювати. При цьому тільки 29,1% з тих, хто збирається працювати, вибирає держсектор². Значна незайнятість молоді існує поряд з гострою потребою в кваліфікованих кадрах. Тому необхідна мобільна і ефективна система підготовки високопрофесійних кадрів. А у нас за три роки в економіку прийшло "ненавченої" робочої сили на 7 млн. чол. більше, ніж у попередні роки. Зате майже на третину скоротився приїом молоді до ПТУ³.

З метою попередження безробіття Міністерство України в справах молоді і спорту спільно з іншими міністерствами, відомствами, організаціями розробило, а Кабінет Міністрів України прийняв "Цільову програму сприяння зайнятості молоді на 1994-1995 роки". Передбачені заходи мали сприяти проведенню активної політики на ринку праці. Щоо надати допомогу в працевлаштуванні молодим громадянам, які не спроможні конкурувати на ринку праці, місцеві органи виконавчої влади у 1994 р. на підприємствах, в установах, організаціях забронювали 178 тис. робочих місць. У тому числі для випускників професійних навчально-виховних закладів, які не отримали призначень на роботу, – 47 тис. робочих місць⁴. Впродовж 1994 р. на заброньовані робочі місця державними службами зайнятості населення Міністерства праці України працевлаштовано понад 8 тис. випускників шкіл, училищ а також підлітків.

¹ Див.: Поточний архів Державної служби зайнятості населення Міністерства праці України. – К.; 1994.

² Див.: Поточний архів УкрНДІ проблем молоді. – К.; 1994.

³ Василенко П.М., Пастухов В.П., Дехтяренко В.П. Правове регулювання працевлаштування громадян. – К.; 1993. – С. 5.

⁴ Див.: Поточний архів Державного центру зайнятості населення Мінпраці України. – К.; 1994.

Зараз міністерства розробляють нормативно-правовий механізм, що гарантуватиме молоді, яка розпочинає трудову діяльність, робоче місце у першу чергу. Цей документ буде остаточно доопрацьований після змін і доповнень до Закону України "Про зайнятість населення".

Не можна не акцентувати увагу на проблемі вторинної зайнятості. Вторинна зайнятість - це зайнятість особи поза основним місцем роботи чи навчання. Потреба вторинної зайнятості особливо велика у школярів, студентів. Досвід країни з ринковою економікою показує, що майже 50% випускників починають роботу ще до закінчення навчального закладу. Це допомагає молоді більш повноправно відчувати себе на ринку праці. А поки що тільки менше ніж 4% неповнолітніх зазначають, що обираючи професію, вони отримують необхідні орієнтири з боку державних служб¹.

Загальна кількість незайнятої неповнолітньої молоді та її питома вага серед безробітних поступово зростатимуть за рахунок:

1/ збільшення на рівні 1992-1993 рр. чисельності молоді, яка вступатиме в працездатний вік;

2/ зростання чисельності вивільнених неповнолітніх як найменш конкурентоспроможної, з огляду на відсутність виробничого стажу, робочої сили у зв'язку з очікуваним збільшенням загальних обсягів вивільнення працівників з галузей народного господарства;

3/ зменшення попиту на ринку праці на випускників загальноосвітніх шкіл, професійних навчально-виховних закладів, яке зумовлене ускладненням загальної ситуації на ринку праці, поступовим переходом прихованого безробіття у відкрите;

4/ скорочення прийняття молоді на навчання до професійних навчально-виховних закладів у зв'язку з відмовою підприємств укладати з ними угоди про підготовку кадрів;

5/ "залишкового" принципу професійної підготовки, не враховуючи потреб ринку;

6/ виходу на ринок праці значної частини вивільнених висококваліфікованих фахівців, що зменшує конкурентоспроможність неповнолітніх;

7/ зменшення обсягів щоденної трудової міграції до міських поселень через скорочення в останніх кількості робочих місць, що в свою чергу призводить до загострення проблеми працевлаштування сільської молоді;

¹ Див.: Поточний архів УкрНДІ проблем молоді. - К.; 1994.

8/ появи відкритого безробіття в районах з вузькоспеціалізованим виробництвом.

Результати наукових досліджень свідчать, наскільки виразно змінюється картина зайнятості підлітків у народному господарстві /1985 р. - 84,8 тис. чол., 1988 р. - 99,7 тис. чол., 1991 р. - 135,4 тис. чол., 1993 р. - 18,9 тис. чол./. У 1995 р. передбачається, що чисельність зайнятої в народному господарстві неповнолітньої молоді становитиме на 2,3% менше, ніж у 1993 р.¹

Причини, що спричинили таку ситуацію:

а/ небажання працювати через низьку заробітну плату на виробництві;

б/ відсутність вакантних робочих місць з престижних професій;

в/ можливість отримувати прибутки з нереглюментованих державою видів діяльності;

г/ участь в роботах по домашньому господарству і т.д.

Серед пропозицій в Програмі звертається увага на таку важливу форму дій зі створення робочих місць, як громадські роботи /п. 8 Програми "Організація оплачуваних громадських робіт"/. Статті фінансування громадських робіт передбачають виділення на їх організацію у 1995 р. 124 639,7 млн.крб. З числа незайнятої молоді близько 260 тис. осіб буде залучено до громадських робіт /з них 0,8% неповнолітніх/.

З метою створення максимально сприятливих умов для працевлаштування молоді, враховуючи високий відсоток відсутності професійно-кваліфікаційного її рівня й інші фактори, що впливають на формування потреби у праці, Програма передбачає реалізацію таких заходів:

1/ реальне забезпечення бронювання робочих місць /5%/ на підприємствах, в установах, організаціях для малозахищених груп населення /включаючи неповнолітніх/;

2/ розробка нормативно-правового механізму, який гарантуватиме наділення молоді, що розпочинає трудову діяльність, першим робочим місцем відповідно до Закону України "Про сприяння соціальному становленню і розвитку молоді в Україні;

3/ активізація процесу створення додаткових робочих місць на

¹ Див.: Поточний архів Міністерства праці України. - К.; 1994.

² Див.: Поточний архів Фонду соціальної адаптації молоді України. - К.; 1994.

кошти Державного фонду сприяння зайнятості населення, забезпечення режиму найбільшого сприяння працевлаштуванню на ці місця, передусім випускників шкіл-інтернатів, дитячих будинків, спеціальних навчально-виховних шкіл і професійних училищ, підлітків, що залишили навчання та інших категорій неповнолітніх, які звернулися до державної служби зайнятості населення /Програма "Сприяння працевлаштуванню незайнятої молоді", п. 4/.

Важливе значення надається питанню допомоги молоді у виборі професії. З метою виконання цього завдання Фонд соціальної адаптації молоді України замовлено соціологічне дослідження. Результати більш ніж красномовні: професію вибрали тільки 32% з усього числа опитаних, 37% - не впевнені у виборі, зовсім не вирішили питання з вибором - 30%. Ці дані досить тривожні, оскільки засвідчують, що молодь розгублена, і тільки кожний третій знає, що має робити після закінчення школи. Стосовно престижності професій, то тут на першому місці - бізнесмен /33%, на другому - економіст /23%, далі - менеджер /21%. Потім йдуть в порядку зниження - юрист, лікар, перекладач, банкір, бухгалтер, продавець. Робітничі професії обрали тільки 8 учнів /1%, професію будівельника - 2 учні, фермера - 33 учні. Отже старшокласники орієнтуються не на перспективу, а на шанс зробити кар'єру на торгових операціях, оскільки під бізнесом і комерційною діяльністю розуміється торгівля¹.

Тенденції розвитку процесів на ринку праці в 1994-1995 рр. визначили мету і спрямованість Програми: створення соціально-економічних, організаційних і правових умов та гарантій для реалізації права працездатних молодих громадян на працю, посилення їхнього соціального захисту від безробіття. Формування державної політики в сфері зайнятості молоді, зокрема, передбачає:

1. Створення нових робочих місць і збереження існуючих - гальма потягу масового молодіжного безробіття.

2. Задоволення попиту молоді, що навчається, на вторинну зайнятність /за період з 01.01.94 до 31.12.94 р. в службу вторинної зайнятості УЦЗМ звернулося 72 неповнолітніх/.

3. Обов'язкове надання першого робочого місця тим, хто щойно включається в трудовий процес.

¹ Див.: Поточний архів Міністерства молоді і спорту України. - К.; 1994.

4. Розширення можливостей для професійної орієнтації підлітків, підготовки, перепідготовки і підвищення кваліфікації.

5. Адаптація молоді до змін на ринку праці¹.

Визначення Програмою конкретних термінів реалізації її заходів дає змогу проаналізувати її дію у 1994 р. та зробити висновок, що нажке економічне потрясіння, обтяжене зовнішнім боргом /понад 16%/- все це стримуватиме розвиток соціальної політики ще протягом багатьох років². Поки що життя засвідчує - проблеми зайнятості неповнолітніх ще не вирішені і питома вага їх серед тих, хто ніде не навчається і не працює коливається від 20 до 50% за різними регіонами України³.

Правове регулювання працевлаштування неповнолітніх в Україні

"Громадяни України мають право на працю, тобто на одержання гарантованої роботи" - записано в Основному Законі України /ст. 38⁴, а головні засади працевлаштування неповнолітніх визначені в КЗпП /гл. XIII⁵. Прирівнювання даної групи молодих людей у трудових правах до повнолітніх і надання їм, озираючись на вік, пільг щодо певних умов праці, вимагає від державних органів, які регулюють процеси зайнятості неповнолітніх, координації зусиль з втілення означених гарантій в життя. Закон виділяє вікові межі можливості працевлаштування неповнолітніх, згідно з якими за два роки до повноліття особа може розпочати свою трудову діяльність, тобто з 16 років. І наголошено, що як виняток, за згодою одного з батьків або особи, що

¹ Див.: Поточний архів Фонду соціальної адаптації молоді України. - К.; 1994.

² Реформування ринку праці та соціальної політики в Україні
Проект. - К.; 1994. - С. 4.

³ Урядовий кур'єр. - 1994 р. - 24 грудня. - № 199.

⁴ Діти, молодь, закон: Збірник документів. - К.; 1994. - С. 31.

⁵ Там же, с. 71-81.

Його замінює, можуть прийматись на роботу 15-річні молоді люди /ст. 188 КЗпП/, але ж закон України "Про освіту" /ст. 29/ визначає, що "обов'язковим є навчання в школі до 15 років"¹.

Законодавство про працю вперше зазначає: для підготовки молоді до продуктивної праці допускається прийняття на роботу учнів загальноосвітніх шкіл, професійно-технічних училищ і середніх спеціальних навчальних закладів для виконання легкої праці, що не завдає шкоди здоров'ю і не порушує процес навчання, у вільний від навчання час по досягненню ними 14-річного віку за згодою одного з батьків або особи, що його замінює /ст. 188 КЗпП, ч. 3/.

Згідно з Постановою Кабінету Міністрів України № 226 від 5 квітня 1994 р. "Про поліпшення виховання, навчання, соціального захисту та матеріального забезпечення дітей-сиріт і дітей, які залишилися піклування батьків", затверджено норми і нормативи матеріального забезпечення навчально-виховного процесу, де передбачено створення при дитячих будинках, школах-інтернатах для дітей-сиріт і дітей, які залишилися без піклування батьків, найсучасніше обладнаних кабінетів праці та учнівських кооперативів, щоб залучити цих дітей до суспільно-корисної праці ще зі стін дитячих будинків і шкіл-інтернатів. На поліпшення трудового виховання, професійного навчання і профорієнтації учнівської молоді спрямоване також "Положення про порядок і умови добровільної праці учнів загальноосвітньої і професійної школи у вільний від навчання час", затверджене 3 червня 1988 р. З метою профорієнтації населення це Положення зобов'язує місцеві служби зайнятості населення, органи освіти, центри професійної орієнтації молоді надавати учням максимальну допомогу у реалізації їх бажання працювати, не зашкоджуючи навчальному процесу. Норма відповідальності батьків за дітей тут виявляється у необхідності письмової згоди одного з батьків або особи, що його замінює, щодо бажання дитини працювати.

Система встановлення навчальним планом школи щорічної практики для учнів 8-10 класів дозволяє учням проходити практику безпосередньо на виробництві, підприємстві, установі, організації, що у разі відповідності кількості днів рівноцінно з шкільною. Дозвіл праці декількох учнів на одному робочому місці ще раз підкреслює обов'язковість головної умови цього виду зайнятості - виконання посиленої

/легкої/ роботи, що не шкодить нормальному фізичному розвитку дитини.

Профорієнтаційну роботу серед підлітків веде фонд соціальної адаптації молоді України та місцеві служби зайнятості населення, важливе значення має активна діяльність у цьому напрямі педагогічних працівників шкіл /зокрема, з 18 шкіл Залізничного району м. Києва 14 мають профорієнтаційні куточки, а школа-інтернат № 24 має навіть відповідний кабінет/.

Такий інститут трудового права, як влаштування на роботу, наділений специфічними особливостями щодо неповнолітніх. Обов'язковий порядок оформлення прийому на роботу учнів, як правило, у письмовій формі поширюється на всіх неповнолітніх. Закон вимагає вести спеціальний облік осіб, що не досягли 18 років із зазначенням дати народження на кожному підприємстві, установі, організації /ст. 199 КЗпП/. Факт пропозиції послуг неповнолітнього як працівника фіксується у заяві на ім'я власника чи уповноваженого ним органу, для 14-15-річних підлітків, де повинна бути згода одного з батьків або особи, що його замінює. Влаштуючись на роботу, неповнолітні здебільшого не мають трудової книжки і тому повинні подати довідку з місця проживання, свідоцтво про народження чи паспорт, якщо є, пред'являються як документи, що засвідчують особу.

Медико-психологічні дослідження фізіологічних особливостей організму підлітків дають підстави стверджувати, що межі формування фізіології дорослої людини тягнуться до 18-20 років¹. Саме тому при вступі на роботу неповнолітній зобов'язаний подати медичну довідку про стан здоров'я і щорічно до 18 років включно проходити медичний огляд /ст. 191 КЗпП/. Тим більше, що вплив Чорнобильської катастрофи, насамперед, торкається здоров'я підлітків /встановлено, що радіонуклідами заражено близько 40 тис. км², втрачено 4,7 млн га сільгоспугідь та 3,1 млн га орної землі; безпосередньо уражено принаймь 3 млн. чол./.

Законодавство про працю /ст. 177 КЗпП/ вказує, що неповнолітні у трудових правовідносинах прирівнюються до повнолітніх. Це означає, що вони мають право самостійно укладати трудові договори, розпоряджатися заробітною платою, звертатися до судових та інших органів за захистом своїх прав і інтересів тощо. Трудовий договір для

¹ Діти, молодь, закон: Збірник документів. - К.; 1994. - С. 104.

¹ Багат Е. Понимание. - М.; 1983. - С. 142.

неповнолітнього – це перша угода з питань трудового зв'язку, де чітко визначено його статус як працівника, а отже, якомога повніше викладено взаємні зобов'язання сторін. Робота, визначена угодою, тобто певне коло обов'язків працівника на даному виробництві, а правила внутрішнього трудового розпорядку повинні стати для працівника кодексом поведінки на цьому виробництві. Неповнолітній як особа, що тільки починає прилучатись до трудового процесу, потребує особливої уваги з боку власника чи уповноваженого ним органу. Необхідно широко залучати кращих робітників як наставників для підлітків. Відповідальність майстра своєї справи за молодого робітника дозволить створити сприятливі умови для формування його професійного рівня. /За станом на 1.03.95 р. п'ять базових підприємств смт Клавдієво Бородянського району Київської області – меблений експериментально-дослідний комбінат, фабрика ялинкових іграшок, фабрика "Індтрикотаж", в/о "Лісова казка", Клавдіївська ткацька фабрика прийняли на роботу 37 осіб віком до 18 років; за кожним неповнолітнім закріплений наставник, який звітує про виконання обов'язків наставника на засіданнях профкому/¹.

Власник чи уповноважений ним орган зобов'язаний створити систему правових, соціально-економічних і лікувально-профілактичних заходів та засобів, спрямованих на збереження здоров'я і працездатності людини в процесі праці. До початку роботи власник ознайомлює працівника з характером, умовами праці, роз'яснює його права і обов'язки, знайомить з Правилами внутрішнього розпорядку, визначає робоче місце та забезпечує його необхідними для роботи засобами, детально інструктує з техніки безпеки, виробничої санітарії та інших правил охорони праці й протипожежної охорони /ст. 29 КЗпП/. 32% опитаних працюючих підлітків наголошують, що на практиці виділені вимоги замінюються формальним "читанням" Правил з техніки безпеки і халатним відношенням до них робітників, які, зрозуміло, не можуть забезпечити потрібну норму виробітку².

Встановлення знижених норм виробітку /ст. 193 КЗпП/ для працівників віком до 18 років веде до нехтування на багатьох підприєм-

¹ Поточний архів Бородянського районного центру зайнятості населення Міністерства праці України. – 1994.

² Див.: Поточний архів фонду соціальної адаптації молоді України. – К.; 1994.

ствах, установах, організаціях іншою нормою закону, яка гарантує однакову заробітну плату працівникам, молодшим 18 років, при скороченні тривалості щоденної роботи з працівниками тих самих категорій при повній тривалості робочого дня /ст. 194 КЗпП/.

Обов'язок працівника особисто виконувати доручену йому роботу без права передоручати її виконання іншій особі, за винятком передбачених законодавством випадків /ст. 30 КЗпП/, теж досить часто порушується з ініціативи власника, про що свідчать такі дані: 63% з працюючого числа опитаних підлітків не можуть дати конкретну відповідь щодо своєї посади і називають її "робота куди пошлють", 34% з даної категорії респондентів говорять, що на кожному кроці під час роботи їм підкреслюють, що вони не компетентні виконувати більш-менш серйозну роботу¹.

Згідно зі ст. 4 Закону України про охорону праці, "Державна політика в галузі охорони праці базується на... пріоритетах життя і здоров'я працівників відповідно до результатів виробничої діяльності підприємства, повної відповідальності власника за створення безпечних і нешкідливих умов праці"². Стосовно неповнолітніх, то Законом регламентовано заборона застосування їхньої праці на важких роботах і на роботах із шкідливими або небезпечними умовами праці, а також на підземних роботах /ст. 190 КЗпП/. Постановою Держкомпраці і Президії ВЦРПС від 10 вересня 1980 р. /з наступними змінами/ затверджено список виробництв, професій, спеціальностей і робіт, на яких забороняється застосування праці осіб, молодших 18 років³. Якщо робота потребує спеціальних знань і навиків /водій транспорту тощо, то "право на керування транспортними засобами категорії А і мотоциклясками мають громадяни, яким виповнилося 16 років; категорій Б, С, трамваями і тролейбусами – 18 років/⁴, зазначено в Положенні про порядок видачі посвідчень водіям та допуску громадян до керування транспортними засобами, № 340 від 8 травня 1993 р. На ро-

¹ Див.: Поточний архів Українського науково-дослідного інституту з проблем молоді. – К.; 1994.

² Падалка О.С., Пастухов В.П., Слюсаренко О.Г. Управління трудовим процесом в школі: правове регулювання. – К.; 1993. – С. 246.

³ Там же, с. 167.

⁴ Діти, молодь і закон: Збірник документів. Ч. I. – К.; 1994. – С. 93.

ботах, пов'язаних з управлінням сільськогосподарськими самохідними машинами забороняється застосовувати працю осіб молодше 17 років. Громадяни допускаються до керування транспортними засобами за наявності у них посвідчення водія відповідної категорії.

Міністерство охорони здоров'я за погодженням Державного комітету України з нагляду за охороною праці встановлено граничні норми перенесення і пересування важких речей для неповнолітніх: для юнаків у віці 16–18 років – до 16 кг, для дівчат – 10 кг¹.

Віділяючи неповнолітніх як особливу категорію працівників, законодавство забороняє використовувати працю осіб, молодших 18 років для робіт у вихідні дні, а також залучати їх до нічних та надурочних робіт /ст. 192 КЗпП/.

Таким чином, власник чи уповноважений ним орган, керуючись ст. 17 Закону України "Про охорону праці", "... зобов'язаний створити у кожному структурному підрозділі і на робочому місці умови праці відповідно до вимог нормативних актів, а також забезпечити додержання прав, гарантованих законодавством про охорону праці", зокрема, ст. 15 цього Закону, де перелічені головні обов'язкові умови організації охорони праці неповнолітніх².

Законодавство про працю та Положення про порядок працевлаштування випускників середніх загальноосвітніх шкіл та іншої молоді, яка не продовжує навчання з відривом від виробництва, прийняте Радою Міністрів УРСР від 23 березня 1982 р., регулює процес працевлаштування зазначеної категорії громадян. Згідно з цим Положенням, працевлаштування випускників шкіл відбувається на основі планових завдань, намічених виконавчими комітетами обласних, міських, районних Рад народних депутатів, а також за допомогою Міністерства праці України при взаємодії міністерств і відомств України на основі перспективних планів соціального захисту. Неповнолітні випускники загальноосвітніх шкіл та іншу молодь, яка не продовжує навчання з відривом від виробництва на підприємствах тощо, незалежно від їх відомчої підпорядкованості, направляє комісія з працевлаштування молоді разом з місцевими центрами зайнятості населення на підставі

¹ Падалка О.С., Пастухов В.П., Слюсаренко О.Г. Управління трудовим процесом в школі: правове регулювання. – К.; 1993. – С. 168.

² Там же, с. 251–252.

встановлених планів, з урахуванням бажань молоді, її трудової підготовки, рекомендацій шкіл та громадських організацій. Згідно з Положенням /п. 8/, випускникам загальноосвітніх шкіл, які виявили бажання після закінчення школи працювати на виробництві, видаються путівки за встановленою формою. Вони є підставою для укладення трудового договору між власником підприємства, будови тощо або уповноваженим ним органом і випускником школи¹.

Випускники та учні професійних навчально-виховних закладів мають право звертатися за працевлаштуванням до навчального закладу – під час навчання, до державної служби зайнятості за місцем постійного проживання – після закінчення навчання, безпосередньо до власника або уповноваженого ним органу підприємства, установи, організації незалежно від форми власності – як протягом навчання, так і після закінчення навчального закладу. Особи, які навчалися у професійних навчально-виховних закладах за направленнями державної служби зайнятості населення Мінпраці України, питання працевлаштування розв'язують з цією службою. Випускник професійного навчально-виховного закладу, який здобув робітничу професію певної кваліфікації і який працевлаштований на підставі посвідчення про направлення на роботу, вважається молодим спеціалістом протягом двох років з моменту укладення ним трудового договору з замовником².

Замовник-власник чи уповноважений ним орган підприємства, установи, організації заявляє про потребу в молодих спеціалістах певного роду відповідному навчальному закладу. Згідно з Положенням про сприяння в працевлаштуванні випускників вищих державних і професійних навчально-виховних закладів України стосовно підготовки та працевлаштування кваліфікованих робітників повинні передбачити такі основні зобов'язання сторін: надати випускникові роботу на період не менше ніж три роки відповідно до його спеціальності, кваліфікації і професійної підготовки з урахуванням вимог кваліфікаційної характеристики, а також у разі необхідності забезпечити молодого

¹ Падалка, О.С., Пастухов В.П., Слюсаренко О.Г. Управління трудовим процесом в школі: правове регулювання. – К.; 1993. – С. 53.

² Положення про сприяння в працевлаштуванні випускників державних вищих і професійних навчально-виховних закладів. – К.; 1994. – С. 4.

спеціаліста жилою площею відповідно до чинного законодавства /п. 8 Положення/. Випускник повинен оволодіти всіма видами професійної діяльності, передбаченої відповідною кваліфікаційною характеристикою, відпрацювати у замовника строк, визначений договором /п. 2 Положення/; навчальний заклад – забезпечити якість та рівень спеціаліста – кваліфікованого робітника /пп. 3, 8 Положення/¹.

Після першого серед соціально-економічних прав і свобод людини – права на працю, закріпленого в Конституції України /ст. 39/, йде право на відпочинок². Часом відпочинку в правовому понятті розуміється час, протягом якого працюючі вільні від виконання своїх трудових обов'язків³. Складаючи графік відпусток працівників підприємства, установи, організації, власник чи уповноважений ним орган повинен, користуючись журналом обліку неповнолітніх працівників, з'ясувати їхнє бажання стосовно щорічної відпустки. Якщо конкретних вимог з боку підлітків немає, то відпустка їм планується на літній період року /тривалістю один календарний місяць/. Поділ відпустки на частини допускається на прохання працівника за умови, щоб основна її частина була не менше 12 днів для осіб молодших 18 років /ст. 79 КЗпУ/. Визначення чинним законодавством скороченої тривалості робочого часу для неповнолітніх /вік 14–15 років – 24 години на тиждень, 16–18 років – 36 годин/ /ст. 51. КЗпУ/, є обов'язковим як виконання вимоги ст. 59 Закону України "Основи законодавства України про охорону здоров'я": "... умови трудового навантаження... підлітків... визначені за погодженням з Міністерством охорони здоров'я України"⁴. Праця підлітків відповідно до законодавства дозволяється за тими професіями, які відповідають їхньому віку, фізичному і розумовому розвитку та стану здоров'я.

Припинення трудового договору полягає в тому, що при настанні

¹ Див.: Положення про сприяння в працевлаштуванні випускників вищих державних і професійних навчально-виховних закладів України. – К.; 1994.

² Діти, молодь і закон: Збірник документів. Ч. I. – К.; 1994. – С. 32.

³ Пастухов В.П. Радянське трудове право. – К.; 1989. – С. 117.

⁴ Педялка О.С., Пастухов В.П., Слюсаренко О.Г. Управління трудовим процесом у школі: правове регулювання. – К.; 1993. – С. 251.

передбачених законодавством про працю юридичних чинників робітник або службовець звільняється від виконання своєї роботи на даному підприємстві, в даній установі, організації в законному порядку, а останнє знімає з себе обов'язок виплати заробітної плати, тобто трудовик перестає бути членом цього трудового колективу¹.

Розірвання трудового договору з ініціативи неповнолітнього працівника, який працює у вільний від навчання час, проходить так: учень попереджає власника підприємства, установи, організації письмово за три дні. Батьки, усиновителі, піклувальники неповнолітнього, а також державні органи, громадські організації та службові особи, на яких покладено нагляд і контроль за додержанням законодавства про працю, мають право вимагати розірвання трудового договору з неповнолітнім, у тому числі й строкового, коли продовження його чинності загрожує здоров'ю неповнолітнього або порушує його законний інтерес /ст. 199 КЗпУ/.

Стаття 38 КЗпУ регламентує розірвання трудового договору, укладеного на невизначений строк з ініціативи працівника. Визначено – обов'язок працівника попередити власника або уповноважений ним орган про розірвання трудового договору за два тижні. У заяві про звільнення – письмовому документі, який фіксує факт бажання працівника припинити діяльність трудового договору, повинна бути вказана причина даної дії. Закон України "Про внесення змін і доповнень, що стосуються трудового договору до Кодексу законів про працю України", введений в дію з 19.05.95 р., містить зміни і доповнення щодо ст. 38 КЗпУ України і викладає перелік обставин, які визнані поважними причинами для звільнення². Стосовно неповнолітніх можна назвати такі наявні причини: переїзд на нове місце проживання, вступ до навчального закладу, неможливість проживання у даній місцевості, підтверджена медичним висновком вагітність.

Звільнення працівника, молодшого 18 років, з ініціативи власника або уповноваженого ним органу допускається, крім додержання загального порядку звільнення, тільки за згодою районної /міської/ комісії в справах неповнолітніх. При цьому звільнення з підстав, зазначених у пунктах: 1/ у разі скорочення чисельності або штату

¹ Пастухов В.П. Радянське трудове право. – К.; 1988. – С. 63.

² Голос України. – 1995. – 21 лютого. – № 34/1034/.

працівників; 2/ виявленої невідповідності працівника займаній посаді або виконуваній роботі внаслідок недостатньої кваліфікації або стану здоров'я, які перешкоджають продовженню даної роботи. Працівник, який раніше виконував цю роботу /ст. 40 КЗпП/, повновластиться на роботі лише у виняткових випадках і не допускається без працевлаштування /ст. 198 КЗпП/.

Профспілковий комітет підприємства, установи, організації - виборний представницький робітничий орган розв'язує питання соціального захисту працівників даного підприємства, установи, організації. Факти звільнення неповнолітньої молоді, проблеми охорони праці підлітків також входять в коло його компетенції.

Положення про сприяння в працевлаштуванні випускників державних вищих і професійних навчально-виховних закладів України передбачає підстави розірвання цільового трудового договору /між студентом і підприємством, установою, організацією/ за ініціативою випускника і замовника.

За ініціативою випускника:

1. Неможливість виїзду на роботу за призначенням у зв'язку з встановленням інвалідності першої або другої групи у випускника студента, учня.

2. Неможливість виїзду на роботу за призначенням у зв'язку з встановленням інвалідності першої або другої групи в одного з батьків /або осіб, які їх замінюють/ випускника, студента, учня.

3. Невиконання замовником трудового договору, його умов /п. 12 Положення/.

Розірвання цільового договору за ініціативою власника підприємства, установи, організації або уповноваженого ним органу - замовника можливе у випадках:

1. Низької успішності випускника, студента, учня /критерії успішності обумовлюються в договорі/.

2. Відрахування студента, учня з навчального закладу.

3. Неможливості надання випускникові роботи за спеціальністю згідно з медичним висновком /якщо медичний огляд при прийнятті на роботу зафіксував негативний стан здоров'я працівника і підтвердив неможливість його трудової діяльності за даною спеціальністю/ або згідно з висновком медико-соціальної експертної комісії.

4. Банкрутства замовника /п. 13 Положення/.

Для того, щоб залучити молодь до продуктивної праці і розв'язу-

ти проблему зайнятості сільської молоді, в ст. 5 Закону України "Про колективне сільськогосподарське підприємство", прийнятого 14 лютого 1992 р., зазначено, "що членами підприємства можуть бути громадяни, які досягли 16-річного віку, визнають і виконують його статут".

Цей самий напрям пропагує норма Закону України "Про селянське /фермерське/ господарство" від 20 грудня 1991 р. зі змінами, внесеними Законом України від 22 червня 1993 р.: "Членами селянського /фермерського/ господарства можуть бути діти, які досягли 16-річного віку та інші родичі, які об'єдналися в цьому господарстві" /ст. 2/.

Отже, додаткові гарантії, проголошені законодавством України щодо працевлаштування неповнолітніх, повинні дати змогу молодій людині реалізувати себе як особистість в суспільно корисній праці. А щоб гарантії діяли, держава зобов'язана створити правовий механізм реалізації надання трудових пільг особам, молодшим 18 років. Адже праця - це визначальна сила розвитку і вдосконалення людського суспільства, основа його матеріального і духовного життя.

Умови, що ускладнюють працевлаштування неповнолітніх в Україні

1. Якісно низький рівень
трудового навчання учнів загальноосвітніх шкіл

В умовах галопуючої інфляції не вистачає коштів на повсемісне створення належно обладнаних кабінетів праці, а більша частина фахівців з предмету працюють не з спеціальності в зв'язку з низькою заробітною платою. Про складність ситуації свідчать такі дані: у 1994 р. за рахунок коштів усіх джерел фінансування було передбачено додатково обладнати в кабінетах праці шкіл України 119 тис. учнівських місць, що становить 31% - це фактично обладнано лише

¹ Діти, молодь і закон: Збірник документів. Ч. 2. - К.; 1994. - С. 88.

² Там же, ч. 1, с. 89.

37 тис. місць. Стосовно значних кадрових втрат: в середніх загальноосвітніх навчально-виховних закладах на початку 1994-1995 навчального року працювало 70-80% фахівців від потреби, а якщо врахувати той факт, що значна частина вчителів має навантаження більше ніж 1,5 ставки, то ці цифри збільшаться на 20-30%¹.

Результатом є надзвичайно низький рівень шкільного трудового навчання учнів.

2. Нераціонально вибрані вікові межі для учнів навчально-виробничих комбінатів

Тільки мінімальний відсоток тих, хто йде в старші класи, мають намір після школи працювати, майже всі планують продовжити навчання; 94% опитаних 17-18-річних респондентів не виявляють особливого бажання працювати, в той же час 14-15-річні юнаки і дівчата прихильно ставляться до перспективи попрацювати /98%/. Тому доцільніше було б створювати професійно-навчальні комбінати для учнів з 13-14 років, цим підтримуючи їхній потяг до суспільно корисної праці. Наприклад, у ФРН у спецшколах, яких налічується по одній на район, з 6-го класу проводиться підготовка кадрів для приватних підприємств торгівлі та сфери послуг, чому приділяється в країні максимальна увага, тобто враховані потреби ринку².

3. Звуження системи професійно-технічної освіти

Нині у державній системі професійної освіти функціонує 1176 професійних навчально-виховних закладів, 326 з них готують робітників для промисловості і транспорту, 294 - для будівництва, 336 - для сільського господарства і 220 - для легкої промисловості та сфери послуг. У професійних навчальних закладах навчається майже 600 тис. юнаків та дівчат, з них понад 250 тис. потребують додаткового соціального захисту, в тому числі біля 6 тис. дітей-сиріт і дітей, які залишилися без піклування батьків.

¹ Див.: Поточний архів Міністерства освіти України. - К.; 1994.

² Див.: Учительская газета. - 1989. - 7 февраля.

Скорочення мережі курсових комбінатів /на 33%/ привело до порушення балансу обсягів випуску зі загальноосвітніх шкіл і кількості учнівських місць для здобуття робітничої професії. Внаслідок цього майже 200 тис. підлітків залишилися поза навчальними закладами і виробництвом, що суперечить п. 2 ст. 7 Закону України "Про сприяння соціальному становленню та розвитку молоді в Україні".

4. Труднощі у подальшій долі випускників спеціальних навчально-виховних закладів

У статті 23 Конвенції про права дитини, схваленої Генеральною Асамблеєю ООН 20 листопада 1992 р. зазначено: "Неповноцінна в розумовому чи фізичному відношенні дитина повинна провадити повноцінне достойне життя в умовах, які забезпечували б її гідність, сприяли її впевненості в собі і полегшували б її активну участь в житті суспільства"¹.

В Україні функціонує 835 інтернатних закладів, де виховуються понад 160 тис. дітей, з них 48,4 тис. - дітей-сиріт і дітей, що залишилися без піклування батьків.

У вузах навчається 2,4 тис. таких дітей, у професійних навчально-виховних закладах - 6,0 тис.

В умовах соціальної нестабільності дуже гостро стоїть проблема працевлаштування випускників шкіл-інтернатів для дітей-сиріт, дітей, які залишилися без піклування батьків, особливо випускників спеціальних корекційно-відновлювальних закладів.

Міністерство освіти, Міністерство охорони здоров'я, Міністерство соціального захисту населення, Міністерство України в справах молоді і спорту звернулись до Кабінету Міністрів з такими пропозиціями:

1. Розглянути питання працевлаштування дітей-сиріт і дітей, які залишилися без піклування батьків, особливо випускників спеціальних

¹ Діти, молодь і закон. - К.; 1994. - С. 187.

загальноосвітніх шкіл-інтернатів для розумово відсталих дітей, які не здатні конкурувати на ринку праці. Поставити на розгляд Верховної Ради України питання стосовно внесення змін до ст. 5 Закону України "Про зайнятість населення" в частині розміру квоти на працевлаштування неповнолітніх, передбачивши для цих дітей не менше ніж 2%.

2. Міністерству праці України разом з Міністерством статистики України у державній статистичній звітності за формами № I-ПН у показнику "Молодь у віці до 18 років" передбачити виділення окремим рядком інформації щодо зайнятості сиріт з числа молоді¹.

5. Питання профорієнтації учнів і подальшого їхнього професійного самовизначення

Керуючись Державною програмою зайнятості населення на 1993 р., затвердженою Постановою Кабінету Міністрів України № 172 від 11.03.93 р., Міністерство праці України і Фонд соціальної адаптації молоді України склали Протокол про наміри взаємного співробітництва в сфері зайнятості молоді, де найпершим завданням виділили професійну орієнтацію і рекламно-інформаційне забезпечення обслуговування на ринку праці молоді. На підставі діючого законодавства і взаємного зобов'язання сторін було прийнято рішення про створення у м. Києві на правах товариства з обмеженою відповідальністю спеціалізованої організації Українського центру зайнятості молоді /Молодіжної біржі праці/. Для того щоб виконувати профорієнтаційну роботу серед старшокласників, УЦЗМ планує працювати в таких напрямках:

1. Інформаційне забезпечення шкіл з питань зайнятості, навчання, перенавчання, включення до інформаційно-довідкового матеріалу з професії питання про можливість професійного росту працівника.

2. Створення на основі УЦЗМ школи системних знань "Ділова перспектива", де випускники зможуть пройти первинну професійну підготовку з урахуванням їх інтересів, здібностей і потреб народного господарства.

3. Для старшокласників, які не мають планів щодо професійного самовизначення або сумніваються в правильному виборі професії, організація психологічного тестування силами відділу профорієнтації.

¹ Див.: Поточний архів Міністерства освіти України. - К.; 1994.

4. Включення в навчально-виховний процес учнів профінформаційних уроків.

5. Відкриття постійно діючого семінару з питань профорієнтації для вчителів на базі Центру.

6. Вивчення динаміки формування професійних інтересів шляхом соціологічних досліджень¹.

Свідоме професійне самовизначення характеризується не лише фактором вибору певної професії, а також знанням про вимоги тієї професії до працівника, її змістом, умовами праці, знаряддям, за допомогою якого відбувається виробничий процес. Крім цього, дуже важливо, щоб молодь мала уявлення, якою мірою особисті психофізичні якості, здібності, інтереси, знання та вміння збігаються з вимогами професії. З числа опитаних УЦЗМ підлітків тільки 40% впевнені у виборі професії і більш-менш обізнані з умовами праці, ще 20% знають про професії досить поверхово². На ці показники, безумовно, впливає криза економіки. В січні 1994 р. Уряд України прийняв ще одну Концепцію Державної системи профорієнтації населення. Концепція професійної оцінки та орієнтації молоді вимагає завершення і вдосконалення інформаційної мережі, підготовки відповідного персоналу, можливо, з міжнародною технічною допомогою, оскільки досвіду роботи таких служб в Україні немає.

6. Забезпечення соціальних гарантій працюючій молоді

Найчастіше юнаки та дівчата обговорюють з друзями проблеми: низької заробітної плати - 68,6% відповідей, економічні - 36,8%. Суттєве значення при цьому має ставлення молоді України до засобів боротьби за свої права. Так, 37% працюючих підлітків скляльно оцінюють економічні страйки. Важливо знати, за яких умов молодь братиме у них участь. І тут на першому місці - становище, при якому буде знижений рівень життя своєї сім'ї - 43% опитаних. Розв'язання

¹ Див.: Поточний архів Фонду соціальної адаптації молоді України. - К.; 1994.

² Див.: Поточний архів УЦЗМ. - К.; 1994.

житлово-побутових проблем, щоб створити нормальні умови для створення сім'ї, підлітки вбачають в кредитуванні. З числа опитаних респондентів 46% готові в майбутньому взяти кредит на придбання предметів довгострокового вжитку, 42% - на будівництво власного житлового будинку, 41% - на придбання власного житлового будинку чи квартири. Значна кількість респондентів орієнтована на допомогу батьків /36,5%/ дівчат і 18 юнаків¹.

Тенденція зростання утриманських настроїв спричинює тривогу. Адже орієнтація молоді на працю і гідну оплату праці не має реальної підтримки з боку роботодавця. На нашому криміногенно-мафіозному "ринку", по суті, неможливо знайти собі місце без протекції.

7. Вплив підліткової злочинності

Вивчаючи причини правопорушень серед неповнолітніх, необхідно констатувати той факт, що положення підлітка у суспільстві, проблеми реалізації його прав, зокрема трудових, - все це створює умови і дівчат у злочинний світ, де завжди знайдуться особи, які поведуть до прірви. Байдуже ставлення до підростаючого покоління обумовило з його боку відповідну реакцію, що вилася у сплеск тяжких і корисливих злочинів, про що красномовно свідчить статистика. Підраховано, що кожного дня підлітки скоюють більше ніж 100 злочинів, у тому числі одне вбивство або тяжке тілесне пошкодження, 2-3 розбійні напади, 26 крадіжок державного, 45 - особистого майна громадян /з них 16 квартирних крадіжок/. Сьогодні ними здійснюється практично кожний 7-й злочин, 10-те хуліганство, 7-9-а крадіжка особистого майна та державної власності. На їхню долю припадає приблизно п'ята частина всіх грабунків, розбійних нападів і зґвалтувань. Живильним середовищем для розвитку злочинності і поштовхом до масової добровільної незайнятості підлітків є наркоманія та пияцтво. Тільки в органах внутрішніх справ зараз на обліку перебуває понад 1300 неповнолітніх, викритих у немедичному споживанні наркотиків, у тому числі 600 з діагнозом "наркоманія", більше ніж 8 тис. п'яниць.

Серйозну занепокоєність спричинює збільшення неформальних угруповань /3,4 тис./ асоціального напрямку, які зчиняють масові ху-

¹ Див.: Поточний архів Міністерства молоді і спорту України. - К.; 1994.

ліганські дії, що обумовлює негативний резонанс серед громадськості. Зростають правопорушення серед дівчат-підлітків. Значною залишається рецидивна злочинність. Кожний четвертий злочин вчинений неповнолітніми, які ніде не працюють і не навчаються, а кожний 10-й - особами, які раніше їх вчиняли¹.

Становище, в якому опинилися підлітки, сприяє зростанню апатії, зневіри і призводить до панування серед них нігілізму, інфантилізму, негативізму.

8. Необхідність нових форм роботи з неповнолітніми

Практика стверджує, що старі орієнтаційні форми діяльності сьогодні не в змозі на державному рівні розв'язати нагальні проблеми неповнолітніх у перехідний період до ринкових відносин. Тому Закон України "Про органи і служби у справах неповнолітніх та спеціальні установи для неповнолітніх" від 1 лютого 1995 р. регламентує новий порядок реалізації соціального захисту і профілактики правопорушень серед осіб, які не досягли 18-річного віку.

Розд. II даного Закону присвячений діяльності комітету і служб у справах неповнолітніх, де головним завданням комітету і служб у справах неповнолітніх визначено: "Координація зусиль органів державної виконавчої влади, органів місцевого і регіонального самоврядування, підприємств, установ і організацій незалежно від форм власності у вирішенні питань соціального захисту неповнолітніх та організації роботи щодо запобігання бездоглядності і правопорушенням серед них... Здійснення контролю за дотриманням законодавства про працю неповнолітніх на підприємствах, в установах, організаціях незалежно від форм власності" /ст. 4 Закону/.

Законом передбачена штатна чисельність працівників служб у справах неповнолітніх /1 працівник на 2-3 тис. неповнолітніх у районах та на 5-6 тис. у містах і районах у містах/².

Стаття 6 Закону визначає, які види справ стосовно неповнолітніх розглядають суди. Серед них: "щодо неповнолітніх, які вчинили адмі-

¹ Див.: Поточний архів Міністерства статистики України. - К.; 1994.

² Див. Голос України. - 1995, - 23 лютого, - № 36/1036/.

ністративні правопорушення у віці від 16 до 18 років... про адміністративну відповідальність батьків /усиновителів/ або опікунів /піклувальників/ неповнолітніх за невиконання ними своїх обов'язків щодо виховання і навчання дітей" /ст. 6, п. 2/.

Визначення правових основ діяльності органів і служб у справах неповнолітніх, на які покладаються здійснення соціального захисту і профілактика правопорушень серед осіб, які не досягли 18 років, ще одна спроба форсувати розв'язання питання масової підліткової незайнятості.

Регламентована Законом України "Про сприяння соціальному становленню та розвитку молоді в Україні" гарантія держави працездатній молоді надання першого робочого місця на строк не менше як два роки після закінчення або припинення навчання у середніх загальноосвітніх, професійних навчально-виховних закладах, а також працевлаштування учнівської молоді у позанавчальний час вимагає вироблення і запровадження механізму, який би надав цій гарантії життєвої, реальної сили, щоб запобігти остаточному перетворенню покоління сучасних підлітків на покоління втрачених можливостей.

Висновки і пропозиції

Перспективи розвитку країни завжди базуються на її молодіжному потенціалі. Не можна провести реформування соціальної політики без визначення правового статусу юних громадян і забезпечення захисту їхніх прав. Створення при Кабінеті Міністрів України Комісії в справах неповнолітніх ще раз підтверджує тезу, що суспільство не перебудувати на основі нових економічних, соціальних і політичних принципів, не розв'язавши проблем, які турбують неповнолітніх. І чи не головною проблемою серед них є питання зайнятості підлітків. Адже праця – одна із шляхів ефективного конструювання правового світогляду неповнолітніх. Вплив самостійної праці молодої людини – найсильніший засіб усвідомлення моральної та громадської відповідальності перед суспільством та державою, поглибленого розуміння необхідності та неминучості поступового будівництва правової держави і життєдіяльності за законами і принципами такої держави.

Аналіз ситуації, яка склалася в Україні стосовно працевлаштування неповнолітніх, законодавчих гарантій їх права на труд, вив-

чення роботи органів, які проводять молодіжну політику, систематизація статистичних даних щодо даної категорії молоді дозволяють зробити ряд висновків.

Законодавство України зробило перші кроки в цьому напрямі /зміни до ст. 50, 188, 194 Кодексу законів про працю стосовно віку, з якого допускається прийняття на роботу, особливості тривалості робочого часу, оплати праці та ін./. В інтересах особистості виділене питання гарантії робочого місця на дворічний строк для молоді /ст. 7 Закону України "Про сприяння соціальному становленню та розвитку молодих громадян України", ч. 2/, але проведення цих вимог в життя дуже повільне. Зростання кількості безробітної молоді скерувало уряд України на прийняття цільової державної програми сприяння зайнятості молоді на 1994–1995 рр. Розглянувши темпи її виконання у 1994 р., можна оцінювати цей документ щодо можливості його реалізації. Реалії свідчать: Програма виконана на 40%. Цей факт дає змогу підсумувати, що фактична кількість безробітних серед неповнолітніх в Україні набагато більша, ніж зазначено в матеріалах державної статистики. У найближчому майбутньому їхнє становище погіршиться, оскільки внаслідок демографічних факторів і скорочення армії пропозиція робочої сили буде зростати. Попит на молодих робітників ще впаде як результат економічної кризи, неузгодження між кваліфікацією випускників шкіл і наявністю робочих місць, зважаючи на характер системи освіти і перешкод міграції робочої сили /високі транспортні тарифи і скорочення будівництва житла/. Приватний сектор також надає перевагу досвідченим працівникам. Невиконання майже в усіх регіонах України квоти робочих місць для працевлаштування молоді, яка визначається органами державної виконавчої влади в межах, установлених Законом України "Про зайнятість населення" /ст. 5/, – причина ще більшого зростання безробіття.

Низькі розміри заробітної плати для всіх громадян перетворюються для неповнолітніх у смішну суму "на цукерку" і це ще більше загострює конфлікт між молоддю і суспільством, що спричиняє соціальну нестабільність. Аналіз показує, що причини протиправної поведінки підлітків пов'язані з сьогодишньою соціально-економічною ситуацією в суспільстві, невиконанням законів, які проголошують соціальний захист неповнолітніх, особливо в питанні працевлаштування.

Обов'язок держави і суспільства приділяти підліткам максимум уваги, щоб неоднозначні і суперечливі наслідки економічної і духов-

ної кризи не вкорінилися у вигляді утриманських настроїв, споживацтва, алкоголізму, проституції, правопорушень.

Міжнародний досвід свідчить про те, що перехід до ринкових відносин повинен включати створення цілісної державної соціальної політики щодо молоді, що являє собою мережу відповідних соціальних служб. Це суттєво пом'якшує, плавно змінює соціально-психологічні установки щодо нових умов. Соціальна робота з неповнолітніми повинна мати на меті стимуляцію роботи за двома пріоритетними напрямками: з одного боку – це соціальна опіка, надання у вигляді різних видів соціальної допомоги підліткам, які мають пекучу потребу в них, з іншого – це соціальна діяльність, яка спрямована на розкриття творчого потенціалу молоді і стимулює формування в неї імунітету до різноманітних негативних явищ. Саме такий механізм закладено у Законі "Про сприяння соціальному становленню та розвитку молоді в Україні". Згідно з цим законом, у державі створено мережу соціальних служб для молоді, яка об'єднує понад 170 центрів. В системі соціальних служб для молоді працюють близько 1700 працівників, серед яких 224 психологи, 170 соціальних педагогів, 160 спеціалістів соціальної роботи. В центрах також працюють соціологи, виступають, педагогі тощо.

І хоча під впливом соціально-економічних та інших факторів сьогодення помітно змінюється ціннісні орієнтації неповнолітніх, все більш концентруючись навколо меркантилізму, егоцентризму, майнового розшарування, все-таки вселяє надію той факт, що 67% опитаних респондентів під час соціологічного моніторингу соціально-економічного становища молоді, проведеного УНДІ ПМ, на питання "від чого залежить успіх у житті?" відповіли "від професіоналізму в обраній справі"¹.

Розглянувши проблеми правового регулювання працевлаштування неповнолітніх в Україні, можна внести такі пропозиції щодо подальшої реалізації державної молодіжної політики:

1. Для подальшої розробки і ефективної реалізації державної молодіжної політики в Україні, згідно з "Декларацією про загальні засади державної молодіжної політики в Україні", необхідно підготувати і якомога скоріше прийняти "Закон України про дитинство",

¹ Див.: Поточний архів Міністерства молоді і спорту в Україні. – К.; 1994.

"Закон України про розвиток та підтримку підприємницької діяльності молоді".

2. Відповідно до Закону України "Про сприяння соціальному становленню та розвитку молоді в Україні" необхідно прискорити розробку та прийняти Кабінетом Міністрів України такі нормативні документи: Положення про соціальні норми і нормативи щодо соціального становлення та розвитку молоді; Типове положення про працевлаштування учнівської молоді; Положення про перше робоче місце; Положення про кредитування молоді та молодих сімей; Положення про державні молодіжні фонди.

3. Забезпечити розробку та реалізацію комплексних програм щодо поглиблення реалізації молодіжної політики в Україні. Серед них, перш за все, – "Здоров'я молоді".

4. Сформулювати мережу державно-громадських інститутів соціальної підтримки молодих людей, зокрема, Республіканський компенсаційний фонд для створення додаткових робочих місць у недержавному секторі; підрозділи з надання послуг учням і студентам у працевлаштуванні у вільний від навчання час; державний фонд підтримки талановитих підлітків; центри реабілітації інвалідів з числа неповнолітніх; скласти договори з цього питання з зарубіжними країнами.

5. Оскільки готовність молоді брати участь у приватизації серйозно гальмується відсутністю достатніх заощаджень, варто було б включити у програму приватизації певні компенсаційні виплати, кредити, займи для найменш захищених у цьому плані груп молоді /наприклад студентів/.

6. Розробити і впровадити систему морально-економічного стимулювання діяльності суб'єктів навчання /диференційована оплата праці залежно від кінцевих результатів, президентські заохочення за успіхи у навчанні тощо/.

7. Прийняти положення про використання молодих спеціалістів, де бажано зазначити обов'язок спеціаліста, який закінчив державний навчальний заклад, відпрацювати у державних структурах /підприємстві, установі, організації/.

8. Створити мережу обласних, міжміських центрів "здоров'я" молоді з медико-психологічними підрозділами.

9. Вести облік інвалідів за віком. Намагатися більш широко використовувати працю цієї категорії людей.

ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ПРАЦІ НЕПОВНОЛІТНІХ УЧНІВ
У ВІЛЬНИЙ ВІД НАВЧАННЯ ЧАС

Суспільно корисна, продуктивна праця учнів загальноосвітніх шкіл організовується відповідно до постанови Ради Міністрів СРСР від 12 квітня 1984 р. "Про поліпшення трудового виховання, навчання, професійної орієнтації та організацію їх суспільно корисної продуктивної праці", Статуту середньої загальноосвітньої школи, Положення про організацію суспільно корисної, продуктивної праці учнів загальноосвітніх шкіл, Положення про учнівську виробничу бригаду в колгоспі, радгоспі, Положення про організацію трудового навчання, суспільно корисної, продуктивної праці школярів на базі середніх професійно-технічних училищ та інших нормативних актів.

"Положення про порядок і умови добровільної праці учнів загальноосвітньої і професійної школи у вільний від навчання час" затверджене постановою Держкомпраці СРСР, Держосвіти СРСР, Секретаріатом ВЦРПС та Секретаріатом ЦК ВЛКСМ від 3 червня 1988 р. і погоджене з Міністерством охорони здоров'я СРСР. Цією постановою передбачено, що територіальні центри професійної орієнтації молоді Держкомпраці СРСР разом з управліннями і відділами народної освіти, молодіжними організаціями, центрами /бюро/ з працевлаштування, перебування і профорієнтації населення подавати допомогу учням у здійсненні їхніх бажань працювати в народному господарстві відповідно до індивідуальних особливостей, інтересів і стану здоров'я, без нанесення шкоди заняттям у навчальному закладі; сприяти тому, щоб така робота допомагала свідомому вибору професії.

Положення розроблено з урахуванням практики організації суспільно корисної праці учнів у навчальних закладах, на підприємствах, в установах, організаціях народного господарства згідно із законодавством про народну освіту.

Загальні положення. У зазначеному документі йдеться про те, що учні загальноосвітніх шкіл, професійно-технічних та середніх спеціальних навчальних закладів, які досягли чотирнадцятирічного віку, у вільний від навчання час можуть за власним бажанням виконувати посильну /легку/ роботу, що не шкодить їхньому здоров'ю, нор-

мальному розвитку і не заважає систематичному відвідуванню занять у навчальному закладі. Бажання підлітків працювати на відповідному державному підприємстві, в установі, організації чи кооперативі має обов'язково підкріплюватися письмовою згодою одного з батьків або особи, яка замінює їх. При цьому зазначено, що на учнів, прийнятих на роботу, поширюється чинне законодавство про працю з особливостями, передбаченими цим Положенням.

Однією з таких особливостей є те, що робота учнів VIII-IX класів на підприємстві, в установі, організації зараховується як щорічна трудова практика, якщо її тривалість не менша за час, встановлений навчальним планом загальноосвітньої школи. Для десятикласників загальноосвітніх шкіл, учнів професійно-технічних та середніх спеціальних навчальних закладів робота у вільний від навчання час зараховується як трудова практика тільки в тому разі, коли зміст її відповідає профілю професії, яку набувають учнів в навчальному закладі.

Особливого значення в Положенні надається якості роботи учнів. Саме на це спрямовує молодь заохочення до освоєння професійних знань і вмінь; тим, хто працює у вільний від навчання час, освоєне їх відповідно до кваліфікаційних характеристик, присвоюється кваліфікаційний розряд /клас, категорія/ згідно з вимогами до підготовки кадрів на виробництві.

Професії, види робіт та робочі місця, на яких може застосовуватися праця учнів, визначаються власниками підприємств, установ, організацій за погодженням з місцевими органами з праці і соціальних питань, органами охорони здоров'я, профспілковими комітетами та молодіжними організаціями.

Учні, прийняті на роботу, до спискового складу працівників підприємства, установ, організацій не включаються. На одному робочому місці можуть працювати декілька учнів.

Прийом на роботу, переведення на іншу роботу
та звільнення з роботи учнів

Влаштування на роботу. Відповідно до Положення, учні приймаються на роботу внаслідок сприяння органів з праці та соціальних питань, навчальних закладів і молодіжних організацій, а також у разі

безпосереднього звернення підлітка на підприємство, в установу чи організацію. При цьому органи з праці та соціальних питань повинні мати дані про наявність вільних робочих місць і посад на підприємствах, в установах, організаціях, про умови та оплату праці, а також відомості з навчальних закладів про учнів, які бажають поступити на роботу. Крім того, ці органи мають вести індивідуальний прийом учнів з питань їхнього працевлаштування; спільно з територіальними центрами профорієнтації молоді надавати їм допомогу у виборі місця роботи з урахуванням психофізіологічних особливостей, здібностей і нахилів; ознайомлювати підлітків з характером майбутньої роботи, умовами та оплатою праці, законодавством про працю; разом з органами народної освіти, охорони здоров'я, службами профорієнтації, комітетами профспілок та молодіжними організаціями перевіряти організацію трудового виховання учнів, дотримання норм чинного законодавства про працю; у встановлені строки надавати навчальним закладам відомості щодо можливостей прийому на роботу.

Положенням передбачено, що власник або уповноважений ним орган спільно з молодіжною організацією розглядають бажання учнів та їхніх батьків або осіб, які замінюють останніх, про можливість влаштування на роботу в вільний від навчання час і сприяють їм в цьому; своєчасно подають до органів з праці і соціальних питань відомості про учнів, що виявили бажання працювати, із зазначенням віку, місця їхнього проживання та планів щодо майбутньої трудової діяльності.

У свою чергу підприємства, установи, організації у встановлені строки подають до органів з праці і соціальних питань дані про наявність вільних робочих місць і посад для влаштування учнів на роботу.

Як відомо, трудове законодавство, керуючись принципом охорони здоров'я молоді, визначає рік, по досягненні якого громадянин набуває трудової правосдатності. Так, ст. 188 КЗпП України не допускає прийняття на роботу осіб, молодших 16 років. У виняткових випадках, за погодженням з профспілковим комітетом підприємства, установи чи організації, могли прийматися на роботу особи, які досягли 15 років.

Дещо по-іншому це питання вирішується в європейських країнах. Наприклад, в УНР, ФРН, РНР трудова правосдатність виникає з 14-річного віку; в ІНР, ЧНР - з 15-річного, у НРБ - з 16-річного віку.

Після тривалих дебатів змінилась також наша суспільна свідомість і постало питання прямо - припинити вирощувати нероб і утри-

манців. Тому КЗпП України та коментоване нами Положення дозволяє працювати учням у вільний від навчання час з 14 років. Нині існує асоціація кооперативів учнів Росії /АНУ/. Мета її - сприяння кооперативам, в яких працюють молодь і діти, починаючи з 9 років, що знаходить широку підтримку громадськості щодо суспільно корисної праці учнів і не лише в кооперативах.

Згідно з Положенням прийом учнів на роботу оформляється у письмовій формі зі згоди профкому, де якомога повніше викладаються взаємні зобов'язання сторін. Трудовий договір може бути укладено як в усній, так і в письмовій формі /ст. 24 КЗпП/. Після цього учень набуває статусу робітника або службовця і стає членом відповідного трудового колективу, тобто працівником.

При укладанні трудового договору власник підприємства, установи чи організації зобов'язаний запропонувати поступаючому на роботу учневі подати: заяву, в якій фіксується /звзначаються/ згода одного з батьків або особи, яка замінює їх, трудову книжку, оформлену в установленому порядку, а якщо учень влаштовується на роботу вперше, - довідку з місця проживання, свідоцтво про народження, медичну довідку про стан здоров'я. Прийняття на роботу без подання вказаних документів не допускається. При влаштуванні на роботу, яка потребує спеціальних знань і навичок /водії транспорту, токарі, електрики тощо/, власник може вимагати від учня пред'явлення документу про набуття професійної підготовки.

Відповідно до Конституції України будь-яке пряме або посереднє обмеження права чи встановлення прямих або непрямих переваг під час прийняття на роботу залежно від статі, раси, національності, відношення до релігії тощо не допускається. Забороняється також необґрунтована відмова у прийнятті на роботу /ст. 22 КЗпП/. Необґрунтованою /за наявності відповідної вакансії/ вважається відмова без будь-яких мотивів, за винятком ділових якостей того, хто поступає на роботу.

Якщо виникає спір з власником підприємства, установи, організації, громадянин має право звернутися зі скаргою до вищестоящої, в порядку підлеглості, службової особи чи органу, а в разі незадоволення скарги - до районного /міського/ суду за місцем роботи службової особи, чиї дії оскаржуються протягом місяця з дня одержання відмови або з дня закінчення встановленого законом строку розгляду скарги.

Крім районного /міського/ суду, зі скергою на необгрунтовану відмову в прийнятті на роботу, громадяни мають право звернутися до профспілкових органів, виконавчого комітету районної /міської/ Ради народних депутатів, органів прокуратури.

Підставою відмови в прийнятті на роботу учнів може бути заборона застосовувати працю осіб, молодших 18 років, на певних роботах /ст. 190 КЗпП/. Треба зазначити, що Указ Президії Верховної Ради УРСР від 21 червня 1972 р. "Про посилення боротьби проти пияцтва і алкоголізму" також забороняє прийняття неповнолітніх на роботу, пов'язану з виробництвом, збереженням і торгівлею спиртними напоями. Випробування при прийнятті на роботу осіб, які не досягли 18 років, не встановлюється /ст. 26 КЗпП/.

Прийняття на роботу учнів, як й інших громадян, оформляється наказом або розпорядженням власника підприємства, установи чи організації про зарахування їх на роботу як робітників чи службовців. У наказі /розпорядженні/ має бути вказано точну назву роботи /посаду/, місце, початок роботи, умови праці, заробітну платню. Наказ оголошується учням /працівникам/ під розписку. Належне оформлення трудового договору - обов'язок власника. У разі, коли остання не виконує своїх обов'язків, учень /працівник/ може заперечувати проти окремих умов трудового договору, зазначених у наказі, і відповідальність за це нестиме власник. Трудовий договір вважається укладеним і тоді, коли наказу не було видано, але учень фактично був допущений до роботи відповідною службовою особою /ст. 24 КЗпП/.

До початку роботи за укладеним трудовим договором власник зобов'язаний: ознайомити учня-працівника з характером, умовами праці, роз'яснити його права і обов'язки, ознайомити з правилами внутрішнього розпорядку, визначити робоче місце та забезпечити його необхідними для роботи засобами, детально проінструктувати з техніки безпеки, виробничої санітарії та інших правил охорони праці й протипожежної охорони /ст. 29 КЗпП/.

Положення також передбачає, що власник підприємства, установи чи організації має добиватися від учнів повного додержання на робочих місцях чинних норм і правил з гігієни праці, вимог техніки безпеки, провівши обов'язкові інструктажі; закріпити за ними досвідчених наставників; систематично проводити профорієнтаційну роботу та економічне навчання, а також залучати їх до громадсько-виробничого життя трудових колективів.

Прийнятий на посаду робітника чи службовця учень повинен виконувати доручену йому справу особисто і в ніякому разі не передоручати її іншій особі, за винятком випадків, передбачених законодавством /ст. 30 КЗпП/.

Відповідно до чинного законодавства /ст. 32-35 КЗпП/ учні-працівники можуть бути переведені на іншу роботу. Вони мають право також розірвати трудовий договір, попередивши про це власника підприємства, установи чи організації письмово за три дні. Робота учня може бути також припинена за письмовою заявою одного з батьків чи особи, що їх замінює, на підставі медичного висновку про стан здоров'я, що перешкоджає продовженню даної роботи, та з ініціатив навчального закладу в разі погіршення відвідування ним занять.

Трудовий договір може бути припинено і з ініціативи власника підприємства, установи чи організації у таких випадках:

а/ ліквідація підприємства чи організації, скорочення чисельності штату працівників;

б/ систематичне невиконання учнем-робітником /службовцем/ без поважних причин обов'язків, покладених на нього трудовим договором або правилами внутрішнього трудового розпорядку, якщо до нього раніше застосовувалися заходи дисциплінарного чи громадського стягнення;

в/ прогул без поважних причин /ст. 40 КЗпП/.

У разі припинення трудового договору власник підприємства, установи чи організації видає учневі довідку про роботу із зазначенням професії /спеціальності/, кваліфікації, посади і часу роботи. Цей час зараховується до трудового стажу згідно з чинним законодавством. На підставі таких довідок підприємство, установа чи організація, куди у подальшому /після закінчення навчального закладу/ піде працювати учень, повинні внести відповідний запис до його трудової книжки.

Працює регулювання охорони і умов праці, режиму робочого часу та часу відпочинку учнів

Охорона праці молодого покоління - невід'ємний елемент організації праці. Поліпшенню її умов, зростанню безпеки сприяє і трудове законодавство. Право учнів на здоров'я та безпечні умови праці -

одне з основних трудових прав громадян України. Правова охорона здоров'я – також конституційне право громадян України. Охорона праці в широкому розумінні – це сукупність норм трудового права, встановлених в інтересах усіх працівників /у тому числі й учнів-працівників/ для охорони їхніх трудових прав. Закон /ст. 153 КЗпП/ покладає на власників підприємств, установ чи організацій забезпечення здорових умов праці, передбачених трудовим договором, угодою сторін та законодавством про працю. Так, відповідно до ст. 189 і 191 КЗпП усі особи, молодші 18 років, влаштовуються на роботу лише після попереднього медичного огляду і в подальшому, до досягнення ними 18 років, щороку підлягають обов'язковому медичному огляду. На кожному підприємстві, в установі чи організації має вестися спеціальний облік працівників, які не досягли 18 років, із зазначенням дати їхнього народження. Це дасть змогу своєчасно направляти неповнолітніх осіб на медичні огляди.

Законодавство про працю /ст. 187 КЗпП/ вказує, що неповнолітні, тобто особи, які не досягли 18 років, у трудових правовідносинах прирівнюються до неповнолітніх. Це означає, що вони мають право самі обирати місце роботи, професію, розпоряджатися своєю зарплатою, звертатися до судових та інших органів для захисту своїх прав і інтересів тощо.

Не дозволяється брати учнів на роботу з шкідливими та небезпечними умовами праці, а також на підземні роботи /ст. 190 КЗпП/, передбачені відповідним переліком, затвердженим постановою Держкомпраці СРСР і Президією ВЦРПС від 10 вересня 1980 р. /з наступними змінами/, де забороняється застосування праці осіб, молодших 18 років. Вони не повинні залучатися до роботи у нічний час, у вихідні дні, а також до робіт понад робочий час, обумовлений трудовим договором /ст. 192 КЗпП/. Учні, які поступають на роботу, рекомендується направляти в колективи бригад та цехів з найбільш сприятливими умовами праці, надавати їм всебічну допомогу у виборі та опануванні професії.

Для учнів-робітників віком до 18 років норми виробітку встановлюються, виходячи з норм виробітку для дорослих робітників пропорційно скороченому робочому часу. Можуть бути і знижені норми виробітку, які затверджуються власником підприємства чи організації із профспілковим комітетом /ст. 193 КЗпП/.

Тривалість робочого часу в період канікул при шестиденному

робочому дні не може перевищувати: для учнів віком від 16 до 18 років – 36 годин на тиждень і віком від 14 до 16 років – 24 години на тиждень. Протягом навчального року тривалість щотижневого і щоденного робочого часу робітників-учнів не може перевищувати половини максимально встановленого робочого часу, передбаченого для учнів відповідного віку. За бажанням підлітків вони можуть працювати на умовах неповного робочого тижня, за гнучким графіком, а також виконувати роботу вдома з можливими перервами у дні напружених навчальних занять. Праця учнів може бути організована на основі бригадної форми з оплатою за кінцевим результатом. Під час літніх канікул учням, які працювали, надається відпустка тривалістю один календарний місяць з оплатою праці пропорційно відпрацьованому часові в поточному році – по два робочих дні за кожен місяць роботи. Профспілковий комітет підприємства, установи чи організації спільно з органами охорони здоров'я і молодіжною організацією забезпечують контроль за додержанням законодавства про охорону праці учнів.

Положення вказує, що оплата праці учнів, які працюють на підприємствах, в установах чи організаціях у вільний від навчання час, відбувається пропорційно відпрацьованому часові або залежно від виробітку. Підприємство, установа чи організація в межах наданих їм прав може встановлювати учням доплату до заробітної плати, а також надавати інші пільги і переваги.

Треба сказати, що ця норма Положення спричиняє чимало нарікань з боку учнів та їхніх батьків і небезпідставно. Адже законом встановлено, що заробітна плата працівникам, молодшим 18 років, при скороченні тривалості робочого дня виплачується в тому ж розмірі що й робітникам та службовцям відповідних категорій при повній тривалості робочого дня. Праця робітників і службовців, молодших 18 років, які допущені до відрядних робіт, оплачується за відрядними розцінками, встановленими для дорослих працівників з доплатою за тарифною ставкою за час, на який тривалість щоденної роботи скорочується порівняно з тривалістю щоденної роботи дорослих працівників.

Як видно з Положення, пільг, передбачених законом, – оплати за скорочений робочий день як за повний – немає, тому заробіток учнів значно менший, ніж це було раніше. Одні вважають, що це правильно, адже брати учнів на роботу власникам підприємств, установ чи організацій було невигідно. Тепер все начебто стало в нормі. Інші схильні до думки, що недооцінка грошей як фактора економічно-

го й соціального виховання недопустима, що це святенництво. Так само, як і протиставлення особистих інтересів суспільним. Докори людям, що вони працюють на себе, а не на державу, сьогодні звучать як нерозумний анахронізм. Те, що вигідно людині, повинно бути вигідно і державі, і навпаки. Можливо саме тому немає того припливу учнів на роботу у вільний від навчання час, якого чекала держава. Головне, на нашу думку, в тому, що ця норма значно погіршила оплату праці учнів порівняно з працею іншої неповнолітньої працюючої молоді, яка не навчається. Де ж тоді соціальна справедливість?

Положення далі вказує, що зароблені учнями у вільний від навчання час гроші сплачуються їм повністю у строки, встановлені для виплати зарплати на даному підприємстві, установі чи організації. Зазначається також, що учні, зайняті суспільно корисною працею на державних чи кооперативних підприємствах, в установах і організаціях, можуть бути членами професійних спілок. На них поширюється соціальне страхування.

Л.П.Грузінова, В.П.Пастухов

ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ОРГАНІЗАЦІЇ
СУСПІЛЬНО КОРИСНОЇ, ПРОДУКТИВНОЇ ПРАЦІ
УЧНІВ ЗАГАЛЬНООСВІТНІХ ШКІЛ

Здійснювана в країні реформа загальноосвітньої і професійної школи ґрунтується на творчому розвитку принципів єдиної трудової політичної школи і спрямована на ще вище піднесення рівня освіти і виховання молоді, поліпшення її підготовки до самостійного трудового життя.

Суспільно корисна, продуктивна праця учнів загальноосвітніх шкіл організується відповідно до постанови ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР від 12 квітня 1984 р. "Про поліпшення трудового виховання, навчання, професійної орієнтації школярів і організація їх суспільно корисної, продуктивної праці", Статуту середньої загальноосвітньої школи, Положення про організацію суспільно корисної, продуктивної праці учнів загальноосвітніх шкіл, Положення про учнівську виробничу бригаду в колгоспі, радгоспі, Положення про організацію трудового навчання, суспільно корисної, продуктивної праці шко-

лярів на базі середніх професійно-технічних училищ та інших нормативних актів.

У Положенні про організацію суспільно корисної, продуктивної праці учнів загальноосвітніх шкіл /Положення/, затвердженого наказом Міністерства освіти СРСР від 11 травня 1985 р. № 81, зазначається, що вони - складова частина навчально-виховного процесу, найважливіший засіб виховання і всебічного розвитку школярів¹. Її основні завдання:

формування пестреби в праці, поваги до людей праці, доброго і бережливого ставлення до суспільного надбання і рідної природи, виховання в душі колективізму, трудової і виробничої дисципліни; ознайомлення на практиці з основами сучасного виробництва, формування інтересу до професій народного господарства, закріплення умінь і навичок, знань, набутих у процесі трудового і професійного навчання, загальноосвітньої підготовки;

економічне виховання, вироблення уявлень про виробничий план, продуктивність праці, собівартість і якість продукції, господарський розрахунок, облік і нормування праці, заробітну плату, бригадний підряд;

посильна допомога підприємствам, радгоспам і колгоспам, іншим організаціям /далі для скорочення будемо називати "підприємства"/ у виконанні виробничих завдань.

Положення вказує, що суспільно корисна, продуктивна праця становить основну частину змісту трудового і професійного навчання і виховання учнів I-XI /ХП/ класів. На трудове навчання відводиться: в I-УП класах - 2 години; у УП-ІХ - 3 години; у X-XI /ХП/ класах - 4 години на тиждень. Професійне навчання учнів починається з УШ класу. Обсяг загальноосвітньої суспільно корисної праці передбачається навчальним планом: у П-ІУ класах - 1 година; у У-УП - 2 години; у УШ-ІХ - 3 години; у X-XI /ХП/ класах - до 4 годин на тиждень. Співвідношення часу на практичне і теоретичне навчання визначається навчальними програмами. Крім того, щороку проводиться трудова практика учнів: у У-УП класах - протягом 10 днів по 3 години в день; у УШ-ІХ - 16 днів по 4 години; у X /ХП/ класах - 20 днів по 6 годин. Строки,

¹ Див. Бюллетень нормативних актів Міністерства просвіщення СРСР. - 1985. - № 5. - С. 14-20.

місце і порядок проходження практики визначають виконавчі комітети районних і міських Рад народних депутатів, виходячи з місцевих умов.

Як правило, під час канікул школярі беруть активну участь у патріотичному русі української молоді "Моя праця впливається в працю моєї республіки" - працюють на громадських /добровільних/ засадах у складі різних трудових об'єднань, у піонерських та інших таборах. За планом перспективного розвитку Міністерства освіти України таборами праці і відпочинку до 1990 р. було охоплено 60% усієї шкільної молоді¹.

Тривалість роботи школярів під час канікул становить: для учнів П-ІУ класів - близько 2 годин; У-УП - близько 3 годин; УШ-ІХ - близько 4 годин; Х-ХІ /ХІІ/ класів - близько 6 годин на день.

Відповідно до Положення про базове підприємство загальноосвітньої школи від 30 серпня 1984 р. базові підприємства організують суспільно корисну працю учнів УШ-ХІ /ХІІ/ класів, забезпечують умови для її професійної підготовки, сприяють школам в організації праці учнів І-УП класів, в їх трудовому вихованні і навчанні /виділяють обладнання, інструменти, інвентар, матеріали і т.п., закріплюють спеціалістів, робітників, колгоспників/.

Кабінет Міністрів України, виконкоми обласних Рад народних депутатів спрямовують діяльність базових підприємств на організацію навчання і праці учнів, передбачають виділення підприємствами необхідних матеріальних ресурсів.

Зміст і організація суспільно корисної, продуктивної праці школярів

Відповідно до Положення головним напрямом суспільно корисної, продуктивної праці учнів середніх і старших класів є робота в промисловості, сільському господарстві, сфері обслуговування населення. Іншими напрямками праці, переважно учнів молодших і середніх класів, є робота для своєї школи з охорони природи, благоустрою, збирання вторинної сировини /дод. І/.

Конкретний зміст суспільно корисної, продуктивної праці учнів

¹ Оржеховская В.М. Летние трудовые объединения школьников. - К.; 1985. - С. II.

визначають виконкоми місцевих Рад народних депутатів або за погодженням з ними органи освіти, керівники підприємств і шкіл з урахуванням програм трудового і професійного навчання, місцевих умов, потреб підприємств і шкіл. При цьому необхідно керуватися правилами і нормами охорони праці школярів /дод. 2/.

Час, що виділяється на суспільно корисну, продуктивну працю і трудову практику у УШ-ІХ класах, необхідно використовувати в основному на роботу за профілем трудового навчання. Зміст трудової практики в Х /ХІ/ класах повинен відповідати професії, яку набуває учень.

Форми організації праці різні і залежать від її змісту і обсягу, постійного чи тимчасового характеру роботи, віку школярів. Основною має бути колективна /бригадна/ форма: учнівська виробнича бригада в колгоспі, радгоспі, шкільне лісництво, табір праці і відпочинку, трудовий загін старшокласників та інші трудові об'єднання школярів, група /підгрупа/, бригада в МНБК, навчальному цеху підприємства, шкільній майстерні і т.п. Трудові об'єднання школярів можуть бути постійними або тимчасовими, одно- або різновіковими.

Органи та установи освіти виділяють учителів, вихователів, майстрів виробничого навчання для участі в організації праці учнів, здійснюють педагогічне керівництво нею, забезпечують її зв'язок з трудовим і професійним навчанням, загальноосвітньою підготовкою, виховну і профорієнтаційну спрямованість, разом із профспілковими, молодіжними та господарськими організаціями формують трудові об'єднання школярів.

Суспільно корисна, продуктивна праця школярів організується на основі змагання, що проводиться як в учнівських трудових колективах, так і між ними. Активну участь у цьому беруть молодіжні організації, органи учнівського самоврядування.

Школярам доцільно з виховною метою встановлювати трудові завдання з погодженням медичних працівників і з урахуванням віку, статі, умов роботи.

Облік і оплата праці учнів у народному господарстві, оплата праці педагогічних та інших працівників, які здійснюють керівництво, проводяться в установленому порядку. Облік праці школярів ведуть працівники шкіл, МНБК, а також учні - бригадири і ланкові. Участь школярів у суспільно корисній, продуктивній праці враховується при виведенні оцінки за старанність у навчанні і суспільно ко-

рисній праці, а також при нагородженні похвальними грамотами, врученні свідоцтв з відзнакою випускникам восьмирічної школи, золотих і срібних медалей випускникам середньої школи.

За успіхи, досягнуті школярами, що беруть участь в суспільно корисній, продуктивній праці, їхні організатори і керівники в установленому порядку заохочуються, а також представляються до нагород.

Охорона праці

Керівники підприємств, загальноосвітніх шкіл, міжкільних навчально-виробничих комбінатів організують суспільно корисну, продуктивну працю учнів у суворій відповідності з правовими нормами охорони праці, техніки безпеки і виробничої санітарії, погоджують види та умови праці, техніки безпеки з санітарно-епідеміологічною службою, пожежною і технічною інспекціями праці, профспілками тощо і несуть особисту відповідальність за безпечні умови праці школярів.

Учнів допускають до суспільно корисної, продуктивної праці після попереднього медичного огляду і висновку лікарів про стан здоров'я, а також після навчання безпечних способів праці, проведення з ними інструктажу з реєстрацією в журналі встановленої форми.

Забороняється залучати школярів до робіт, які протипоказані їхньому вікові, небезпечні в епідеміологічному відношенні, пов'язані зі застосуванням отрутохімікатів, а також з підняттям і перенесенням вантажів понад норми, що встановлені для підлітків. Не можна використовувати працю учнів у нічний час, святкові дні.

Контроль за забезпеченням здорових і безпечних умов суспільно корисної, продуктивної праці школярів здійснюють технічна інспекція праці профспілок, профспілкові комітети підприємств, органи освіти та охорони здоров'я.

х х х

На виконання постанови Ради Міністрів СРСР "Про поліпшення трудового виховання, навчання професійної орієнтації школярів і організацію їх суспільно корисної, продуктивної праці" наказом Міністерства освіти СРСР від 11 травня 1985 р. № 82 затверджено По-

ложення про учнівську виробничу бригаду в колгоспі, радгоспі¹. Відповідно до цього Положення учнівська виробнича бригада в колгоспі, радгоспі є трудовим об'єднанням учнів неповної середньої, середньої загальноосвітньої школи, основною формою організації їх трудового виховання, трудового і професійного навчання, суспільно корисної і продуктивної праці.

Учнівська бригада формується з учнів УШ-ХІ /ХІІ/ класів. Учні У-УІ класів /до 1989/90 навчального року відповідно - учні У-Х /ХІ/ і ІУ-УІ класів/ можуть працювати в складі учнівської бригади за умови додержання встановленого режиму праці і відпочинку. Школярів приймають у бригаду згідно з поданою заявою.

Учнівська бригада діє цілодобово, має багатогалузеву спрямованість. Для виконання сільськогосподарських робіт у бригаді використовується час, відведений на обов'язкову суспільно корисну, продуктивну працю, трудову практику. Школярі відповідно до програм трудового і професійного навчання проходять у бригаді практичну підготовку.

Керівництво роботою учнівської бригади

Безпосереднє керівництво учнівською бригадою здійснюють керівник /учитель/ і його заступник /спеціаліст господарства/. Керівника учнівської бригади призначає директор школи з числа кращих учителів. Він відповідає за постановку роботи бригади в цілому, здійснює педагогічне керівництво її діяльністю, бере участь у розробці плану бригади і забезпечує його виконання, стежить за додержанням режиму праці і відпочинку, санітарно-гігієнічних умов праці і побуту школярів, вимагає від учнів суворого виконання правил техніки безпеки. Спеціаліст господарства /заступник керівника учнівської бригади/ керує виробничою діяльністю бригади, бере участь у розробці плану, несе відповідальність за його виконання і матеріально-технічне забезпечення, веде облік роботи, контролює її якість, відповідає за створення здорових і безпечних умов праці. Разом з іншими спеціалістами керує проведенням сільськогосподарських дослідів, організовує

¹ Див. Бюллетень нормативних актів Міністерства просвіти СРСР. - 1985. - № 9. - С. 36-39.

агротехнічне, зоотехнічне і економічне навчання членів бригади, заняття з техніки безпеки.

Виробнича, навчально-виховна робота бригади організується на основі учнівського самоврядування. Вищим органом самоврядування бригади є загальні збори її членів.

Загальні збори членів учнівської бригади вибирають раду бригади, бригадира і його заступників; обговорюють і затверджують план роботи і умови змагання; розглядають питання дисципліни і побуту членів бригади; підбивають підсумки роботи за рік. Загальні збори збираються не менше двох разів на рік.

Рада бригади бере участь в організації навчально-виховної і виробничої роботи, змагання, входить до директора школи, керівника господарством, до молодіжних організацій школи і господарства з пропозиціями щодо поліпшення організації праці і відпочинку, звозочення кращих ланок і учнів, звітує про свою роботу перед загальними зборами членів бригади.

До складу ради бригади входять бригадир, його заступники, ланкові, передові члени бригади. Діяльність ради учнівської бригади спрямовують її керівники, директор, комітет молодіжної організації школи.

Бригадир, його заступники беруть участь в організації діяльності бригади, розподіляють роботу між ланками, контролюють її і ведуть облік, забезпечують режим праці і відпочинку, трудову і виробничу дисципліну.

Ланковий розподіляє роботу між членами ланки і стежить за її виконанням, організовує змагання і взаємодопомогу, бере участь в обліку праці членів ланки.

Зміст і організація роботи учнівської бригади

Зміст роботи учнівської бригади визначається завданнями виховання, трудового і професійного навчання, професійної орієнтації учнів, виробничою спрямованістю господарства.

Головні напрями роботи учнівської бригади – продуктивна праця, сільськогосподарське дослідництво, технічна творчість, практичне опанування техніки, технології, основ економіки і організації сільськогосподарського виробництва, певної професії. Учні УІІ–ХІ

/ХІ/ класів виконують у бригаді цикл сільськогосподарських робіт. Учні У–УІІ класів виконують в основному дослідницьку роботу, беруть участь у роботах з догляду за сільськогосподарськими рослинами, молодняком тварин і т.п.

Ідейно-політичне, моральне, економічне, екологічне, естетичне і фізичне виховання школярів відбувається в процесі всієї діяльності бригади, а також шляхом організації спеціальних заходів: конкурсів за професіями, зустрічей з ветеранами і передовиками виробництва, олімпіад з праці, політінформацій, концертів художньої самодіяльності, спортивних змагань, туристських походів та ін. Керівники і рада бригади згідно з виробничо-фінансовим планом господарства розробляють проект плану виробничої і навчально-виховної роботи учнівської бригади. Обсяг виробничої роботи, розміри і структура посівних площ, робочих місць у майстернях і на тваринницьких фермах та комплексах визначаються з урахуванням кількості учнів, їхнього віку і статі, фонду робочого часу і планових витрат на виробництво продукції.

План затверджують директор школи, керівник господарства і загальні збори членів бригади.

Учні, які оволодівають сільськогосподарськими професіями в міжшкільному навчально-виробничому комбінаті, як правило, проходять трудову практику, працюючи в складі учнівської бригади своєї школи.

Учні Х /ХІ/ класів, що набувають професії тракториста-машиніста, проходять трудову практику в учнівській бригаді, працюючи на самохідних сільськогосподарських машинах не більш як чотири години на день під керівництвом наставників і за умов суворого додержання правил техніки безпеки і санітарно-гігієнічних норм. Під час літніх канікул внаки, що досягли 16-річного віку і пройшли трудову практику, можуть працювати в учнівській бригаді трактористами або комбайнерами на тих самих умовах.

В учнівській бригаді відповідно до потреб господарства, змісту трудової і професійної підготовки учнів створюються ланки з різних видів сільськогосподарських робіт /бджоларство, овочівництво, тваринництво, вирощування і заготівля кормів, механізовані роботи та ін./.

Учнівська бригада має таку документацію: паспорт, що містить основні відомості про неї; список членів бригади з відміткою лікаря про проходження медогляду, засвідчений директором школи; журнал

проходження інструктажу з техніки безпеки; план роботи, зобов'язання; журнал обліку виконаної роботи. Учнівська бригада може мати прапор, найменування, емблему, девіз.

Обов'язки школи, господарства
з організації роботи учнівської бригади

Директор школи, керівник господарства несуть особисту відповідальність за роботу в бригаді, за безпечні і здорові умови праці і організацію змістовного відпочинку учнів.

Правління колгоспу, керівництво радгоспу згідно з Положенням про базове підприємство загальноосвітньої школи:

організують роботу учнівської бригади як структурного підрозділу господарства, що забезпечують раціональну, з елементами господарського розрахунку, організацію праці, трудове і професійне навчання учнів УШ-ХІ /ХІІ/ класів, направляють для навчання і керівництва працюючих школярів спеціалістів, кращих робітників, колгоспників;

закріплюють за бригадою ділянки землі, сади, виноградники, робочі місця на тваринницьких фермах і комплексах, у майстернях, а також сільськогосподарські машини, трактори, обладнання, реманент, виділяють добрива, насіння, паливно-мастильні матеріали;

обладнують польовий стан, забезпечують членів учнівської бригади спецодягом, спецвзуттям, іншими засобами індивідуального захисту відповідно до чинних норм;

у разі необхідності організують підвезення учнів до місця роботи і назад;

забезпечують членів бригади гарячим харчуванням, обчислюють і реалізують продукцію бригади в установленому порядку, обчислюють, оплачують працю школярів, педагогічних та інших працівників у встановленому порядку;

сприяють працевлаштуванню випускників школи, що виявили бажання трудитися в сільському господарстві.

В земні обов'язки школи і господарства щодо організації діяльності учнівської бригади закріплюються договором про спільну роботу в трудовій підготовці учнів.

На виконання Постанови Держкомпраці СРСР і Секретаріату ВЦСПС від 1 липня 1985 р. № 210/14-51 Державний Комітет України і Українська Рада Профспілок постановою від 28 серпня 1985 р. затвердили Положення про порядок залучення на тимчасову роботу до посиленої праці в народному господарстві учнів загальноосвітньої і професійної школи в період літніх канікул¹. Положення вказує, що з метою поліпшення трудового виховання, навчання, професійної орієнтації і свідомого вибору професії допускається залучення на добровільних засадах учнів загальноосвітніх шкіл, профтехучилищ і середніх навчальних закладів на тимчасову роботу в період літніх канікул на підприємствах, в установах і організаціях.

До тимчасової роботи допускаються учні, що виявили бажання і не мають протипоказань за станом здоров'я до роботи з певної спеціальності /професії/, за згодою одного з батьків або особи, що замінює їх, педради навчального закладу, а також профспілкового комітету підприємства.

Підлітків зараховують на тимчасову роботу після того, як вони пройшли виробничу практику, передбачену навчальним планом загальноосвітньої школи, ПТУ чи технікуму і після закінчення їхньої роботи у складі трудових об'єднань.

Відповідно до Указу Президії Верховної Ради СРСР від 24 вересня 1974 р. "Про умови праці тимчасових робітників і службовців" тимчасовими робітниками і службовцями вважаються працівники, прийняті на роботу на строк до двох місяців, а для заміщення тимчасово відсутніх працівників, за якими зберігається їхнє місце роботи /посада/, - до чотирьох місяців².

Особи, що приймаються на тимчасову роботу, мають бути попереджені про те при укладенні трудового договору. У трудовому договорі з учнями необхідно обумовити строк закінчення роботи не пізніше 15 серпня. Тимчасові працівники мають право розірвати трудовий до-

¹ Див. Бюлетень нормативних актів Міністерства просвіщення СССР. - 1966. - № 1. - С. 35.

² Ведомости Верховного Совета СССР. - 1974. - № 40. - С. 662.

говір, попередивши про це власника письмово за три дні. Трудовий договір з тимчасовими працівниками може бути припинений з ініціативи власника з причин, передбачених ст. 40 КЗпП України /за винятком п. 5/.

Працевлаштування учнів здійснюється, як правило, за тими ж професіями, за якими вони проходять підготовку в загальноосвітній і професійній школі, а також відповідно до "Орієнтовного переліку професій і видів робіт, на яких можливе застосування праці учнів УШ-ІХ класів загальноосвітньої школи в період канікул", затвердженого постановою Держкомпраці СРСР і Секретаріату ВЦРПС від 1 липня 1985 р. № 210/І4-51 з урахуванням "Списку виробництв, професій і робіт з важкими і шкідливими умовами праці, на яких забороняється застосування праці осіб, молодших 18 років", затвердженого постановою Держкомпраці СРСР і Президії ВЦРПС від 10 вересня 1980 р. № 283/п-9 зі змінами, внесеними постановою Держкомпраці СРСР і Президії ВЦРПС від 28 липня 1983 р. № 169/п-12 з наступними змінами.

Забороняється застосовувати працю учнів на важких роботах і роботах з шкідливими і небезпечними умовами праці, а також на підземних роботах, залучати до нічних і надурочних робіт, до роботи у вихідні дні.

Учні загальноосвітніх шкіл приймають на роботу після попереднього медичного огляду. Придатність неповнолітніх до роботи з конкретною спеціальністю чи професією визначають органи охорони здоров'я.

Учні беруть на тимчасову роботу на час літніх канікул при сприянні бюро з працевлаштування населення, органів освіти, а також навчальних закладів.

Органи з працевлаштування населення:

сільські і районні відділи органів з працевлаштування населення спільно з органами освіти щорічно розробляють і подають проект завдання щодо використання праці учнів на період літніх канікул на підприємствах, в організаціях міста і району; збирають і узагальнюють відомості підприємств про наявність вільних місць і вакантних посад для прийняття учнів, умови і оплати праці; проводять серед школярів інформаційно-довідкову роботу про можливості працевлаштування на підприємствах і організаціях у період канікул; спільно з відповідними радами і комітетами профспілок перевіряють готовність підприємств до прийняття учнів, створення для них необхідних умов

праці; ведуть індивідуальну роботу з підлітками з питань їхніх умов праці; подають їм допомогу в виборі місця роботи, ознайомлюють з характером роботи, умовами і оплатою, трудовим законодавством, видають направлення на роботу; разом із навчальними закладами і профспілковими органами перевіряють використання праці учнів згідно з нормами чинного трудового законодавства; разом з органами освіти здійснюють облік працевлаштування учнів.

Підприємства:

подають не пізніше, як за місяць до початку канікул, відділенню бюро з працевлаштування населення відомості про наявність вільних робочих місць і вакантних посад для працевлаштування учнів, про умови праці та її оплати. В районах, де немає відділень органів з працевлаштування, ці відомості подаються органам освіти;

оформляють на роботу учнів наказом /розпорядженням/ за наявності у них направлення на роботу, особистої заяви, письмової згоди одного з батьків /або особи, що їх замінює/, педради навчального закладу, а також згоди профспілкового комітету підприємства, медичної довідки про можливість виконувати роботу з даної спеціальності /професії/;

ознайомлюють тих, хто поступає на тимчасову роботу, з правилами внутрішнього розпорядку, забезпечують проведення обов'язкового інструктажу з техніки безпеки;

направляють учнів на роботу в колективи передових дільниць, цехів, бригад, ланок, ферм, закріплюють за ними досвідчених наставників, організують їхнє навчання.

Керівники підприємств за погодженням із профспілковим комітетом підприємства можуть встановлювати учням, прийнятим на тимчасову роботу, знижені норми виробітку, але не більш як на 40%. Оплата праці проводиться відповідно до чинного трудового законодавства; тривалість праці учнів віком 14-15 років - не більше як 4 годин і віком від 16 до 18 років - не більше як 6 годин на день. По закінченні терміну роботи учням видаються довідки про роботу із зазначенням спеціальності /професії/, кваліфікації, посади і часу роботи. На підставі цих довідок підприємство, куди в майбутньому випускники будуть прийняті на постійну роботу робітниками чи службовцями, повинне зробити відповідний запис у трудову книжку.

Напрями суспільно корисної, продуктивної праці

Види суспільно корисної, продуктивної праці	Класи			
	I-IV	V-VI	VII-IX	X-XI /XII/
I	2	3	4	5

I. Праця у промисловості, сільському господарстві, сфері обслуговування:

Виконання завдань підприємств у шкільних майстернях, міжшкільних навчально-виробничих комбінатах, навчальних цехах підприємств, майстернях профтехучилищ

+ + +

Участь у збиранні урожаю, догляді за посівами, вирощування домашньої птиці і молодняка сільськогосподарських тварин, у меліоративних роботах

+ + +

Обробка сільськогосподарських культур із застосуванням машин на полях колгоспу, радгоспу

+

Участь у роботах на тваринницьких фермах з відгодівлі тварин і догляду за ними, у доїнні корів, стрижці овець та ін.

+ +

Робота в торгівлі, громадському харчуванні, на транспорті і зв'язку, комунальному господарстві

+ +

I	2	3	4	5
---	---	---	---	---

II. Охорона природи. Робота з благоустрою:

Збирання лікарської сировини, плодів, ягід, грибів, насіння. Обробка розсади квітів, посадка квітів, дерев, кущів

+ + + +

Очищення і посадка лісів, полязахисних насаджень. Участь в роботі з шкідниками сільськогосподарських культур, лісу. Рятуння рибного молодняка під час повені, охорона водойм, розведення риб. Допомога у підтримці в чистоті дворів, вулиць, скверів, парків

+ + +

Виготовлення годівниць і місць гніздування для птахів

+ +

III. Робота для школи:

Прибирання класних кімнат, кабінетів і майстерень, догляд за рослинами в шкільних приміщеннях, за ділянками школи

+ + + +

Виготовлення і ремонт навчального обладнання і наочних посібників, інструменту, сільськогосподарського інвентаря. Участь у створенні та оснащенні навчальних кабінетів, майстерень, спортивного і географічного майданчиків, у ремонті шкільних меблів і госпо-

+ + +

I	2	3	4	5
дарського інвентаря, в ремонті школи, майстерень, гаража, теплиць, в обладнанні полігонів для навчання учнів водінню автомобілів, тракторів і робота на шкільній навчально-дослідній ділянці				
Догляд за садом, вирощування продукції для шкільних їдалень, квітково-декоративних рослин, кормових культур. Догляд за кролями, птицею	+	+	+	+
Сільськогосподарське дослідництво за завданнями вчених			+	+
IV. Збирання вторинної сировини				
Брухт	/III-IV класи/	+	+	+
Макулатура	+	+	+	+

Додаток 2

Перелік основних документів з питань забезпечення здорових і безпечних умов суспільно корисної, продуктивної праці учнів

I. Список виробництва, професій і робіт з важкими і шкідливими умовами праці, на яких забороняється застосування праці осіб, молодших 18 років, затверджений постановою Державного Комітету СРСР по

праці і соціальних питаннях і Президії ВЦРПС від 10 вересня 1980 р. № 283/п-9.

2. Положення про організацію роботи по охороні праці в системі Міністерства освіти СРСР, затверджене наказом Міністерства освіти СРСР від 24 грудня 1971 р. № 101 за погодженням з ЦК профспілки працівників освіти, вищої школи і наукових установ.

3. Правила з техніки безпеки і виробничої санітарії для шкільних навчальних і навчально-виробничих майстерень, а також для навчальних комбінатів, цехів /прогонів, дільниць/ і підприємств, в яких проводиться трудова підготовка учнів, затверджені Міністерством освіти СРСР за погодженням з ЦК профспілки працівників освіти, вищої школи і наукових установ, Міністерством охорони здоров'я СРСР.

4. Правила з техніки безпеки і виробничої санітарії під час трудового навчання і літніх практичних робіт учнів IX-X /XI/ класів загальноосвітніх шкіл у сільськогосподарському виробництві, затверджені Міністерством освіти СРСР і Міністерством сільського господарства в 1976 р.

5. Правила з техніки безпеки і виробничої санітарії для шкіл і підприємств, в яких проводиться трудова підготовка учнів з автосправи, затверджені Міністерством освіти СРСР в 1973 р.

6. Санітарні правила по збиранню школярами вторинної сировини, затверджені Міністерством охорони здоров'я СРСР у 1981 р. за погодженням з Міністерством освіти СРСР.

7. Наказ Міністерства охорони здоров'я СРСР і Міністерства освіти СРСР "Про поліпшення медично-санітарного забезпечення трудових об'єднань школярів" від 20 грудня 1979 р. № 1284/214.

8. Інструктивно-методичні рекомендації з охорони праці в трудових об'єднаннях школярів, затверджені ЦК ВЛКСМ, Міністерством освіти, вищої школи і наукових установ.

9. Інструкція з організації безпечних умов при перевезеннях автотранспортними засобами студентів і учнів, що беруть участь у літніх і осінніх роботах, затверджена Управлінням ДАІ Міністерства внутрішніх справ СРСР, Міністерством вищої і спеціальної освіти СРСР, Центральним штабом студентських будівельних загонів у 1974 р.

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА.....	3
Онищенко Н.М. ФОРМУВАННЯ ПОВАГИ ДО ЗАКОНУ ЯК СОЦІАЛЬНО-ПРАВОВА ПРОБЛЕМА.....	7
Повага до права і правомірна поведінка учнівської молоді.....	7
Соціально-психологічні механізми формування поведінки учнівської молоді.....	12
Регулятивна функція правосвідомості.....	15
Головченко В.В. ЗАВДАННЯ, СТРУКТУРА ТА ЗМІСТ ПРАВОВОГО ВИХОВАННЯ УЧНІВСЬКОЇ МОЛОДІ.....	19
Структура, мета та завдання правового виховання учнів.....	19
✓ Врахування загальної правової ситуації та особливостей правосвідомості учнів у правовиховній роботі.....	36
Методи оцінки ефективності правовиховної роботи.....	50
✓ Черненко С.В. ОСОБЛИВОСТІ ПРАВОВОГО ВИХОВАННЯ УЧНІВ В ПРОЦЕСІ НАВЧАННЯ.....	61
Карпов О.М. РОЛЬ ТА МІСЦЕ СІМ'Ї, ШКОЛИ І ПРАВООХОРОННИХ ОРГАНІВ У ПРАВОВОМУ ВИХОВАННІ УЧНІВ.....	71
✓ Взаємодія школи, сім'ї та правоохоронних органів в правовому вихованні учнів.....	71
✓ Соціально-правова орієнтація батьків.....	81
Правова освіта батьків та корегування викладачем права правовиховного процесу.....	92
Додатки.....	98
Організаційно-масові заходи.....	101
Організація індивідуальної роботи з підлітками.....	105
Пропаганда правових і педагогічних знань.....	107
Навчання активу, узагальнення досвіду роботи та видання методичних матеріалів.....	108
Ситник О.М. ОРГАНІЗАЦІЙНІ ТА ПРАВОВІ ОСНОВИ ПРОФІЛАКТИЧНОЇ РОБОТИ З НЕПОВНОЛІТНІМИ ПРАВОПОРУШНИКАМИ В УМОВАХ РИНКОВИХ ВІДНОСИН.....	109
Бажанев О.В. ПРОФІЛАКТИКА ПРАВОПОРУШЕНЬ СЕРЕД УЧНІВСЬКОЇ МОЛОДІ.....	119

Поняття та основні напрямки профілактики правопорушень серед неповнолітніх.....	119
Суб"єкти профілактики правопорушень неповнолітніх.....	128
Основні форми і методи профілактики правопорушень.....	134
Позашкільна профілактична робота з учнівською молоддю.....	142
Координація профілактичної діяльності комісіями в справах неповнолітніх.....	142
Міжнародні правові документи про права людини, як джерело правової інформації з питань охорони прав, виховання та попередження правопорушень серед неповнолітніх.....	144
Заросинський Ю.Л. ПРАВОВІ ЗАСОБИ ПРОФІЛАКТИКИ ПРАВОПОРУШЕНЬ НЕПОВНОЛІТНІХ.....	151
Норми права як основа профілактики правопорушень неповнолітніх.....	151
Норми адміністративного права у забезпеченні профілактики правопорушень неповнолітніх.....	152
Роль норм цивільного, сімейного і трудового права у профілактиці неповнолітніх.....	155
Кримінально-процесуальні норми і профілактика злочинів неповнолітніх.....	159
Володько М.В. КРИМІНАЛЬНЕ ПРАВО УКРАЇНИ НА ЗАХИСТІ ПРАВ НЕПОВНОЛІТНІХ.....	163
Деякі загальні положення кримінального права України.....	163
Особливості кримінальної відповідальності неповнолітніх.....	181
Кримінальний закон захищає права і законні інтереси неповнолітніх.....	188
Зверева І.Д., Курганова О.В. ПРАВОВІ ПРОБЛЕМИ ПРАЦЕВЛАШТУВАННЯ НЕПОВНОЛІТНІХ В УКРАЇНІ.....	193
Загальна характеристика стану працевлаштування молоді в Україні.....	194
Правове регулювання працевлаштування неповнолітніх в Україні.....	201
Умови, що ускладнюють працевлаштування неповнолітніх в Україні.....	211
Грузінова Л.П., Пастухов В.П. ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ПРАЦІ НЕПОВНОЛІТНІХ УЧНІВ У ВІЛЬНИЙ ВІД НАВЧАННЯ ЧАС.....	222

Грузінова Л.П., Пастухов В.П. ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ОРГАНІЗАЦІЇ СУСПІЛЬНО КОРИСНОЇ, ПРОДУКТИВНОЇ ПРАЦІ УЧНІВ ЗАГАЛЬНООСВІТНІХ ШКІЛ.....	230
Додаток 1.....	242
Додаток 2.....	244

Навчальне видання

Педагогічно-правова профілактика
правоворушень серед учнівської молоді

Науково-методичний збірник статей

За загальною редакцією В.П.Пастухова

Редактор Л.М.Алдошина
Коректори: А.Д.Пантелієнко
С.Я.Невзгляд

Підп. до друку 30.12.97. Формат 60×84^{1/16}. Папір
друк. № 3 Друк офсетний. Умовн. друк. арк. 11,44.
Умовн. фарбо-відб. 14,52. Облік-вид. арк. 15,07
Тираж 1000 Зам. № 71687

ІЗМН. 252070, м. Київ-70, вул. П. Сагайдачного, 37

Фірма «ВІПОЛ».
252151, Київ, вул. Волинська, 60.